

Ч 252/4

АЛЕСАНКА НИКОЛИЋ

ГОРЊЕ ДРАГАЧЕВО

*ешинолошко проучавање
културних промена*

Веома суверена ауторова разматрања усредсређена су на сложене процесе промена традиционалне културе, временски омеђене и раслојене у три фазе које логично теку и произлазе једна из друге у својим специфичним оквирима, у којима је присутан и ухватљив етнички континуитет, блиске сличности и подударности са аутентичним извориштима. Самим тим у проучавању традиционалне културе и промена на истраживаним простору Драгачева књига чини искорак и у садржајном и у методолошком погледу.

Драгослав Антонијевић

У оквиру општих принципа који владају у друштвеним и културним променама у српском селу, аутор истиче локалне особености тих процеса, обилато се, уз друге изворе, служи записима са теренских испитивања. Обухваћене су све важније појаве у којима се огледају људска и друштвена деловања у прошлости Г. Драгачева до преображаја у култури становника новијег времена. На тај начин, књига Д. Николић представља допринос тематско-регионалним истраживањима, које је још Ј. Цвијић уврстио у приоритетне задатке монографских испитивања.

Милка Јовановић

Десанка Николић

БИБЛИОТЕКА
ЕТНОГРАФСКОГ ИНСТИТУТА
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕСНОСТИ

И. Бр. _____

ГОРЊЕ ДРАГАЧЕВО

*етнолошко изучавање
културних промена*

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ

ПОСЕБНА ИЗДАЊА
Књига 41

Уредник
Никола Пантелић

Рецензенти
Милка Јовановић
Драгослав Антонијевић

Примљено на Седници Одељења друштвених наука САНУ
одржаној 29. јуна 1995. године на основу реферата
дописног члана Драгослава Антонијевића.

Публикација је резултат рада на пројекту
ЕТНОЛОГИЈА СРПСКОГ НАРОДА И СРБИЈЕ, који је
финансиран у целини од стране Министарства за науку и
технологију Републике Србије

UDC 39 (497.11)

ДЕСАНКА НИКОЛИЋ

ГОРЊЕ ДРАГАЧЕВО

*ећнолошко проучавање
културних промена*

Етнографски институт САНУ
Београд 1996.

THE SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS
ETHNOGRAPHICAL INSTITUTE

SPECIAL EDITIONS
Volume 41

DESANKA NIKOLIĆ
GORNJE DRAGAČEVO
Ethnological Research of the Cultural Changes

Секрећар уредништва
Марија Ђокић

Технички уредник
Мирољуб Нишкановић

Лекћор
Лепосава Жунић

Коректор
Слободанка Марковић

Превод резимеа
Марина Џветковић

Картица
Јасмина Јовановић

ISBN 86-7587-016-7

Тираж 600

Штампа
INTERPRINT - Beograd

Садржaj

ПРЕДГОВОР	9
І ДЕО	13
ПРИРОДНИ ДРУШТВЕНО-ЕКОНОМСКИ И ЦИВИЛИЗАЦИЈСКИ ПРОЦЕСИ	15
Основне природне карактеристике и облици насељености	15
Развој насељености до Првог светског рата	17
Миграције и порекло становништва	23
Начини привређивања	29
Пољопривреда	29
Занатство	33
Трговина	38
Развој насељености у XX веку	36
ІІ ДЕО.....	47
ТРАДИЦИОНАЛНА КУЛТУРА У ТРАНСФОРМАЦИЈАМА	47
Облици материјалне културе	49
Становање	49
Исхрана	54
Одевање	58
Друштвени односи и установе	65
Село	65
Породица и брак	70
Појаве из света духовне културе	81
Верованја	81
Ритуали	84
Ритуали сеоске заједнице	84
Гостопримство	85
Покладе	85

Додоле	86
Заветина	87
Породични ритуали	89
Ритуали из животног циклуса појединца	89
Рођене	89
Свадба	91
Смрт	95
Ритуали из циклус годишњих празника	99
Божић	99
Јеремијин дан	102
Ускрс	102
Бурђевдан	103
Петровдан	104
Крсна слава	104
Ритуали уз послове	106
Народно стваралаштво	110
Игре	110
Инструменти	114
Лирске песме	115
Епске песме	120
Прозно стваралаштво	130
Осавремењавање и континуитет народног стваралаштва	134
Одлике менталитета	136
Закључак	143
Резиме	151
Прилози	153
Табеле	155
Илустрације	173

"Процеси юрилаћођавања кроз које
се историјски изведена култура мења
у конкретној средини стварају у важне
ситуаралачке процесе."

Цулијан Стјуард

Предговор

Мој први сусрет са Горњим Драгачевом датира из студенских дана педесетих година. У књигу сам уврстила неке од својих тадашњих теренских фолклорних записа. Међутим, овај текст је настао у оквиру реализације дугорочног пројекта монографских истраживања етнолошки непроучених области у Србији, у организацији Етнографског института Српске академије наука и уметности и Етнографског одбора Одељења друштвених наука Српске академије наука и уметности.

Монографија Горњег Драгачева првобитно је била замишљена као колективни рад више сарадника, како би се свеобухватно и систематски испитали етнички процеси и сеоска култура становника овог дела западне Србије. С обзиром на то, да се таква концепција истраживања није могла остварити, прибегло се појединачном испитивању. То је утицало на сужавање и тематског и просторног обима теренских проучавања, услед чега је настала извесна неуједначеност емпиријске грађе.

Становништво висинског дела Драгачева о коме је реч у овом тексту, није, колико нам је познато у целости проучавано. Међутим, људи и догађаји који су се збивали на том простору током протеклих векова скретали су пажњу хроничара, научника, публициста.¹

¹ О. Дубислав Пирх, *Путовање по Србији*, Београд 1899, с. 220-221; М. Ђилићевић, *Кнежевина Србија*, Београд 1876, с. 644-702; М. Петровић, *Ратне белешке 1876, 1877, 1878*, 1, Чачак 1955, 7-278; М. Протић Гучанин, *Драгачево и његови славни синови*, Ниш 1940, с. 254; Д. Тодоровић, *Горачићка буна. Слободарске борбе Драгачева у XIX веку*, Чачак 1970, с. 122; Р. Николић, *Камена књига предака*, Београд 1970, с. 317; Р. Маринковић, Т. Протић, Ј. Радовановић, *Драгачево – слободарски и револуционарни развој*, Чачак-Лучани, 1981, 1-534 (Даље у напоменама: Драгачево...); Група аутора, *Вишевековна историја Чачка и околине*, Зборник радова са научно-стручног скупа одржаног 28. и 29. октобра 1994, у Београду, Београд 1995, с. 1-899

Научни приступ монографским проучавањима насеља и становништва Драгачева започиње са Јованом Ердељановићем² и Костом Јовановићем.³ За нас су посебно значајни резултати до којих је дошао К. Јовановић у својим испитивањима Горњег Драгачева крајем XIX века и почетком XX века.

Поступивши према начелима антропогеографске школе којој је припадао, у истраживањима је обухватио: природно-географске и привредно-економске одлике овог дела Драгачева, затим тип и положај насеља, типолошке карактеристике куће за становање и зграда за привређивање, као и миграције становништва. Други део рада посветио је сваком насељу појединачно (осим Горачићима). И поред извесног допуњавања, књига К. Јовановића и данас представља путоказ и основу за етнолошка проучавања Горњег Драгачева.

Међу новијим делима о Горњем Драгачеву незаобилазна је етномузиколошка студија Драгослава Девића *Народна музика Драгачева*, настала као плод дугогодишњег истраживања, и добrog познавања вокалне и инструменталне музике драгачевског краја.⁴

Потребно је нагласити веома изражено интересовање самих Драгачеваца за проучавањима прошлости и садашњости овог дела Србије. Заслугом ентузијаста и посленика разних струка, обичајни живот, порекло становништва, језик, као и специјално богата фолклорна баштина, интензивно се проучавају и обелодањују у издањима чачанског музеја, а и осталим публикацијама, часописима и листовима.⁵

Када се говори о насељима у Горњем Драгачеву занимљиво је да постоји највише прилога о Доњем Дубцу. На то насеље је 60-их година, међу првима скренула пажњу Р. Боројевић својим хроничарским казивањима, пруживши аутентичну слику о начину живота његових становника, који су тада умногоме, њеном заслугом, чинили прве кораке ка еманципацији.⁶ Зато тај текст има изузетну документарну вредност.

² Ј. Ердељановић, *Доње Драгачево, Антропогеографска проучавања*, СЕЗб IV, Насеља српских земаља I, Београд 1902, с. 1-224

³ К. Јовановић, *Горње Драгачево, Антропогеографска проматрања*, СЕЗб XI, Насеља српских земаља V, Београд 1908, с. 313-426

⁴ Д. Девић, *Народна музика Драгачева*, Београд 1986, 1-308

⁵ Зборник радова Народног музеја I-XVI, Чачак 1969-1986; Драгачево, Археологија, Етнологија, Народна и црквена уметност, Градац 85' 86, године 16/17, новембар 1988-фебруар 1989; Расковник 16, 1972, 23-1980, 32-1982, итд.

⁶ Р. Боројевић, *Из Дубца у свет*, Београд 1964, с. 5-241

Већ почетна истраживања која смо и сами обавили у том насељу средином 70-их година определила су нас да проучимо и околна насеља у Горњем Драгачеву.⁷ Прва теренска истраживања о још "живој" културној традицији, на коју као да време и догађаји нису утицали, а истовремено и први знаци друштвених промена пред нашим очима, поставили су и циљеве истраживања. Потврђујући нам научну истину да култура иако тежи да траје, представља и променљиву категорију, настојали смо да праћењем тих промена утврдимо и њихову динамику и последице по наслеђене облике културе и норме понашања овог становништва.

Пошавши од начела уцелињености културе уопште, тј. међусобне функционалне зависности њених сегмената, у раду користимо синхрони и дијахрони приступ. Први, који подразумева да одређене појаве претпостављају остале, треба да укаже на узаямну условљеност културних појава од фактора из природне, етничке и социјалне средине, с једне стране, и фактора из спољне средине, који, с друге стране, тежећи да се уклопе у постојећи "модел" културе, истовремено изазивају њене промене. Дијахроним приступом бисмо желели да истакнемо који се комплекси културних феномена, зависно од утицаја преломних периода из новије српске историје брже мењају, а који су отпорнији на промене, имајући при том на уму неке општије правилности културне еволуције, али и локалне специфичности тога процеса у истраживаним насељима у Горњем Драгачеву.

Претпоставке истраживања одредиле су и садржину текста. У првом делу књиге говори се о природно-географским обележјима Горњег Драгачева, о насељености тог подручја, на основу расположивих археолошких и историјских података, о пореклу и миграцијама становника, као и њиховим занимањима, а затим о економским, друштвеним и цивилизацијским предусловима културних промена од 50-их година XX

⁷ Д. Николић, *Мемоарско-етнографска грађа о насељу Дубац*, Осврт на књигу Р. Боројевић "Из Дубца у свет", Гласник Етнографског института САНУ, XXII, Београд 1974, с. 229-236; Иста, *Прилагођавање традиционално сељачке ткачке радиности условима тржишта и њен удео у осавремењавању неких села Горњег Драгачева*. Симпозијум Етнолошко проучавање савремених промена у народној култури, Посебна издања Етнографског института 15, Београд 1974, с. 267-277; Исти, *Нека запажања о специфичностима у преображавању традиционалне културе становништва Србије на примеру два сеоска насеља*, Гласник Етнографског института САНУ XXVII, Београд 1978, 81-91.

века. Други део књиге посвећен је појединим облицима традиционалне културе и њиховој трансформацији. Обухваћене су најкарактеристичније форме материјалне културе (становање, исхрана, одевање), одлике друштвеног живота и односа на нивоу села и породице; из области духовне културе издвојени су неки важнији ритуали затим поједини видови народног стваралаштва и најизраженије црте менталитета.

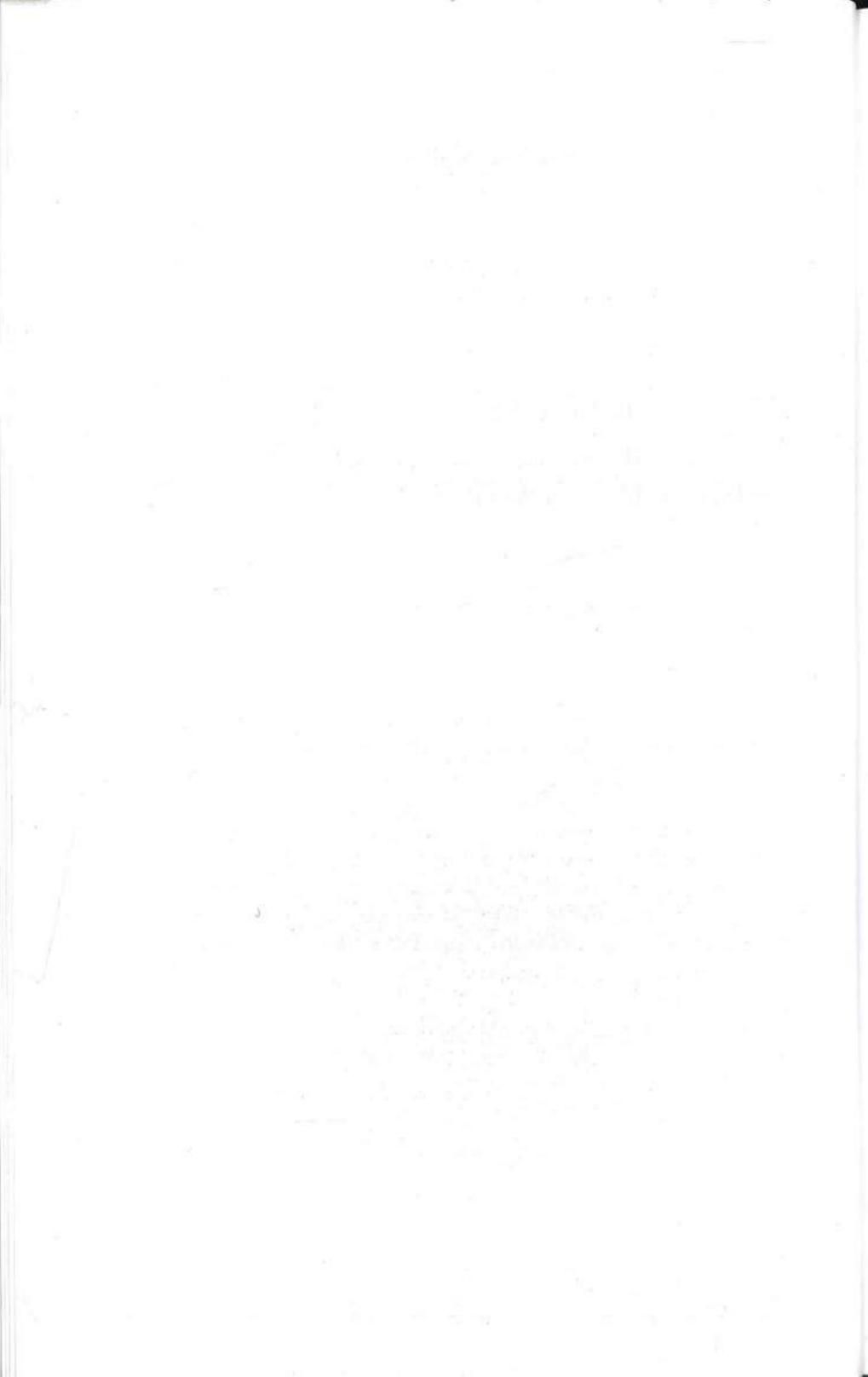
У истраживањима смо се служили, осим хроничарско-мемоарском грађом, подацима из архивских, објављених и необјављених извора и матичних књига, затим илустрацијама и статистичком документацијом. Највише смо се ослањали на емпириски материјал са теренских испитивања (која смо обавили у неколико наврата у периоду од 1975. до 1981. године), а на којима смо примењивали уобичајене етнолошке технике истраживања: проматрање, интервју и анкетирање.

У раду смо имали подршку пок. академика Душана Недељковића, иницијатора истраживања, па му постхумно изражавамо дужно поштовање и захвалност. У сакупљању документарне, музејске, и друге грађе помогле су нам колеге из Народног музеја и Историјског архива у Чачку, као и из Музеја у Гучи, па им најтоплије захваљујемо. Захваљујемо и свим испитаницима, а посебно Љ. Ивановићу родом из Виче и Р. Зечевићу из Каоне, а затим породицама Тадић из Доњег Дубца и Велисављевић из Горњег Дубца на срдачном пријему и пруженим информацијама. Посебно истичемо сарадњу са Милојем Радичевићем, пензионером из Београда, родом из Каоне, марљивим и упорним сакупљачем мемоарско-хроничарске грађе о својој породици и селу, који нам је своје записе несебично пружио на увид и коришћење.

Износећи резултате истраживања, верујемо да ће не само допринети регионалним истраживањима традиције и културних промена у Србији већ и да ће подстаки даља испитивања. Свесни смо да постоји још много појава у начину живота и култури ових људи, који су вредни и да се забележе, а и да се научно објасне.

I ДЕО

ПРИРОДНИ, ДРУШТВЕНО-
ЕКОНОМСКИ, ДЕМОГРАФСКИ
И ЦИВИЛИЗАЦИЈСКИ ПРОЦЕСИ

Основне природне карактеристике и облици насељености

Горње Драгачево је део драгачевског краја. Према најновијој административној подели, у саставу је општине Лучани, округа Чачак. Сачињавају га сеоска насеља: Котраже, Бели Камен, Пшаник, Вучковица, село Каона, Каона, Милатовићи, Властелице, Рти, Доњи Дубац, Горњи Дубац, Горачићи, Губеревци, Вича, Живица и Кривача. Градски центар је Гуче.

Горње Драгачево је претежно брдско-планинско подручје, ограничено рубовима планина: на југу Боровом страном и Чемерном, на југоистоку Троглавом, на североистоку Јелицом, док се на северозападу простиру обронци планина Голубац и Крстац. Планине су средње висине; највише су оне на јужној и југоисточној, граници, док је унутрашњост Горњег Драгачева испуњена косама тих планина. По К. Јовановићу крајем XIX века овај простор је био веома богат шумом, која је била "право богатство и украс Горњег Драгачева". Шума је највише било у атарима Каоне, Горњег и Доњег Дубца, Вучковице и Виче. Доминирају буква и храст а затим бреза, јасен, брест и леска.⁸

У истом периоду знатни делови земљишта били су под ливадама и утринама. Земље за обрађивање више је у селима на нижој надморској висини, а ближе Доњем Драгачеву (Котрашко поље, Вичко поље). Предели виших надморских висина, ближе планинама Чемерну и Троглаву (Каона, Горњи и Доњи Дубац) имају знатно богатије земљиште за испашу, па је обиловало теренима погодним за сточарство.⁹

Горње Драгачево је богато и воденим токовима. Најдужа река је Белица, која протиче средишњим делом Драгачева, од истока ка западу: извире испод Чемерна у Доњем Дубцу, тече кроз Горњи Дубац, Кривачу, Гучу и даље кроз Доње Драгачево, и улива се у Западну Мораву. У Белицу се с леве стране

⁸ К. Јовановић, оп.сит., с. 313–314, 326

⁹ Ibid., с. 325–326

слива Рђанска река, а с десне стране Драгачица, чији је извор из планине Јелице (село Горачићи), и по којој је, мисли се, цело Драгачево добило име.¹⁰ Горње Драгачево се одликује оштријом климом. Зиме су дуге, са обилним снеговима, који трају до средине марта, а на Чемерну и до маја. Летње жеге су ублажене свежим шумским поветарцем.

Насеља у Горњем Драгачеву су разбијеног, старовлашког типа, карактеристична за подручја југозападне Србије. Комплекс објекта са главном кућом и привредним зградама подизан је изнад долинског дна и на крчевинама. У томе је Цвијић видео "један одређени економски систем" који је назвао системом "стаса и ступа", под којим је подразумевао начин груписања имања једних поред других, без збијености кућа за станововање.¹¹ Тај тип насеља карактеришу засеоци и *цемати*. Заселак је, према истраживању К. Јовановића, било више у периоду слабије насељености, а са повећањем броја становника у засеоцима, они су се сажимали и прерастали у села. Тако је Кривача била заселак Виче, а Пшаник, Вучковица и Бијели Камен засеоци Котраже. *Цемати*, познати још у турско време, а сачувани у свакодневном говору до данас, представљају насеобинске целине, а раздвојени су долинама, рекама, јаругама, шумама или утринама. Број кућа у *цематима* варира од две до три па до неколико десетина, а њихова међусобна удаљеност износи од 1 до 3 km.¹² Сходно положају насеља, удаљености између *цемата* и броју породица у њима, јесте и број гробља. Тако, на пример, Властельице и Каона имају по три гробља, док их је у Горачићима 12.¹³

¹⁰ М. Ђ. Милићевић, op.cit., 646.

¹¹ Ј. Цвијић, *Балканско полуостров и јужнословенске земље*, прва и друга књига, Београд 1966, с. 263.

¹² К. Јовановић, op. cit., с. 339, Цемат – (ар.) има неколико значења: скупина, друштво, заједница; муслиманска верска општина, општина уопште. – А. Škaljarić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo 1989, код: цемат.

¹³ Р. Маринковић, *Село са дванаест гробља*, Чачански глас XXXVIII/3, Чачак 1969.

Развој насељености до Првог светског рата

О дугој насељености Горњег Драгачева говоре бројни топоними и етноними, изражени у легендама и предањима, од којих су многи и објављени.¹⁴ Наши теренски записи сведоче о њиховој очуваности у колективној меморији до данас. Мада историјску веродостојност ових извора тек треба верификовати, досадашња археолошка и друга истраживања потврђују људско присуство на овим просторима од најстаријих времена. Навешћемо неке резултате археолошких испитивања из 70-их година XX века вршена у више насеља Горњег Драгачева.

Хронолошким редоследом, најпре помињемо потезе Брег, Асаново поље и Пискавицу у Вичи и Циновски гроб у Влаштељицама, који су евидентирани као преисторијске хумке. Назив Грчко гробље за грубо тесане камене плоче познат је у неколико насеља: у Горњем и Доњем Дубцу, у Вучковици и у Губеревцима. Гробна обележја од необрађеног камена позната су у Котражи под називом Мађарско гробље. На том локалитету је још крајем XIX века нађена бронзана орглица.¹⁵

Са римским периодом повезују се топоними Крчевине у Живици, где се, по предању вадила жива, по чему је место и добило име, као и Римљанско гробље у Вичи, необрађени плочасти каменови, који су занимљиви и по томе што се налазе у непосредној близини средњовековне Стојковића градине.¹⁶

И остала археолошка рекогносцирања упућују на средњовековну прошлост ових насеља. Тако су у Горачићима, на месту званом Клик, на 30 м дубине депоновани алат и једно копље, датирани у средњи век. Узвишење и стрму косу Рељевац у Вичи становништво повезује са Рељом Крилатицом, а некак-

¹⁴ Р. Маринковић, *Јеличке легенде*, Чачак 1970., с. 5–159

¹⁵ Зборник Народног музеја V, Чачак 1974, с. 178–179, 185–186; Ф. Канић, *Србија, земља и становништво III*, Београд 1985, с. 591

¹⁶ Ibid., с. 179, 186

да је тај простор био манастирска својина. У средњовековни период сврставају се и називи Градина у Вучковици, место на којем су нађени комади средњовековне огњишне керамике, и Манастириште у Котражи, узвишен и заравњен плато са траговима темеља. Овде се налазио манастир посвећен Светој Тројици, па се и данас ту народ окупља на сабор.¹⁷

На турски период подсећа топоним Амбариште у Ртима, са видљивим темељима грађевине (амбар ?), која је, према казивањима мештана, служила за сакупљање десетка у храни, а у чијој је близини нађена у земљи бакарна посуда слична бокалу. Истој епохи приписује се и настанак топонима Калдрма у Живици, означавајући место поред кога је, наводно, водио стари калдрумски пут.¹⁸

Историографска сазнања о прошлости Горњег Драгачева нису довољна. Извесно је то да је у средњем веку било у саставу немањићке државе. Сматра се да је простор данашњег Драгачева потпадао под две жупе којима је владао Немањин брат Страцимир. Жупа Белица обухватала је Доње Драгачево, док се под жупом Влаштељица подразумевало подручје Горњег Драгачева. Зна се и то да је Драгачево потпало под турску власт 1458/59. године.¹⁹

Недостатак извора делом надокнађују објављени катастарски пописи Смедеревског санџака из XV и XVI века. Та документа, датирана у 1476, 1523. и 1559/60. годину потврђују постојање неколико горњодрагачевских села у то време (Живица, Горњи и Доњи Дубац, Гуча, Котраж и Губеревци), која су у XV веку припадала кази Брвеник, а у XVI веку Пожеги.²⁰ Неки списи, такође из тог доба, уместо насеља помињу засеоке и породице које им припадају. То су: Мираићи, заселак у Каони, Расовац, заселак Горачића, и Милетићи породица у Вичи.²¹

За увид у социјалне и економске прилике које су владале у тим насељима посебно су значајни подаци о примићури-

¹⁷ Ibid.

¹⁸ Ibid.

¹⁹ Р. Маринковић, Т. Протић, Ј. Радовановић, *Драгачево, слободарски и револуционарни развој*, Чачак–Лучани, 1981, с.19

²⁰ А. Аличић, *Турски катастарски пописи неких подручја Западне Србије XV–XVI век*, I Детаљни попис смедеревског санџака из 1476, II Сумарни попис Смедеревског санџака 1523; III Детаљни попис санџака Смедерево из 1559/60, Чачак 1984/1985.

²¹ *Драгачево...*, с. 21

ма.²² У оквиру села наводе се и имена чланова вишечланих породица, што сведочи о постојању кућних задруга. Корисна је и грађа о баштинама, њиховом броју у селу, као и о приходу који се стицао (од ливада, жировине, кошница, усева, млинова, гајења свиња и др.), а на који су плаћани порези (*пољачина, десетина, хараћ, испенџа*). Карактеристично је да су и примићури и уживаоци баштина били хришћани без назначавања ко су били власници тих баштина. Једино се за Доњи Дубац наводи да је већина баштина била у поседу Турака, а да су их користили хришћани. У документу о баштинама села Губеревци помињу се појединачно мартолози, припадници посебног рода турске војске из редова хришћана, који су за плату, чували тврђаве, границе, а и несигурне путеве и пролазе.²³ У то време се село Рти помиње као дербендијско село, а то значи да је уз муслимане и хришћанско становништво вршило дербендијску службу.²⁴ Утврђено је да су одржавали пут и обезбеђивали саобраћај на друму од Чачка, преко Гуче, Ртију и Лука, за Ивањицу, Сјеницу и Црну Гору, кроз Рђанскую клисуру и теснац.²⁵

Од краја XVII и у XVIII веку, са слабљењем Османлијске империје појачавају се притисци на домаће становништво, који су и у Драгачеву били узрок оружаним покретима и борбама против турске власти. Драгачево није било захваћено Аустро-турским ратом, који се завршио Пожаревачким миром 1718. године; остало је под Турцима све до 1738. године. Изгледа да је Аустрија ипак рачунала на ове просторе, па их је предвидела као посебни дистрикт. Тако су према једној војно-географској карти аустријске провенијенције из 1718. године у оквиру Драгачевског дистрикта уписаны називи "Kaup-dna" или ("Kaupina") за данашњу Каону и "Duwaz", односно Дубац. Уцртан је и пут који је од Чачка водио кроз Драгачево.²⁶

Нови рат између Аустрије и Турске (1788-1791) подстакао је појединачна укључивања Драгачеваца у добровољачке од-

²² Према српским средњовековним изворима, примићури и кнезови били су старешине села и катуна.— С. Н о в а к о в и ћ, *Село*, СКЗ коло LVIII, књ. 393, с. 48, 83.

²³ А. А л и ч и ћ, оп.cit., I, с. 107-109, 146, 151, 164-166; II, с. 143; III, с. 401, 413, 485-487

²⁴ М. Р о с и ћ, *Рти*. Библиотека "Хроника села" Београд 1995, с. 32-33

²⁵ Ibid., с. 26-27

²⁶ К. Ј о в а н о в и ћ, оп.cit., с. 355

реде против турске власти (Кочина крајина), а то је значило и припрему за борбе које су уследиле током Првог и Другог српског устанка.²⁷ Кад су Турци поново успоставили власт у Србији, појачан је терор и у Драгачеву и долази до Хаци Проданове буне. Она је угушена, али је утицала на Драгачевце да се поново прихвate оружја. Најпознатије борбе 1815. године, које су за последицу имале доста жртава, завршиле су се победоносно по устаничку војску (битка на Љубићу и на Јелици).²⁸

Учење Горњодрагачеваца у устанцима остало је забележено на бројним епитафима надгробних споменика *крајпуташа*. Било је и оних који су учествовали у оба устанка, о чему сведочи следећи натпис са споменика у Горачићима: "Овде почива раб божји Петар Јоксимовић житељ села Горачића који је ратовао са Карађорђем у првом устанку 1804. године и у свим ратовима учествовао све до 1813, када је Србија од Турака пропала а он је из шанца на Делиграду на близу Алексинца из шанца искочио и кроз турски ланац пробијо те се опет спасио, па је 1815. г. са Милошем Обреновићем и осталима војводама на Чачку Турке надбили и узпут терајући много Турака до Белице потукао и доста оружја од Турака задобио".²⁹

Срећна је околност што су сачувани спискови извесног броја Драгачеваца, учесника Другог устанка, а сачињени су 1865. године приликом 50-годишњице Устанка, када је установљен и Орден таковског крста. Међу носиоцима овог ордена и других знамења су и 78 Драгачеваца, међу којима двадесет петоро из села Горњег Драгачева.³⁰

Политички, привредни и друштвени развитак српске Кнежевине, а од 80-их година и Краљевине Србије (стварање "стајаће" војске, оснивање судова и других државних установа, појачавање трговине и саобраћаја, подизање школа и др.) био је неуједначен и просторно и временски. Драгачево, а посебно његова горња села, спадало је у оне области које су ти процеси захватили нешто касније. Истина, већ Карађорђе је 1811. године наредио да се у Гучи отвори "мензулана", што није спроведено вероватно услед догађаја који су уследили

²⁷ Драгачево..., с. 22.

²⁸ Ibid., с. 23–26, 27

²⁹ Р. Николић, *Камена књига предака*, Београд 1979, с. 109

³⁰ Драгачево..., с. 28

наредних година.³¹ Оно што је прво урађено у Горњем Драгачеву, према нашим подацима, јесте успостављање власти, тј. већ 1815. године наименовање кнеза Симе Радовића за ста-решину и капетана над селима: Губеревци, Вича, Милатовићи, Каона и Дубац. Године 1818. под његова овлашћења потпали су још: Властељице, Котраже, Рти, Живица и Горачићи.³² Сва та насеља у склопу "нахије пожешке" наводи путописац Otto Dubislav Pirx 1829. године.³³

Према расположивим изворима, у прве државне установе у Горњем Драгачеву могли бисмо да убројимо основну школу у Гучи, отворену 1848. године, која је тада имала 30 ученика.³⁴ Занимљиво је да у целом Драгачеву, издельјеном на 18 општина и 45 села, 1887. године није било ни једног места са статусом вароши; од зграда јавних намена помињу се: ".. зиданих цркава 7, зиданих манастира 2, незиданих општина 26" а од приватних кућа 3644; није постојала ни једна продавница ("дућан"), али је било "5 сеоских механа".³⁵

Драгачево су у XIX веку раздирале и унутрашње друштвено-економске супротности, које су условљавале отпоре у народу и хајдуцију, из економских и политичких разлога, али је било примера одметања и из осећања неправде, из прокоса или из ината.³⁶ Услед појачаваних захтева за дажбинама још у време кнеза Милоша, а и касније, у неколико драгачевских села долазило је до отворене побуне против власти. Ка-ко су у српско-турском рату 1876/78. године ("Јаворски рат") учествовали и Драгачевци, изазвао је многе материјалне губитке и губитке у људству, што је уз гладну годину (1880), изазвало још веће незадовољство међу становништвом. По-сле 80-их година, унутрашњи сукоби добили су међустраницко обележје. До трагичног завршетка тих сукоба дошло је у Горачићима 1893. године, чији је епилог био: скоро двадесет погинулих људи из Горачића, Губеревца и Живица, око двадесетак повређених и више од стотине оптужених. Жртвама палим у Горачићима 1904. године подигнут је споменик, а

³¹ Љ. Поповић, *Развој поштанског саобраћаја у Чачку до 1875.*, Зборник радова Народног музеја, Чачак, с. 187

³² К. Јовановић, op.cit., с. 355

³³ О. Д. Пирх, *Путовања по Србији*, Београд 1899, с. 220–221

³⁴ Д. Тодоровић, *Горачићка буна 1893.*, Слободарске борбе Драгачева у XIX веку, Чачак 1965, с. 23

³⁵ Ibid., с. 32–33

³⁶ Р. Николић, *Записи о хајдуцима*, Зборник радова Народног музеја IV, Чачак 1973, с. 39–52

зграда испред које се одиграо поколј претворена је у Музеј, који подсећа на те дане.³⁷

Горњодрагачевци су имали видног учешћа како у балканским ратовима тако и у Првом светском рату. Многи од њих су због војних заслуга, и показане храбрости постали носиоци Ордена Карађорђеве звезде са мачевима, као и других одликовања уведенih поводом тих ратова. Уз страдања народа и материјалне штете, знатни број је и оних који су изгубили животе, били рањавани или умирали од задобијених рана и тифуса. Тако је само из Виче страдало 123 војника и подофицира, док је из Горачића погинуло у рату или умрло од ратних последица 167 војника и подофицира.³⁸

³⁷ Д. Тодоровић, оп.cit., с. 32, 42, 62–64, 81–107

³⁸ Драгачево, оп.cit., с. 46–52

Миграције и порекло становништва

Проучавањима етнодемографских процеса на подручју Драгачева утврђено је присуство и староседелачког и досељеничког становништва. Сматра се да је старинаца мање у насељима у доњем току реке Белице него у горњодрагачевским селима, што је у прошлости било условљено природним карактеристикама (планинско-шумовити рељеф), па, самим тим, и недостатком комуникација којима се увек сливају досељеничке масе.

Уобичајно је да се под старинцима подразумевају они родови за које се не зна када су дошли, затим они који су ту "од старина" или они које породична традиција везује за средњи век најчешће период пре и после Косовске битке. Таквих рода има у скоро свим насељима Горњег Драгачева.³⁹ Њихово древно порекло сачувано је у предањима која се у тим породицама чувају до данас. Тако су нам за породицу Каракић у Доњем Дубцу говорили да је "најстарија", јер је ту од "давнина". Кнежевићима у Влаштељицама приписује се гостопримство учињено Сибињанин Јанку (Јанко Хуњади), који је, пошто се у овом насељу задржао неко време после битке на Косову, домаћину у знак захвалности пожелео да му се "власт никад не украти", него да је богат и "властан до века". По

³⁹ У старинце се убрајају: у Горачићима – Васелиновићи, Јеринићи, Марковићи, Радоичићи, Савићи, Перишићи, Симовићи, Стојановићи, Пајовићи–Чикараде, Филиповићи итд; у Милатовићима – Вукићевићи (Поповићи), Капларевићи и Вулићевићи; у Каони – Радовићи и Величићи; у Горњем и Доњем Дубцу – Ђуђе (Стевановићи, Гиловићи, Пантелићи, Сретеновићи, Сарићи, Мијаиловићи, Лазовићи, Војиновићи и Марковићи), Каракићи и др.; у Вучковици – Дуканци; у Белом Камену – Марковићи; у Котражи – Милинковићи; у Пшанику – Милићевићи; у Ртима – Сретеновићи, Обрадовићи, Терзићи и Симеуновићи; у Кривачи – Тимотијевићи, Михаиловићи, Виторовићи, Шарчевићи (Ивановићи), Јефтковићи, Весовићи, Илинчићи; у Вичи – Пајићи, Стевановићи, Јаћимовићи, Марковићи, Шиковићи (Јовановићи), Лазовићи и Вуксановићи; у Гучи – Анђелићи са Пејовићима и Марковићима, и Икодиновићи (Драгачево..., с. 11).

Милићевићевој верзији овог предања, тај се домаћин "после прозове Влаштељица, али како су за Турака све те породице бивали кнезови", пише Милићевић, "фамилија се та доцније прозове Кнежевић, а име Влаштељица остане селу и данас."⁴⁰ Том времену припадали би и Лазаревићи, раније Ђурђићи у Губеревцима, о којима се и у наше време прича да су изградили седамнаест сабаља, а све су изгинуле на Косову. Њихов предак, када је дошао на ово тле, наводно је рекао: "Нашао сам један губер земље!" и ту се настанио. По томе је, кажу, село Губеревци добило име.

Током вишевековних досељавања у Горње Драгачево требало би узети у обзир више узрока који су их условљавали, пре свега оне економско-социјалне и политичке природе. Од прилика које су владале како у матичним областима исељавања тако и у досељеничким селима, зависило је који ће узорци имати превагу. Ипак се најчешће селило услед неповољних услова за живот, сукобљавања са властима, међусобних распри са суседима око земље, тј. међа и стоке, а не би требало искључити ни психолошке разлоге, мотивисане потребом за пресељавањем. То кажемо зато што је Горње Драгачево претежно привлачило планинце, навикнуте на сточарска крећања. Овај део Драгачева је обиљем квалитетне испаше погодовао управо таквом начину живота и рада, а својим шумама пружао је заклон од сваког непријатеља. Овде треба напоменути да је у ранијим периодима турске управе било и могућности за стицање извесних имовинских повластица (уз коришћење заједничког сеоског земљишта) и бољег друштвеног статуса "влаха", сточара. Наглашавамо да су многе породице претходно сазнавале о погодностима које би им пружао нови завичај, па су се тек онда одлучивале на сеобу. Неке од њих су пре досељења у новом крају закупљивале траву и косиле је, а с јесени "догонили" стоку на зимовнике (Каона).

Досељавања у Горње Драгачево, колико нам је за сада познато, било је и до средине XV века, што се може закључити на основу поменутих турских катастарских списка, у којима се на више места помиње израз "дошлац".⁴¹ Повезујући време досељавања са старином насеља, К. Јовановић истиче да су сва данашња насеља не само постојала у XVIII веку већ и да "нека од њих свој поstanак имају у XVII, и у ранијим векови-

⁴⁰ М. Ђ. Милићевић, op.cit., 699

⁴¹ А. Аличић, op.cit., I, с. 146, 151, 164–165; III, с. 413

ма".⁴² Све то указује на вишевековни континуитет насељавања.

Кад се говори о пореклу досељеника, подсећамо на то да становништво већег дела западне Србије, укључујући и Драгачево, припада динарској метанастазичкој струји. Потицала је из "динарског побрђа, непресушног врела из кога су се вековима као из каквог резервоара људског са динарских простора", пише П. Влаховић, "сливале масе живља и расељавале се у разним правцима".⁴³

Миграције које се односе на Горње Драгачево сврстали бисмо у онај крак динарске струје којим су се становници из матичних динарских предела у својим кретањима ка Шумадији и Поморављу заустављали у југозападној Србији да би, прелазивши Голију и Јавор, стално, или привремено насељавали и подручје Горњег Драгачева. Да је оно представљало и етапну зону динарских сеоба постоји више примера, од којих наводимо један. Тако се известан број становника из пријепољског краја (село Страњани код Бродарева) привремено населио у Живици (Горње Драгачево), а затим се, крећући се даље, усталио у једном од Љубићских села (Лађевци код Чачка).⁴⁴

Међу горњодрагачевским досељеницима доста је породица из Старог Влаха. Занимљиво је да досељеници из Црне Горе и Херцеговине у Доњем Дубцу Старовлашане идентификују са "староседиоцима", јер су пре њих населили ове просторе. Досељеника из Старог Влаха има и у Котражи, Пшанику, Властељицама, Горачићима итд.⁴⁵

Досељавања је било и из сјеничког краја. Сјеничка висораван је нарочито Црногорцима била најкраћа и најбоља веза са Србијом, па су зато ти миграциони путеви туда и водили. Тако се може рећи да "половину становништва Драгачева чине Сјеничани".⁴⁶

⁴² К. Јовановић, ор.сит., с. 357

⁴³ П. Влаховић, *Етничка структура и миграције становништва*, Из традиционалне културе Србије, Гласник Етнографског музеја 44, Београд 1980, с. 23

⁴⁴ П. Влаховић, *Бродарево и његова околина*, Београд 1968, с. 78

⁴⁵ Из Старога Влаха су: у Котражи – Симовићи; у Горачићима – Душићи; у Пшанику – Танкосићи; у Властељицама – Бабићи, Милићи и Велисављевићи (Р. Маринковић, *Становништво Котраже, Белог Камена, Вучковице и Пшаника*, Зборник радова Народног музеја XVIII, Чачак 1988, с. 246–247; *Драгачево*, с. 13).

⁴⁶ Из Сјенице су: у Котражи – Ђуричићи, Радосављевићи и Чакаревићи; у Белом Камену – Бојовићи, Милетићи, Јовичићи, Басарићи, Сеничани,

Досељавања из Црне Горе такође су била бројна. Теренски записи сведоче да је ово становништво пристизало "од Берана", "из Никшића", "из Мораче" и "од Колашина".⁴⁷ За многе је карактеристично чување породичног родослова, а рачунање "по пасовима" преносе и млађим генерацијама. Попсебно је у том смислу вредна документација породице Радичевић из Каоне, која води порекло од црногорског братства Ђурашковића, а чији родослов обухвата период од приближно три стотине година.⁴⁸

За известан број породица старином из Црне Горе није могућно прецизније одредити време досељавања, мада многе од њих свој долазак у ова насеља везују за турски период. Тако су, према усменој традицији, Тадићи живели у Доњем Дубцу у "турско доба". То породица потврђује предањем о

Пртењац (Р. Маринковић, *Становништво Котrage, Белог Камена, Вучковице и Пшаника*, с. 246–247), а у Горачићима – Стевановићи, Лончаревићи (Р. Маринковић, *Становништво Горачића*, Зборник радова Народног музеја, Чачак VIII, 1977, с. 98).

⁴⁷ Из Црне Горе су: у Горачићима – Јевремчевићи, Вельовићи – Станковићи, Ђуровићи, Кнежевићи, Петровићи, Ружиччићи, Бодићи, Седларевићи (Р. Маринковић, *Становништво Горачића*, с. 95–100); у Вучковици – Мијатовићи, Јовановићи, Поповићи, Јанковићи, Милорадовићи, Виторовићи, Лазићи, Миливојевићи и Миловановићи, (један род) Бумбаревићи (Р. Маринковић, *Становништво Котrage, Белог Камена, Вучковице и Пшаника*, с. 256–257); у Мијатовићима – Гогићи и Томићи, у Каони – Радичевићи, у Ртима – Славковићи, у Губеревцима – Ђурђићи итд., у Пшанику – Булије (Ристићи, Илићи, Обреновићи, Спасојевићи, Радојевићи, Симеуновићи, Драгићи, Добросављевићи, Мијаиловићи итд.) – *Драгачево*, с. 12–13.

⁴⁸ После једног убиства у Цеклину, браћа Ђурашковићи – Милош, Јован, Андрија, Алекса и Сава пребегли су са породицама пут Васојевића. Радичевићи се својом лозом ослањају на Алексу чији је син Симо, а унук Радич родоначелник Радичевића. У Каону су дошли Радичеви синови Михајло и Симо, највероватније непосредно после Другог устанка, пошто су претходно настојали да се насеље у село Јагњило, код својих познаника из племена Козодера. Тек посредством тадашњих старешина села Каоне Сима и Милића Радовића настанили су се у Каони, "подно Јастребара". Први помен Радичевића у Каони је из 1822. године, а подаци се односе на бројно стање стоке Сима и Михајла Радичевића. За Радича који је имао седам синова, прича се да је био радан, храбар, али плаховит човек. Радичеве синове су звали "седам Випчића", по Радичевој жени Випчићи. У попису 1863. године, јавља се у овој породици још један Радич, рођен у Каони 1864. године, кога су звали "Лашо". За Лаша се везује градња полубрвнаре–получатмаре, са кућом и две собе, двокрилним прозорима и са двоја врата. То је тада била једна од најлепших и највиших кућа (3 т висине). "Лашо" и Станојла су имали шест синова и три кћерке. Његов унук Радоје је отац Милоја Радичевића, састављача хронике о Радичевићима, који су дали много виђених људи: трговце, интелектуалце, официре и храбре ратнике, песнике.

надимку "Јузовић", по коме се један од синова претка Тадије, насељеника из Црне Горе, "ухватио у коштац са турским агом Јузувом (вероватно Јусуфом - напомена Д. Н.) у беличком пољу и победио га, по чему се Тадићи прозваше и Јузовићи (Доњи Дубац). И Гогићи из Милатовића, такође по њима по реклом из Црне Горе, чувају успомену на свога претка који се некада звао Максим Савић. Да га Турци не би убили, а знао је да прави бурад, он по "гогама" (пинтерима) промени своје презиме у Гогић (Милатовић).

Рекло би се да су из тога времена и досељеници из Херцеговине, а највише их је "од Требиња", "од Стоца" или "од Гаџка". Испитивања су их потврдила у Котражи и у Горачићима, а свакако да би их требало потражити и у осталим насељима.⁴⁹

Период устанака почетком XIX века може се узети као сигурнија временска граница за масовнија досељавања. Обично се у народу каже: "Доселили смо се мало пре Карађорђа", или: "Дошли смо кад је оно Карађорђе ударио на Сјеницу." После Карађорђевог повлачења 1809. године, са њим и за њим повлачило се и становништво које се затекло у том крају. И Цвијић пише да су се за време Првог српског устанка "у Србију у великим гомилама досељавали сељаци не само од Сјенице, већ и из целог новопазарског краја"⁵⁰ међу којима је вероватно било и становника из херцеговачких и црногорских брда.

Новија испитивања показују да је већи талас имигрирања уследио средином XIX века, када су вршена организованија досељавања и размештања у Србији кнеза Милоша, па се на пример, за село Рти каже да су тада обављена последња масовна усељавања, мада их је било и касније, у време Српско-турског рата 1876/1878. године.⁵¹ Отада настају пресељавања локалног значаја, најчешће на релацији Доње Драгачево - Горње Драгачево, или пак из правца моравичких и ариљских села. Бројни подаци о пристизању појединача у горњодрага-

⁴⁹ Из Херцеговине су: у Горачићима – Станићи, Зимоњићи, Јоксимовићи, (Р. Маринковић, *Становништво Горачића*, с. 96–97), а у Котражи су: Јанковићи, Кузмановићи, Миљићи, Перичићи, Луковићи и Милутиновићи, (Р. Маринковић, *Становништво Котраже, Белог Камена, Вучковице и Пшаника*, с. 246–247).

⁵⁰ Е. Мушовић, *Становништво Сјеничко-пештерске висоравни*, Гласник Етнографског музеја 52–53, Београд 1989, с. 22; Ј. Цвијић, *Антропогеографски проблеми*, с. 106

⁵¹ М. Ростић, оп. cit., с. 60

чевска села из околних насеља и крајева углавном се односе на удаје и женидбе, а посебно на домазетске бракове, за које се може рећи да су изражена појава у Горњем Драгачеву.⁵²

Кад се говори о миграционим процесима на овим просторима треба узети у обзир и исељавања, условљена, као што је назначено, самим положајем Горњег Драгачева ка прелазне зоне кретања динарског становништва ка северу, при чemu као циљеве исељавања треба узети у обзир како пренасељеност неких села услед насељавања и повећавања природног прираштаја тако и развитак околних вароши.

Исељавања из Горњег Драгачева могла би се пратити већ од kraja XVII века. Постоје помени о томе да су немири пред велику сеобу Срба 1690. године, који су захватили и Драгачево, довели до емигрирања његовог становништва.⁵³ И један Милићевићев запис говори у прилог тих ранијих фаза напуштања Драгачева. Реч је о сусрету драгачевских добровољаца у Банату 1848. године са једном старицом која им је изјавила да су њени стари родом из "Троглава и Лопатнице", одакле су се преселили у Банат.⁵⁴ Исељавања, истина мањег обима, настављена су током читавог XIX века и прве половине XX века. Тако су се, на пример, после 70-их година прошлог века иселиле из Ртију две породице Чикириза, затим огранци породица Обрадовић и Јовановић да би у околним градовима (Чачак, Ужице) отварале занатлијске и трговачке радње.⁵⁵ Таквих случајева било је и у осталим горњодрагачевским насељима.

⁵² Р. Маринковић, *Становништво Горачића*, с. 100–103; Р. Маринковић, *Становништво Котраже, Белог Камена, Вучковиће и Планика*, с. 246, 249, 254

⁵³ *Драгачево*, с. 22

⁵⁴ М. Ђ. Милићевић, op.cit., 650

⁵⁵ М. Росић, op.cit., с. 61–62

Начини привређивања

Пољопривреда

Погодности које је за бављење сточарством пружала сама природа, а затим наслеђене склоности динарских људи за послове око стоке, учинили су да се живот уселењника заснивао на сточарској привреди. "За новосела је", пише С. Вукосављевић, "сточарство врло подесно, јер може одмах да га почне радити. Чак и ако није дотерао стоке, ипак се сточни фонд лакше ствара, и брже расте, него земљишни фонд."⁵⁴

"Особито су се у време владавине Турака стекли услови потребни за искључиво сточарски начин рада", истиче К. Јовановић, имајући при том на уму слабу насељеност овога краја у то време, као и доволно незаузете земље по којој је стока могла слободно да пасе на богатим пасиштима подручја Горњег Драгачева. Развитку сточарства допринео је и својински систем који је тада владао. К. Јовановић помиње неколико категорија земљишне својине. Осим приватне својине на земљу груписану око кућа у оквиру окућнице, било је и земљишта у власништву државе, општине, села и цемата. Најбројнија су била сеоска земљишта, којима је располагало скоро свако село, док је цематске утрине и шуме користила једна или више породица.⁵⁵

Сточарство је у Горњем Драгачеву било овчарског типа; уз овце гајене су и козе ("брави"). Број оваца и коза није био уједначен ни по насељима ни по домаћинствима. Појединци су држали и већи број "брава", као на пример Броћићи и Кузвановићи у Гучи 1822, који су располагали са по више од "100 брава".⁵⁶ Подаци о броју кућа и "брава" из 30-их година XIX века говоре о томе да је ове стоке, по домаћинствима, највише поседовало село Властелице, нешто мање Дубац и

⁵⁴ С. Вукосављевић, *Социологија сељачких радова*, Историја сељачког друштва III, Посебна издања САНУ DXL VIII, Одјељење друштвених наука 89, Београд 1983, с. 117

⁵⁵ К. Јовановић, оп.cit., с. 328–332

⁵⁶ Д. Павловић, *Гуча 1863*, Градац, с. 22–23

Каона, а најмање Горачићи, Живица и Губеревци.⁵⁷ Овчарство се у Горњем Драгачеву заснивало на бачијању, тј. летњем изгону стоке у атар села или изван њега у планину, где је у колибама, уз чобанина, боравио и неки од чланова домаћинства. Крајем XIX века у целом горњодрагачевском крају било је 70 до 80 колиба, и то највише у Доњем Дубцу (28), а затим у Милатовићима (16), док их је у осталим насељима било мање.⁵⁸ Планинка коју су бирали сваке године бавила се пословима око прераде млека - од муже до спрavlјања сира. Технологија прераде млека није се разликовала од таквог радног процеса у суседном Старом Влаху, а ни у матичним динарским областима.⁵⁹

Док је у првој половини XIX века сточарство било основно занимање Горњодрагачеваца, у другој половини века оно је све више уступало место земљорадњи. До каквог је резултата тај процес довео крајем XIX века најбоље илуструју статистички показатељи. Године 1866. на 20 348 становника доЛазило је 75 003 грла стоке, а у 1900. години, уз повећан број становника (31 373), број грла стоке смањен је на цифру од 61 021.⁶⁰ Отада опада овчарско сточарење, а упоредо са развитком земљорадње, појачава се гајење стоке тзв. "крупног зуба", потребне при обради земље.⁶¹

После ослобођења од турске власти, а умножавањем становништва природним прираштајем и миграцијама, као и обезбеђивањем непокретне имовине, стварају се повољнији услови за бављење земљорадњом.

До 60-их година XIX века, она се, истина, споро развијала, па су је и власти подстицале. Такве активности у драгачевском срезу потврђује један списак похваљених лица из Ртију, Вучковице, Горачића, Властељица, Дубца, Виче и Гуче, који су се "одликовали у сијању овопролетњих разних усева", за разлику од оних појединача у тим селима, који су били "укорени", јер су се "слабо или нимало пољским радом занимали".

⁵⁷ Б. П е р у н и ч и Ћ, *Чачак и Горњи Милановац 1815–1865*, Чачак 1968, с. 193

⁵⁸ К. Ј о в а н о в и Ћ, оп. си., с. 351–352

⁵⁹ Д. М а с л о в а р и Ћ, *Прилог проучавању традиционалне пољопривреде у чачанском крају*, Вишевесковна историја Чачка и околине, Зборник радова са научно-стручног скупа одржаног 28. и 29. октобра 1994. године у Београду, Београд 1995, с. 462

⁶⁰ К. Ј о в а н о в и Ћ, оп. си., с. 332; Државопис Србије св. IV, с. 82–83; и Попис становника и домаћинстава у Краљевини Србији 1900, с. 67, 171

⁶¹ Д. М а с л о в а р и Ћ, оп. си., с. 459

ли". Највећи успеси постигнути су у сејању кукуруза и пшенице, нешто мање ситне проје и јечма, крупника и овса, а најмање су гајени раж и хељда.⁶² Земљорадња је у то време била на ниском ступњу развијености; сејало се онолико кукуруза, овса, јечма, пшенице и других "стрмних жита", колико је било потребно за исхрану домаћинства. Од краја XIX века "стрмних" усева је све мање, који имају корена у старобалканском и старосрпском сејевном култури а карактеристични су за планинско ратарство (ситна проја и крупник), а све више после Првог светског рата узимају маха пшеница и кукуруз, који у овом крају остаје као најзначајнији ратарски производ.⁶³

Мада су 60-их година XIX века површине под ораницама, на пример у Гучи по величини већ биле изједначаване са површинама под ливадама и паšњацима, земља је обрађивана "примитивним" средствима (дрвена ралица, дрвени плуг, мотика).⁶⁴ Као основна ораћа спрата у Горњем Драгачеву тога времена, рало се по својим типолошким одликама убраја у "рало централног типа", а карактерише га једна ручица (рукуница), израђена из комада савијеног дрвета.⁶⁵ Друга пољопривредна спрата, срп, и данас у висинским селима служи за жетву пшенице, јечма и зоби.

Крајем XIX века и од почетка XX века, у потрази за квалитетнијом земљом и уз ограничења у површинама земље за обраду, многе породице почеле су да купују њиве поред Мораве, најчешће у атарима Самаиле, Мрсаћа, Горичана и Адрана (Каона), или у суседству својих села, као што су, на пример, Рђани откупљивали земљу у пољу поред Белице, у атару села Криваче.⁶⁶ Знатан део земљишта био је под воћем, пре свега под шљивацима, па су ракија и сува шљива од које је спровођан пекmez, представљали важне допунске изворе прихода.

Које су привредне гране постојале у Горњем Драгачеву 90-их година XIX века и како су биле распоређене у односу на величину простора који су заузимале, наводе следећи статистички подаци. На 100 ha земље имало је: под усевима 25,86%, под воћњацима 8,10%, под виноградима 0,09%, под ливадама, детелинама, чаирима, суватима, утринама и испу-

⁶² Б. П е р у н и ч и Ћ, оп.cit., с. 614–615

⁶³ Д. М а с л о в а р и Ћ, оп.cit., с. 458–459

⁶⁴ Д. П а в л о в и Ћ, оп.cit., с. 25

⁶⁵ Д. М а с л о в а р и Ћ, оп.cit., с. 457

⁶⁶ К. Ј о в а н о в и Ћ, оп.cit., с. 328

стима 32,09%, под шумом 28,58% и необрађене земље чинило је 5,28%. Истовремено, на 100 ha долазило је 280,10 грла си-тне и крупне стоке.⁶⁷

Занимљиве податке о економском статусу једне породице из Властелица са почетка XX века приказује следећи документ о заоставштини. У ту имовину спадали су:

	вреди динара	вреди пара
– Окућница састоји се од ниве, ливаде, вотњака и пашњака	150	00
– Ливада под јазом	100	00
– Ливада звана Ситна бара	80	00
– Ливада са нешто церове шуме	30	00
– Забран буков у атару села Милатовића	30	00
– Једна кућа брвњача под ћерамидом	40	00
– Једна зграда брвњача под тачком	15	00
– Једна кошара под кровином	5	00
– Једна каца стрмена 30 товара	10	00
– Једно буре од 400 кила	15	00
– Једно буре од 200 кила	3	00
– Два јунца од 2 године	60	00
– Једна јуницица од 1 године	30	00
– Једна крава стеона	40	00
– Једна крмача	10	00
– Осам брава оваца	60	00
– Једна кола проста	15	00
– Једно рало и раоник	2	00
– Један будак		80
– Један бакрач	5	00
– Једна мотика	1	00
– Половину казана за пециво ракије са својим прибором	40	00
– И трећи део воденице постојеће на имању Владете Сарића са својим прибором	20	00
свега	760	80

На основу наведеног оставинског списка могло би се закључити да је почетком XX века у Горњем Драгачеву екстензивно сточарство уступало своје место стајском сточарству јер је број крупне стоке скоро сразмеран броју оваца. Кад се има у виду број и квалитет објекта и пољопривредног алата, а затим и колективно коришћење казана за ракију и воденице, могло би се рећи да је у питању домаћинство скромних ма-

⁶⁷ К. Јовановић, оп.с.т., с. 333: Попис становништва и домаће стоке у Краљевини Србији 1900. год. Претходни резултати пописа становништва и домаће стоке у Краљевини Србији 31. децембра 1900.

теријалних могућности. Међутим, уочава се и то да половина од укупне вредности заоставштине, која износи 760,80 динара, отпада на земљиште под ливадама, пашњаком и забраном, што показује шта се тада од имовине највише ценило.⁶⁸

Од осталих привредних грана поменућемо пчеларство, за потребе домаћинства, као и лов на курјаке, "дивљаке", лисице и куне, и то на планинама Чемерну, Троглаву, Јелици итд. Ловило се, осим ловачким пушкама, још и разним врстама замки, на пример тулцима, којима су хватане лисице (Каона).

Занатство

Карактеристично је да су се уз бављење пољопривредом многи обучили у занимањима која су произилазила из домаће радиности. Било је спретних и талентованих људи који су знали и више вештина. К. Јовановић је утврдио да у Горњем Драгачеву и није било правих занатлија, али да је у сваком селу било оних који су знали и по неки занат.⁶⁹ Издавање занатства као привредне гране подстицано је, поред осталог, повећавањем броја становника, а смањивањем површина земљишта у колективној својини, па су се уз све већу потребу за новцем, крајем XIX века и почетком XX века, морали тражити послови и ван домаћинства. У том смислу су уверљиве речи С. Вукосављевића (потврђују их и наша теренска искуства) кад каже да су "међу свима сељачким ванпољопривредним занимањима занати били најважнији", и то управо они уз које се могло и даље живети на селу.⁷⁰

Најстарији занати били су везани за обраду дрвета, сировине коју је обилато пружала природна средина. Од њега су грађене куће – брвнаре, амбари, млекари, а од покућства – трпезе, троношке, каце, бурад, чабрице, карлице, буклије. Ове "занатлије" се на надгробним споменицима јављају од 40-их година XIX века. Тако је на једном надгробном споменику урезано да је Мијајло Станић из Горачића 1853. године био мајстор "качни и винарски", а Јанко Чендић из Губереваца (1897) "мајстор дрводељски".⁷¹

⁶⁸ Историјски архив Чачак, Чачански суд, дк.бр. 8548, од 28. марта 1912. године.

⁶⁹ К. Јовановић, op.cit., с. 336

⁷⁰ С. Вукосављевић, op.cit., с. 321

⁷¹ Р. Николић, Записи о занатима и занимањима. Зборник радова Народног музеја III, Чачак 1972, с. 89–90

И број ковача био је знатан, одмах после дрводеља. Све до 90-их година XIX века у недостатку фабрички израђених пољопривредних справа од гвожђа, ови мајстори су ковали секире, мотике и раонике, ватралје и вериге, па су били веома цењени у народу. Сваки ковач је био и поткивач: поткивао је волове рабацијама а коње кирицијама.⁷²

У то време постојала је потреба за терзијама и абацијама, који су својим радом допуњавали израду ношње. И једни и други шили су гуњеве, чакшире, тозлуке, јелеке, зубуне, с тим што су их терзије израђивале и "везле" од чохе или сомота, а абације од сукна и шајка. Док се терзијски занат крајем XIX века гасио, производи абацилука су били тражени и после Првог светског рата. Неке занатлијске радње за израду "народног одела" задржале су се у Чачку, тј. Љубићу и после 70-их година нашега века. Упоредо с тим треба истаћи и чињеницу да се крајем XIX века у Драгачеву појавила и "прва шнајдерка у срезу за мушка и женска одела", што је начило почетке градских утицаја у одевању.⁷³

Опанчарски занат је такође вредан пажње. До средине XIX века опанке од сирове коже (*прешњаци*) знали су да направе само сељаци, што су и чинили скоро до средине XX века. Упоредо с тим, опанчари су почели да израђују тзв. *цревене опанке*, штављене у јаворовој кори, и то најпре у Ужицу, а затим у Чачку, Ваљеву и другим српским варошима. Почетком XX века појавили су се опанци *ђонаши*, по угледу на такве шабачке и ваљевске опанке, који су потискивали цревени опанак. Првих деценија XX века "ђонасте" опанке израђивало је у Ваљеву 25, у Чачку 20, а у Гучи 5 опанчара.⁷⁴

Драгачево је посебно познато по надгробним споменицима – производима каменорезачког заната. По квалитету камена пешчара, погодног за обраду, кога има у Горачићима, Ртима, Живици и Пухову, овај занат се у XIX веку овде нагло развио. Најмасовнија је била производња *крајпуташа*, споменика погинулим у ратовима крајем XIX века и почетком XX века. Вешти мајстори, који су савладали знања о материјалу и који су пронашли најбоље начине (уз адекватне алате) за његову стилску обраду, посебно су се истакли у исцртавању лица, верном преношењу у камен савремене ношње, као и у

⁷² Р. Николић, *Записи о занатима и занатлијама*, с. 90.

⁷³ Ibid., с. 91–92.

⁷⁴ М. Савић, *Наша индустрија и занати III*, Сарајево 1923, с. 402.

урезивању симболичких знакова и текстова о онима којима су споменици били намењени. Зато се каменорезачкој занатлијској вештини Драгачеваца приписују и документарне и уметничке вредности. Не треба заборавити специфични плави колорит ових надгробних каменова, који има одјека и у литератури.⁷⁵

Поменућемо још нека карактеристична занимања, која нису постала занатске делатности, али у којима су се Горњодрагачевци успешно огледали па се могу сматрати и врстама допунског привређивања. То су кошење, видарство и рабација лук.

Драгачевски косачи вични косидби, били су познати и изван својих родних села. Још 1819. године кнез Милош их је позивао да му косе ливаде. Уз мале зараде, они су овај напорни посао обављали у многим селима у Поморављу и Посавини.⁷⁶

С обзиром на здравствене прилике које су владале у горњодрагачевским селима (харање тешких и "заразителних" болести), и недостатак лекара (крајем XIX века у целој западној Србији су постојале само три болнице), разумљиво је што је видара и видарки било по неколико у скоро сваком селу. Преносећи искуства својих старијих, мајке или оца' који су се бавили народним лечењем, а добро познајући лековитости растиња, ове особе су, уз помоћ својих мелема и магичних формулa (*бајалице, басме*) обрађивали ране, намештали "струњени" stomak, порађале, санирале преломе костију, вадиле зубе и крајнике, итд. Неки од њих су умели да штроје свиње, да лече од уједа змија и бесних паса. Народ их је упamtio, нарочито оне који су успевали да помогну. То су поред осталих били: Милоје Бабић из Виче, Маринко Парезановић, Рако и Никола Радичевић из Каоне, Миленко Пајовић и Милош Броћо из Гуче и др.⁷⁷

Прочуле су се и драгачевске рабације по напорном рабацијању – преносу добара најпре воловском, а касније коњском запрегом. У тој врсти караванског саобраћаја, у коме је учествовало и више чланова једне породице, Милатовчани, Котражани, Властељичани, као и становници осталих горњодрагачевских насеља, путујући више дана и ноћи, преносили

⁷⁵ Р. Маринковић, *Каменоресци, стари драгачевски занати и занимања*, Гуча 1980, с. 31–33

⁷⁶ Ibid., с. 20

⁷⁷ Ibid., с. 10

су со, гас, кукуруз, стоку ("телиће"), воће (шљиве и јабуке), дрвену грађу и другу робу до Чачка, Горњег Милановца, Краљева, Крагујевца, Београда, Ивањице. Тако су, на пример, из Ивањице одвозили катран, луч, вуну, ракију и јагњеће ножице, и продавали их у шумадијским и моравским варошима, а у Ивањицу довозили пшеницу и кукуруз (Котраже).

Приликом наших теренских испитивања нашли смо на рабацијске породице у којима су се поједини чланови генерацијама бавили овим послом. Сећања на рабацијање њихових мушких чланова прерасла су у својеврсну усмену традицију, саткану од доживљаја у којима је било и шале, и песме рабацијске, а и успомена, као што је и ова: "Кад се уморимо, а падне ноћ, код пута ложимо ватру. Сви заједно поједемо оно што смо понели и увијемо се у поњаве. Свако легне под своја кола да их чува, а оставимо "вењерче" да гори. Тако до зоре, па онда даље..." (Милатовићи).

Трговина

Извесно је да су трговину у Драгачеву преузели имућнији сељаци непосредно после устанака, а развили је нарочито од времена кнеза Милоша. С обзиром на богатство у стоци, она се тада могла купити јефтино, а и да се прода не само у Србији већ и изван њених граница, у Аустрији, Мађарској и другим европским земљама. На подручју Горњег Драгачева 30-их година XIX века помињу се 17 "марвених" трговаца, којих је било скоро у свим селима, и то: у Котражи 3, у Гораћићима 5, у Каони 1, у Дубцу 1, у Губеревцима 2, у Милатовићима 2, у Гучи 2 и у Властельицама 1.⁷⁸ О "марвенокупцима" и онима који су се бавили "живомарном" трговином, тј. који су трговали живом стоком, сазнајемо и из натписа са надгробних споменика из 50-их и 60-их година XIX века.⁷⁹

Познато је да су у целој Србији, па и у Драгачеву "дућани" каснијег датума од механа. У њима су се могли купити, на пример, со, дуван, гас и остало што је неопходно домаћинству. Занимљиво је истаћи да се кнез Милош у почетку противио отварању сеоских "дућана", а као разлоге извори помињу могућности њихове похаре, или штете које би од таквих дућана имали варошки трговци. Тек 1835. године било је

⁷⁸ Ibid., с. 16

⁷⁹ Р. Николић, *Записи о занатима и занатлијама*, с. 100

дозвољено отварање дућана и по селима, али је за свако "дућанско објављење" требало платити одређену таксу.⁸⁰ Зато и у Драгачеву "дућанлук" постаје занимање тек у другој половини XIX века. На простору Горњег Драгачева "дућани" су се најпре појавили у Гучи, која отада постаје трговачки центар за околна села, а касније су подизани и по селима: у Каони, Горачићима, Вичи и Котражи.⁸¹

⁸⁰ Т. Б о р ћ е в и ћ, *Из Србије кнеза Милоша*, Културне прилике од 1815–1839., Београд 1983, с. 24

⁸¹ Р. М а р и н к о в и ћ, *Стари драгачевски занати и занимања*, с. 18

Развој насељености у ХХ веку

Од 20-их година ХХ века, када се тек створена држава, опустошена ратом 1914 - 1918. године, обнављала у политичком и економском погледу, прихватала је цивилизацијске тековине европских земаља, до Драгачева, а нарочито његових горњих села, утицаји тих развојних процеса допирали су, углавном посредно, преко тада најближих варошких средишта, Чачка и Гуче. Чачак, средиште округа, у првој половини ХХ века постепено развија градске функције, мењајући свој урбанистички лик. Становништву Горњег Драгачева још ближа Гуча, од 1892. године са статусом варошице, представљала је занатлијско-трговачки центар.⁸²

За почетке увођења извесних новина у живот људи важно је поменути да су у Гучи, у првим деценијама ХХ века, оснивани задружне и банкарске организације са циљем "помагања широких слојева становништва уз повољније камате".⁸³ Ефекте деловања тих организација доводимо у везу са осавремењавањем пољопривредних и осталих техничких оруђа потребних домаћинствима. Тако од 30-их година улази у употребу гвоздени плуг (*обртач*), у варијанти познатој у Драгачеву као *ралница*. Од плугова из осталих крајева Србије разликовао се по посебно обликованом раонику, чија су пера, ради рационализације примене, при орању била савијена под углом од 90°.⁸⁴ Тај плуг је у народу био веома омиљен, па га поједине породице,

⁸² М. Б а р ј а т а р о в и Ћ, *Гуча, Прилог проучавању наших варошица*, Гласник Етнографског института САНУ II-III (од 1953-1954), Београд 1957, с. 303; уочи Другог светског рата у Гучи и целом Драгачеву постојале су 94 "протоколисане" занатлијске радње и 43 кафане, – *Драгачево*, с. 57

⁸³ У Гучи је од 1906. године постојала Драгачевска задруга за међусобно помагање и штедњу, а 1924. године основана је и Драгачевска пољопривредна задруга, а од 1930. године под називом Драгачевска пољопривредна банка. – *Драгачево*, с. 56; С. М а н д и Ћ, *Привредне могућности и потребе региона Чачак*, Чачак 1973, с. 77

⁸⁴ Д. М а с л о в а р и Ћ, оп.cit., с. 458.

иако су га изобичајиле, чувају као успомену на прошла времена, док се у неким селима појединачно још користи (Каона).

У показатеље иновација из тога времена убрајамо и шиваћу машину. Појединачно је набављана крајем XIX века, када је уношена у домаћинство као невестински мираз. Тада је више била статусни симбол "јачих" породица, мање служећи као свакодневно техничко помагало. У периоду између Првог и Другог светског рата њена све масовнија примена ишла је упоредо са истискивањем народне ношње из свакодневне употребе, када се повећавао и број "шнајдера" и кројача, чијим посредством је тадашња "варошка мода" пронирала на село.

У том периоду се интензивније развило и школство. Осим већ поменуте државне школе у Гучи, крајем XIX и почетком XX века ничу нове школе у селима Каона, Котраже, Горачићи, Вича и Дубац, а у Гучи почиње да ради и Женска занатска школа.⁸⁵

Здравствена служба се у Горњем Драгачеву развијала спорије од школства па су и први резултати забележени тек од друге деценије XX века. Срески лекари су имали "пионирску мисију" заштићавања људских живота у борби са опасним и тешким болестима (дифтерија, срдраболја, туберкулоза, "водене болести", велики кашаљ, тифус и др.), чиме се објашњава велика смртност, посебно деце. Карактеристично је да је тада мало људи и тражило лекарску помоћ, јер су "даље били цењени надрилекари и гатари". Тек 1931. године отворена је у Гучи бановинска болница, прва установа те врсте у целом Драгачеву.⁸⁶

Посредници у прихватању материјалних и других новина били су гучки варошани, представници тада формиране варошке класе: занатлије, трговци, чиновници, учитељи и други, а следе их углавном, само имућнији слојеви сеоског становништва. Могло би се рећи да су цивилизацијски процеси у првој половини XX века само површински дотицали горњодрагачевско село, не мењајући битније начин живота, менталитет и културу људи. Међутим, опстанак села, тада још увек искључиво окренутог земљи и традицији, био је делимично угрожаван робноновчаном привредом, која је почела да разара наслеђену сеоску структуру и институције (нпр. распадање

⁸⁵ Драгачево, с. 85–87

⁸⁶ Ibid., с. 71–75

задруга), изазивајући имовињску диференцијацију. У то време социјалног раслојавања и друштвене поделе на богате и сиромашне, млади и школованији, занатлије и ћаци, постају носиоци новијих идеја (у идеолошки неуједначеној клими), укључујући и сељаке у друштвени покрет 40-их година, у коме су, као и током Другог светског рата Драгачевци имали видног учешћа.⁸⁷

Од 50-их година XX века друштвено-економски процеси, уз измену политичког уређења и идеологије, изазвали су, у односу на прву половину века, коренитије и интензивније промене у друштвеним односима на селу, па су те промене и у селима Горњег Драгачева, по систему ланчане реакције, деловале као на структуру становништва, изглед и уређење насеља, тако и на начин живота и понашање људи.

Кад говоримо о првим послератним годинама у горњодрагачевским селима, морамо се осврнути на једну не тако честу појаву, а то је улога појединца у друштву и култури. Реч је о Рајки Боројевић, просветном раднику организаторских способности, која је са женама из неколико горњодрагачевских села, у оквиру њихове еманципације, учинила својеврсни подвиг, истрајавајући на обнављању и модернизовању традицијске ткачке радиности намењене тржишту. Резултати које је постигла за десетак година могли би се анализовати и са становишта њиховог манифестног, а и латентног испољавања. Ткаље су зарађеним новцем од ткања материјално унапређивале своја домаћинства, а започео је и процес јачања њихове самосвести, што је значајно кад се има на уму однос полова у патријархалној породици, каква је била тада и породица у овим селима.⁸⁸

Индустријализација, као средишна тачка економске изградње земље од средине XX века, захватила је и Горње Драгачево, дотада претежно пољопривредни крај. Каква је била динамика укључивања становника у индустрију откривају упоредни статистички подаци из 50-их и 70-их година. Године 1953, од укупно 9.602 радно активних становника, велика већина (88,5%) бавила се још увек пољопривредом. У индустрији (и у рударству) било је запослено само 25 становника, а потицали су из седам од 17 горњодрагачевских насеља. Највећи

⁸⁷ Више о учешћу Драгачеваца у Другом светском рату: *Драгачево*, с. 115–421

⁸⁸ Р. Боројевић, оп.с.ц., с. 281, 222; Д. Николић, *Прилагођавање традиционалне сељачке ткачке радиности*, с. 272-273

број радника био је из села Гуче (11), док се из осталих села број радника кретао од један до пет. У то време у 10 насеља ни једно лице није било запослено у индустрији. У току следеће две деценије, тај однос се знатно изменио у корист индустрије, тако што се број пољопривредника смањио, а број запослених у индустрији (иrudарству) повећао за скоро двадесет пута (од 25 радника 1953. на 461 радника 1971. године).

Кад је реч о осталим професијама, 1953. године је приличан број становника био активан у занатству, трговини, грађевинарству, управно-административним и другим јавним службама. Подаци из пописа 1971. године упућују на то да је број запослених у јавним службама, саобраћају и грађевинарству повећан, док је бављење занатством опало⁸⁹ (Табеле I и II).

Особеност индустријализације у Драгачеву јесте и у томе што се ширила из два градска центра: из Гуче, која се из варошице преображавала у град, и из Лучана, новог градског центра, чији је нагли развитак настао захваљујући изградњи хемијске индустрије, која запошљава знатни број драгачевског становништва.

Размотрићемо гравитациону моћ Гуче и њене индустрије у односу на становништво горњодрагачевских села 70-их до 80-их година. За пример смо одабрали Индустријски комбинат "Гуча" формиран 1958. године прерастањем занатлијског предузећа "Бјелица", који се састојао од стolarског и зидарског погона и мање механичарске радионице. Анализа полне структуре запослених (укупно 531 радник) показала је да су, у односу на број мушкараца, жене незнатно заступљене (505:26). У квалификационој структури запослених најмање је оних који имају високо образовање (инжењери) - свега их је 4, са средњим стручним образовањем је 16, док већину чиње квалификовани и неквалификовани радници (143 и 368). Посебну пажњу заслужују подаци о завичајним местима (места рођења) радника, као и показатељи о местима становља запослених. Евидентно је да су од 531 радника, њих 406 из села у Горњем и Доњем Драгачеву, што указује на значај Комбината за околно становништво. Мањи број радника потиче из ивањичког и ариљског краја, као и из централне и југоисточне Србије. Карактеристично је и то да од 406 радника ро-

⁸⁹ СЗС, Попис становништва 1953, Подаци о становништву XIV, Београд 1958, с. 23–24; СЗС, Попис становништва и станови 1971, Активно становништво према делатности X, Београд 1974, с. 313–314

дом из Драгачева, само 81 радник живи у Гучи (међу којима је већина пресељена из околних насеља), 82 радника станује у селима Доњег Драгачева, из села Гуче свакодневно долази на посао 97 радника, док већина радника, њих 146, живи у горњодрагачевским селима и свакодневно долази на рад. Међу тим дневним мигрантима су становници Горачића (37), Ртију (32), Живице (20), Котраже (13), и Виче (11). Из осталих села (Кривача, Каона, Влаштељице, Милатовићи, Горњи и Доњи Дубац) број радника се креће од један до девет.⁹⁰

Развитак индустрије подстакао је трансформације у пољопривреди. Сматра се да рад у индустрији није у Драгачеву изазвао тако снажну деаграризацију, тј. смањење радне снаге у пољопривреди, која у период интензивнијег осавремењавања улази 60-их година. Од новина у билој производњи треба навести да су осим ранијих, стрмних жита, уведене и високородне сорте пшенице, кукуруза и кромпира ("јелица" и "дра-гачица"); гаји се и поврће, а од воћа, пре свега, шљива, затим коштичаво и јагодично воће. Малина, као висококвалитетна и акумулативна биљка, представља значајан извозни артикал.⁹¹ Једна од важних претпоставки осавремењавања пољопривреде јесте механизација оруђа за производњу. Упоредо са наслеђеним оруђима (нпр. срп), од 70-их година се масовније примењују модерне пољопривредне машине, које симболизује трактор. Тако су 1978. године Милатовићи располагали са 17 трактора са прикључцима, са 12 косачица за сено и са шест дрешева за вршај пшенице. Исте године је на подручју села Влаштељице било: шест трактора са прикључцима, четири косачице за сено, четири дреша за вршај пшенице, итд. Навака трактора се наставља, што илуструју статистички подаци из пописа 1981. године. Највећи број трактора евидентиран је у Горачићима (48), а најмањи у Гучи (1)⁹² (Табела III). У осавремењеном сточарству најважније је говедарство, и то узгој приплодних јуници. Новијим истраживањима је утврђено да се сточарство све више индустријализује, уз проширивање броја компоненти сточне хране (крмно биље, луцерка, мине-

⁹⁰ Документација кадровске службе Индустриског комбината "Гуча", Гуча 1976.

⁹¹ О. Видојевић, *Производња хране на брдско-планинском подручју Чачка и околине*, Вишевековна историја Чачка, с. 560

⁹² СЗС СФРЈ, Попис становништва домаћинстава и становова 1981, II 195; Домаћинства, пољопривредно становништво и пољопривредни фондови домаћинстава, Београд 1984, с. 1154, 1155

рална ћубрива, нова сена, хемијски стимулатори, и др.) У модернизовању сточарства посебно се истиче Котраже, у којој се организују годишњи сајмови стоке, који имају такмичарски карактер. Ипак овчарство бројчано премашује и говедарство и свињарство, потврђујући континуитет гајења оваца на овим просторима.⁹³ (Табела IV).

Трговину обједињује предузеће "Драча" из Гуче, са продањицама у скоро свим насељима, док производњу на поседима индивидуалних власника организују "Воћопродукт" у Гучи и "Драгачево" у Котражи.⁹⁴

Наглашавамо да су се задржала и нека од раније позната занимања допунске природе. Женска задруга ткаља од 70-их година окупља ткаље из скоро свих горњодрагачевских села, проширујући "асортиман" својих производа. По масовности заинтересованих, као и по новчаном ефекту који пружа, треба поменути и израду ћумура (*ћумураши*), у чему предњаче становници Котраже, Доњег Дубца и Вучковице.⁹⁵

Познато је да је индустријализација изменила демографске токове и градова и села у Србији. И кад је реч о Горњем Драгачеву, ту чињеницу особито потврђују промене у структури и мобилности становника, као и у развитку и уређењу насеља.

Кад говоримо о професионалној структури становништва, подсећамо да смо истакли да је она у периоду од 50-их до 70-их година изменењена у корист запослених у ванпољопривредним делатностима, тако да се отада не може више говорити о Горњодрагачевцима као искључивим пољопривредницима већ да их у професионалном смислу карактерише дуализам.⁹⁶

У тесној вези са променама занимања су и промене у образовној структури становника. Ту, пре свега, мислимо на обавезно осмогодишње школовање, као и на настојања ка стицању виших квалификација. Колико је на пољу образовања учињено већ у првој половини XX века, тј. до 60-их година, сведоче упоредни показатељи из 1900. и 1961. године. Док је 1900. године учешће писмених у укупном становништву (осим у вароши Гучи) износио само 13,1%, при чему је учешће мушкараца у писменом становништву било знатно веће од уче-

⁹³ О. Видојевић, оп.сит. с. 561; Домаћинства и пољопривредно становништво и пољопривредни фондови домаћинстава, с. 1154-1155.

⁹⁴ Драгачево, оп. сит. с. 524.

⁹⁵ Д. Масловарић, оп. сит. с. 456.

⁹⁶ Упоредити са напоменом: 89.

шћа жена, према попису становништва 1961. године учешће писменог становништва у укупном становништву смањено је на 50,1%! Истовремено, повећан је број оних са школском спремом, и то највише лица са основном школом (6 771). Уочава се и то да је у Гучи, у односу на сеоска насеља, повећан број оних са средњом школом и факултетом. Тада је већи проценат неписмених још увек отпадао на женску популацију, а у односу на годишта (и мушка и женска) између 35. и 64. године старости⁹⁷ (Табела V-а).

Структурне промене у популацији (и професионалној и образовној) не могу се посматрати изоловано од промена у броју становника. Из анализе статистичких података запажа се да је у периоду од 1948. до 1961. године у осам сеоских насеља дошло до извесног бројчаног раста популације, док у седам насеља постоји благи пад у броју становника. Међутим, у току наредних двадесетак година сва горњодрагачевска насеља бројчано опадају, осим Гуче, у којој је од 1948. до 1981. године број становника троструко повећан⁹⁸ (Табела VI).

Смањивање броја становника може се објаснити, с једне стране, смањењем природног прираштаја а, с друге стране, појачаним таласом исељавања становништва.

Разликујемо неколико категорија исељавања. Првој категорији припадале би емиграције са подручја Горњег Драгачева у већа градска средишта. То је трајни процес започет још крајем XIX века, а од 50-их година XX века појачан је под условима опште покретљивости становништва Србије. Најчешћа одредишта исељеника су Лучани и Чачак, затим Београд и остали градови на територији Србије (Ивањица, Ужице, Краљево, Крагујевац, Пожаревац, Нови Сад и други), а појединачно и изван граница Србије (Тиват, Загреб, Ријека, Мостар итд.).

Известан број становника који је привремено напустио Горње Драгачево налази се на раду у иностранству (Сједињене Америчке Државе, Француска, Немачка, Швајцарска и друге земље). Мада је према статистичким подацима из 1971. године број тих лица износио нешто преко 2% од укупног

⁹⁷ Статистика Краљевине Србије, Попис становништва у Краљевини Србији 31. децембра 1900, Београд, ХХIII, 1903, с. 504–510; СЗС, Попис становништва 1961, Школска спрема и писменост XIII, Београд 1965.

⁹⁸ СЗС, Попис становништва и станови 1971, Становништво VII, Београд с. 311–312; СЗС, Попис становништва, домаћинстава и станови у 1981, Стално становништво, становништво у земљи и основни скупови становништва у земљи по месту сталног становљања таб. 194, Београд 1984, с. 619–620

броја становника (199 : 9 822), карактеристично је да потичу из свих насеља, с тим што их је највише из Горњег Дубца, а најмање из Живице⁹⁹ (Табела VII).

У другу категорију исељавања, које је заступљено и до 50-их година XX века, убрајају се миграција локалног карактера, тј. пресељавања породица и појединача из насеља Горњег Драгачева у насеља Доњег Драгачева. Најчешће се могу повезати са удајама и женидбама, а, пре свега, са већ поменутим домазетским браковима.

У трећу категорију могле би се сврстати миграције становништва унутар самог Горњег Драгачева. Та локална кретања карактеристична су за већину брдско-планинских села, из којих се становништво спушта у ниже делове истог села или из насеља веће надморске висине у котлинска насеља. Основна им је тенденција приближавање насељима која су ближа саобраћајницама, а које се и у овом крају изграђују последњих деценија ради повезивања појединачних сеоских насеља са главним комуникацијама према Чачку и Краљеву, као и са осталим деловима Србије.

Уз депопулацију брдско-планинских насеља у којима се, углавном, задржавају најстарије генерације пољопривредника, радно способно становништво средњих и млађих годишта концентрише се у насељима ближе путевима, преузимајући функције локалних привредних, друштвених и културних центара за околна насеља. У такве центре, који су формирали и своје "чаршије", израсла су некадашња друмска села Котраж, Вича и Каона.¹⁰⁰

Поменућемо и појаве инверсних кретања, односно привременог или сталног насељавања у Горње Драгачево. Осим појединачних пресељавања из доњодрагачевских, ариљских, ивањичких и других села из ближе и даље околине, треба рачунати и на известан број "викендаша" и тзв. "завичајаца", који се враћају у своја родна села. Међу њима је највише пензионера и повратника из иностранства.

⁹⁹ СЗС, Попис становништва, Активно становништво према делатности X, Београд 1974. с. 313–314

¹⁰⁰ Између 70-их и 80-их година у Доњем Дубцу су, услед специфичног положаја овог планинског насеља, формирана два центра: један код кафане, "У Бјелици", где су јоп и стајалиште аутобуса и продавница, и други центар код Дома жена, "Рајка Боројевић". У Дому су смештени: амбуланта, пошта, продавница, сала за експонате ткачке производње и сала за кинопројекције. Ова зграда са више функција, истовремено је и спомен-обележје захвалности мештана своме добротвору.

У вези са урбанизацијом осврнућемо се на елементе урбаних система чијим посредством градски начин живота продијре на село. То су, поред осталог модерни путеви који служе бОљој повезаности између насеља: електрификација, водоводна мрежа, телефонска мрежа, штампа, радио и телевизија.

Сва насеља електрифицирана су до 70-их година, до када је скоро свако домаћинство поседовало и радио пријемнике. Од 70-их година набављају се и телевизори, као и остала електроника. Довођењем изворске воде са оближњих пла-нинских висова изграђиван је и водовод. Тако је, на пример, у Милатовићима 1970. године довело воду до својих дворишта 66 домаћинстава, а то се тих година спроводило и у другим насељима. Крајем 70-их година уводе се и телефони. Према подацима поште у Каони, 1978. године у самој Каони уведено је 24 телефона, у Властелицама један и у Милатовићима два, у Доњем Дубцу два и у Горњем Дубцу један. У проводнике савремених информација спада и штампа. Тако, је на пример, у каонској пошти тих година евидентирано 749 претплатника дневних и недељних листова из области економије, политике, спорта, ловства и разоноде.¹⁰¹

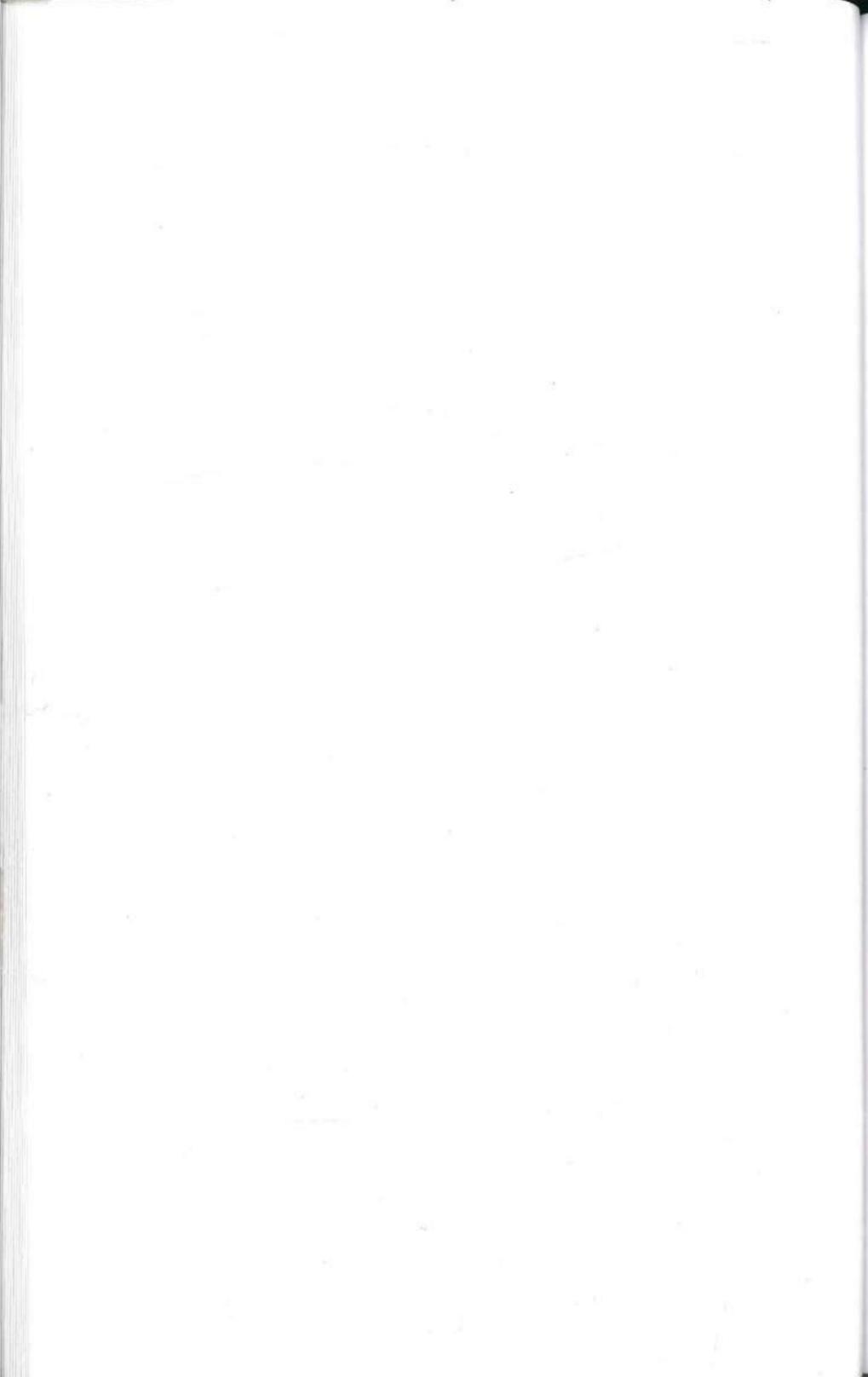
Сви ти показатељи осавремењавања настали под деловањем индустријализације, урбанизације и деаграризације постављају проблеме вредносног валоризовања иновација и одређивања нивоа њиховог усвајања. Када је реч о вредновању иновација, може се претпостављати да на глобалном, цивилизацијском плану доприносе прогресу истраживаних горњодрагачевских села и олакшавају живот људи у њима. Ако се, међутим, узму у обзир познати престижни, имитацијски и други разлози њиховог увођења, не може се рећи да су иновације увек и рационалне. С тим у вези је и питање њиховог усвајања. Познато је да је пут од сазнања о иновацији до њеног коришћења и овладавања њоме не само дуг, већ и да варира, од региона до региона, од културе до културе, од генерације до генерације. Она се потпуно усваја тек онда кад се уклопи у постојећи културни образац, јер тек тада она за припаднике културе који је прихватају стиче право и трајно значење, пре-стајући да буде новина.

У којој мери и на које начине су иновацијски процеси утицали на трансформације у сеоској култури становника Горњег Драгачева разматраћемо у одељцима другог дела књиге.

¹⁰¹ Документација Месне канцеларије у Каони, 1978. године.

ИДЕО

ТРАДИЦИОНАЛНА КУЛТУРА У ТРАНСФОРМАЦИЈАМА

Облици материјалне културе

Становање

Становање у традиционалном горњодрагачевском селу посматрамо у контексту просторног уређења насеља старовлашког типа, које је обухватало читав систем међусобно функционално повезаних објекта, намењених како самом становашњу тако и поликултурној привреди, друштвеном и духовном животу вишегенерацијских, задружних породица.

Под појмом *окућница* крајем XIX века подразумевао се спољњи простор са ужим ограђеним делом *двор* на коме су биле распоређене главна кућа и друге зграде разних намена. Изван двора, у *окућници* налазили су се *башча* (шљивак и воћњак), њива и ливада, а често и забран, као и простор за гађење поврћа. У вишим селима, у којима је преовладавало сточарство на рачун њива и башта, било је више ливада и забрана.¹⁰²

Зграде у *двору* ницале су поступно, како би се домаћинство "зимало" и како би стасавале генерације досељеника. Најважнија и често највећа зграда била је кућа, средиште стамбеног простора, место где се окупљала породица. Тада основни стамбени објекат имао је своју еволуцију. Најстарији типови станишта у Горњем Драгачеву били су *сибара*, *кулача* и једнodelна брвнара *брвњара*, *брвњача*. Таква станишта са "минимумом простора и сувоте", Цвијић датује у "оне узрујане периоде када се често сељакало и повлачило у збегове".¹⁰³ Самим тим, одговарале су и потребама горњодрагачевског становништва.

По К. Јовановићу, једнodelна брвнара чини прелаз од *сибаре* ка двodelnoј брвнари и полубрвнари-получатмари¹⁰⁴. Тада објекат, који се састојао од *куће* и собе, карактеристичан за

¹⁰² К. Јовановић, оп. cit., с. 342–343

¹⁰³ Ј. Цвијић, оп. cit., с. 381

¹⁰⁴ К. Јовановић, оп. cit., с. 344; Н. Божовић, *Стан и култура становашња у селима општина Чачак, Лучани и Горњи Милановац*, Зборник Народног музеја XX, Чачак 1990, с. 151–153

брдовите и шумовите пределе јужно од Саве и Дунава, представља основно станиште на просторима динарске културне зоне¹⁰⁵ и у западној Србији, укључујући и Горње Драгачево.

Следећа фаза у развитку куће у овим селима припада полубрвнари–получатмари. Грађена је на правоугаоној основи, и са двоја, назнамено постављена врата на *кући*. Двоја врата су могла значити прилагођавање нагибу земљишта, омогућавање непосредног приступа из куће осталим зградама стамбене целине, или су, како претпоставља Р. Финдрик, остатак " неког старог правила, обичаја ".¹⁰⁶ Кров је нешто виши, раније покривен сламом, али чешће даском. Конструкцију *куће* чинила су водоравно слагана брвна, док је соба била од чатме, тј. састојала се од костура дрвених греда, са међупростором испуњеним плетером и облепљеним блатом. За разлику од *куће*, чији је под од земље, соба је " патосана ". Прозори су до Првог светског рата били покривени кожом, или хартијом, а отада стаклом.¹⁰⁷ Неке од тих кућа, на пример кућа породице Радичевић с краја XIX века, имале су и својеврсне пушкарнице, што није необично с обзиром на немирна времена, хајдучију и ратове (Каона).

За Горње Драгачево је карактеристично и то да се скоро до средине XIX века не могу прецизно одредити временске границе између појаве новијих, а нестајања старијих облика станишта.¹⁰⁸ Тако је и К. Јовановић у време својих истраживања (што се поклапа и са нашим теренским запажањима) наилазио како на сибару, тако и на брвнару, па чак и на новију зидану кућу, при чему је било и локалних одступања. У севернијим насељима, ниже надморске висине (Живица, Каона, Вича) било је мање једнodelних брвнара, а раније су се појавиле не само полубрвнаре–получатмаре већ и куће од цигле и ћерпича. Међутим, у планинским, шумом богатијим насељима (Горњи и Доњи Дубац), или у вишим засеочима низијских села, дуже су се задржали сибаре и једнodelне брвнаре, а и полубрвнаре–получатмаре, док се зидана кућа јавља тек пред Други светски рат.¹⁰⁹

¹⁰⁵ Р. Финдрик, *Народно најмарство*, Становање, Сирогојно 1994, с. 74

¹⁰⁶ Ibid., с. 78.

¹⁰⁷ Ibid.

¹⁰⁸ И називи старијих типова станишта варирају међу становништвом. Тако су 50-их година у Гучи била сачувана сећања на " кулачу ", односно " сибару ", о којој Ј. Цвијић преноси Милићевићев запис о томе да је " тај најпримитивнији облик куће " видео средином XIX века у Старом Влаху.– Ј. Цвијић, оп. cit., с. 280

¹⁰⁹ К. Јовановић, оп. cit., с. 344–348

Тако су Тадићи из Доњег Дубца 1912. године подигли *полузиданицу*, на темељу од камена, са зидовима пола од чатме, пола од брвна, покривши је кровом од храстовине. Она се тада убрајала у "најмодерније" куће у Горњем Драгачеву (Доњи Дубац).

Број осталих објеката у двору зависио је од привређивања и имовног стања домаћинства. У нижим насељима, у којима је више заступљена земљорадња, око главне куће распоређивањи су: гостињска кућа, зграде *вајати* за брачне парове, кош *салаш* за кукуруз, *качара* за шљиве, *штала* за говеда, *млекар*, *кокошињац*, *тор* за овце, *хлебна пећ* итд. Брдска села, више оријентисана на овчарство, поседовала су нешто мањи број помоћних зграда, али обавезно: *млекар*, *тор* за овце, *кућер* за пастира и *котар* за сено. Изван сеоског атара, у планини, поједина домаћинства су имала колибе *дубирози*, код којих се држала стока у току летњих месеци. Било их је на планини Јелици, испод планине Троглава, а и на другим местима на којима се бачијало.¹¹⁰

Када се говори о коришћењу и опремању традиционалних горњодрагачевских кућа, готово да и не треба посебно истичаји значај *куће* и *огњишта*. У двodelnoј брвнари огњиште се налазило на средини *куће*, а у полубрвнари–получатмари – са стране, поред собног зида. Пишући о брвнарама, типичним за цео Чачански округ последњих деценија XIX века, М. Ђ. Милићевић истиче да је најважнији део куће онај "где гори ватра", и то не само зато што се поред ње "готове јела" већ и због тога, што "око ватре седети душа је Србину и лети и зими; не да би се баш свакад хтео грејати, него да се чисто разговара с њоме".¹¹¹ И С. Вукосављевић, поред практичне намене ватре на огњишту, уз обилату топлоту коју пружа у шумовитим крајевима богатим дрветом, подвлачи и њен социопсихолошки значај као стожера за окупљање целе породице, па и села.¹¹²

Инвентар *куће* чинили су *наћве* за мешење хлеба, *долап* са судовима, полице и клинови за качење одеће, троножне столице, *софра* ("собра", "трпеза"), *заструг* (дрвена кутија са поклощем, за сир, кашике), *сланик*, *тамњаница*, *карлица*, све од дрвета, а и земљано посуђе (*бардац*, лонци и др.), набављани, углавном из ужичког краја.¹¹³

¹¹⁰ Ibid., c. 350–352

¹¹¹ М. Ђ. Милићевић, op.cit., 691

¹¹² С. Вукосављевић, op.cit., c. 71

¹¹³ Народни музеј у Чачку, Етнографска збирка (Посуђе и покућство)

Соба је служила за "ноћивање" брачних парова, и то старијих (јер су млади имали своје зграде), затим деце и унучади, као и за смештај текстилних предмета, разбоја, и других предмета. У покушајима да утврдимо почетке коришћења кревета, дошли смо до закључка да се у масовној примени појавио последњих деценија XIX века. Већина испитаника старијих од 70 година сећа се да су као деца спавали на поду, тј. на разастрој слами (*сламњача*), која би се ујутру згртала. Млађи од тих годишта помињу као лежајеве једноставне, међусобно уздужно састављене даске, ослоњене на ногаре, са даскама толико широким да су на њима спавали и одрасли и деца.

До појаве лампи *петролејки*, за осветљење се користио луч од боровог дрвета, које се цепало на планини Троглаву. Њиме су се служиле и *планинке* док су музле стоку, или док су сириле млеко. Лучеве су доносиле и кириције са Јавора за трампу: за 1 kg кукуруза добијао се 1 kg луча. Палиле су се и *лојанице* (чак и за време Другог светског рата), стављањем памучне крпице у растопљени лој.

Новији тип куће у периоду између два светска рата није се по својим основним обележјима разликовао од куће у већем делу западне Србије. У те куће, зидане од цигле и ћерпича, са две до три просторије, имућније породице уносиле су делове покућства занатске израде: "гвоздене" штедњаке, клупе, "умиваонике" од металног лима, или од дрвета, ормане ("шифуњере") и, најчешће, брачне кревете, који су набављани у Гучи и Чачку.

Однос становништва према савременом становању, према нашим запажањима, је у односу на друге делове Србије, релативно умерен и рационалан. То се уочава како у погледу изградње кућа тако и у њиховом опремању, декорисању и коришћењу. То потврђују и статистички налази из пописа 1971. године. У оквиру периодизације станова од 1918. до 1971. године утврђено је да је најмање сачуваних стамбених објеката насталих до 1918. године. То се и могло очекивати, ако се има на уму, прво, трошност тих кућа од лаког материјала, затим гашење њихове примарне функције, и коришћење у друге сврхе, а и с обзиром на рушења и паљења у току Другог светског рата. До завршетка Другог светског рата, највише се зидало у Вичи, селу Гучи и Горачићима. Умереност и равномерност изградње у скоро свим насељима запажа се и у том и у следећем периоду до 60-их година, уз наглашенији пораст градње, једино у Милатовићима и у приградском насељу Гу-

ча, које је у почецима индустријализације Гуче привлачило околно сеоско становништво. У наредних десетак година пријат у изградњи преузима Гуча варош, која постаје градско насеље¹¹⁴ (Табела VIII).

Рећи ћемо нешто и о комуналној изградњи и опремању кућа за становање, које започиње 60-их година. Уз електрификацију домаћинстава, најважнију новину представља доношење воде из планинских извора, најпре до дворишта, а затим и у куће, чиме је омогућено не само коришћење савремених кућних апаратова, већ је доводило и до промена у навикама укућана. И тај процес, међутим, био је поступан. Према попису из 1971. године, од укупно тада постојећих становова (4 338) под од земље још увек је имало 680 становова (16%), без икаквих инсталација било је 469 (11%), а само воду и струју поседовало је 370 становова (8,5%). У то време започиње и изградња купатила, не само у новим кућама већ и доградњом постојећих кућа. Године 1971. у свим горњодрагачевским селима евидентирано је 226 купатила (5,2%), као значајног показатеља хигијенског живљења, у чија смо се коришћења у појединим кућама лично уверили¹¹⁵ (Табела IX).

Кад говоримо о намени појединих просторија, кухиња је и у овим селима најомиљенији стамбени простор, нарочито зими. Користе се и остale просторије, јер се за горњодрагачевске куће не може тврдити да располажу вишком простора.

Истичемо и то да се овај свет није сасвим одрекао ни традицијских образца становања. Континуитет у том смислу најбоље илуструје *гостионска соба, сала*, у већини новијих и старијих кућа просторија намењена гостима у време породичних празника. Исто тако, и поред набавки савременог по-кућства ("комбиноване собе са каучима") не одбацују, нарочито старији, ни тзв. брачне кревете из ранијег времена, а нису сасвим искључили ни *троношке*, клупе, или "собре". Отворена огњишта се не користе ("забатаљена су") званично, јер су пописом из 1971. године у целом Драгачеву установљена само четири отворена огњишта (два у Доњем и два у Горњем Драгачеву).¹¹⁶ Они који их нису срушили повремено их користе за неке послове у домаћинству (приликом клања стоке, припремања сточне хране, итд.).

¹¹⁴ СЗС, Попис становништва и становова 1971, Станови према години изградње и квалитету III, Београд 1972, с. 310–311

¹¹⁵ Ibid.

¹¹⁶ Попис становништва и становова 1971, с. 311

Осавремењавање културе становања није негативно утицало ни на коришћење зграда привредне намене. Не само што смо утврдили активну употребу *млекара и качаре*, већ смо установили и изградњу нових објеката те врсте, на пример *са-лаше*. Осим шупе за држање алата, мање познате од раније у овим насељима, од осталих традицијских привредних зграда многе ћуће користе и даље и хлебне пећи и *амбаре* итд. Човек овога краја и данас цени њихову економичност, прилагодљивост терену и пословима домаћинства.

Исхрана

Испитивања исхране показала су њену зависност, пре свега, од економије и материјалних могућности домаћинства. Када то кажемо, мислимо на свакодневну исхрану, која је током године и у овом крају била једноличнија и скромнија, а у празничне дане обилнија и разноврснија.

Основу свакодневног јеловника традиционалне породице чинили су: хлеб (од кукурузног и пшеничног брашна),¹¹⁷ затим јела од житарица претежно у зрастајом облику, варива, са месом и без меса, млеко и његове прерађевине, воће у сировом или осушеном стању, и др.

Међу најстаријим јелима од кукурузног брашна забележили смо *скроб* и *курузу* (качамак). Скуван качамак, "ерски", вадио се кутлачом у *гуге* (лопте) и стављао се на софру, са које су га укућани јели дрвеним кашикама, са сиром, а ређе и кајмаком. Од кукурузног брашна мешени су и колачи у виду погачица: слани, са додатком празилука, или слатки са шећером, јајима и млеком ("слатка проја"). *Бунгур* је био врста јела које се справљало кувањем у води пшеничног и кукурузног брашна. Његова особеност је била у томе, што је брашно требало да буде самлевено крупно ("само да се исполнити"). С обзиром на то, да се у овим крајевима пшеница мање сејала, пшенично брашно као намирница се мање и користило. Тако се *попара* од пшеничног брашна убрајала у "деликатес". Чешће је спровођана *цицвара*, са мало пшеничног бра-

¹¹⁷ Белешка Р. Боројевић о печењу хлеба у Доњем Дубцу 50-их година овога века: "На огњишту се добро загреје камена плоча, пошто се претходно на њој наложи ватра, па се на плочу преврне црепуља да се и она загреје; обрише се пепео са плоче, на њу се стави тесто које се покрије врућом препуљом, а преко препуље се нагрне жар". – Р. Б о р о ј е в и ћ, оп.cit., с. 8-9

шна у прокуваној води, у коју се стављало и мало масноће. Јела се са хлебом или пројом.

Од варива су на трпези најчешће били: пасуљ, купус и кромпир ("кумпир"). Кромпир се и пекао и најрадије јео са тврдим сиром, уз казан, кад се "пекла" ракија.

Од јела са месом била је позната *јанија*. Справљала се лаганим кувањем у земљаном лонцу дебеле говедине или овчентине, па се та чорба запржавала. Од почетка XX века, пише Р. Маринковић, месу су додавани кромпир и пиринач, па је тако настала *нова јанија*, коју је од 20-их година потисла супа. Још једно јело са месом, *свадбарски купус* није справљан само за свадбе. Кувао се са говеђим ребрима и "моцом", такође у земљаном лонцу, на прочевљу, и то на тихој ватри.¹¹⁸

У мрсне дане или како се овде у народу каже, када је *мрсак* најрадије су се јели млечни производи *бели мрс*, понос и посластица у исхрани овог становништва. Више њих су нам са задовољством описивали укус и начин спровођања врсте сока, слане млечне чорбе, па тај опис дајемо у целини: "Сурутка од сира што остане при дну чабра, остави се да узврзућа (одстоји) неколико месеци, па се затим кашиком сипа у млечко помешано са кајмаком, а јело се са врућом курузом" (Милатовићи).

Јаја су у свакодневној исхрани мање коришћена јер су их продавали. Понекад су их пекли на ватралу (гвоздена лопата) (Котража).

Све скоро до краја XIX века за слатко као послужење није се знало, па се госту указивала част којком шећера и чашом воде. Гост је послуживан и *чорбом од репе*, која се мешала са ракијом, или, пак, кафом *јечменицом*. Плод јечма се пржио и туцао, па је скуван у води коришћен као напитак у свечаним приликама (Котража). Посебно јесење и зимско послужење била је сува говедина.¹¹⁹

Воће, свеже и сушено, а нарочито шљиве, крушке и јабуке, било је чест и важан део исхране горњодрагачевског становништва. Јело се у свако доба дана у години, па и на седељкама и прелима. Нека домаћинства су за зиму остављала у качици *водњику*, која се спровљала од крушака и јабука "диљвљака", па се тај напитак точно на чеп (Каона).

¹¹⁸ Р. Маринковић, *Стари драгачевски занати и занимања*, с. 40–41

¹¹⁹ Ibid., с. 40–41

Од пића, ракија се пила скоро свакодневно, а посебно о празницима. "Љутом" се наздрављало, па се после прелазило на "меку".

Обедовало се, осим о празницима, зависно од распореда рада укућана, најчешће два пута дневно, и то одвојено одрасли, одвојено деца.

Познато је да је наш човек традицијске културе више дана у години постио, па је био упућен – као што је то уочио и Карић крајем XIX века, "на најстрожију бильну храну за читаве две трећине дана у години".¹²⁰ И ми смо забележили да се у Горњем Драгачеву постило шест недеља пред Божић, седам недеља пред Ускрс, две недеље пред Госпођиндан, две недеље пред Петровдан, а средом и петком пред остале празнике. Тих дана живело се, осим на пасуљу, скуваном на води а помешаним са сирћетом, односно соком што је остао у каци после превирања шљива *маџарки*, још и на киселом купусу, луку и прокуваном питомом зељу или коприви.¹²¹

За празнике, породичне и верске, јело се обилније и квалитетније, пре свега месо, печено и кувано, а прављене су и различите пите, првенствено са сиром, бундевом и другим надевима.

И исхрана се убраја у важан показатељ културних промена. Раније поменута *јанија*, затим *сарма* и *подварак*, као балканско–источњачка јела, а супа утицај европске исхране, унесени су крајем XIX и почетком XX века из варошког јеловника. Најчешће су иновације и у том смислу доносиле жене пореклом из варошких средина (Чачак, Краљево) удате у Драгачево. Временом, та импортована јела стицала су статус "старинских", јер их је село прихватило. Од 50-их година XX века осавремењавање исхране постаје интензивније, како у избору намирница, тако и у начину припреме и коришћења хране. Занимљиво је да су активности на просвећивању ових становника непосредно по завршетку Другог светског рата обухватале и однос према исхрани (кување, послуживање, сервирање) па Р. Боројевић пише да је "по београдским кућама прикупљала добре рецепте за кување"¹²². Нешто од тога се и остварило. Та ква настојања најпре су прихватиле ткаље, применивши у својим домаћинствима оно што су научиле на курсевима.

¹²⁰ В. Карић, *Србија*, Београд 1887, с. 109

¹²¹ Д. Тодоровић, оп.cit., с. 16

¹²² Р. Боројевић, оп.cit., с. 40

И наша анкета о исхрани из 70-их и 80-их година потврдила је угледања на градске узоре, уз извесно обогаћивање јеловника, али и помодарство, што се нарочито односи на коришћење конзервиране хране из продавнице (нпр. супе из "кесица", месне паштете, кобасице, тестенина и др.). Храна је унеколико разноврснија, чешће се обедује, и не постоје, као раније велике разлике између свакодневног и празничног оброка. Млечни производи, иако се продају, користе се скоро свакодневно, а и месо је, чешће него у прошлости, на јеловнику два пута седмично, мада више зими (нарочито осушено, а и сирово из хладњака), него лети. Осавремењавања су очита и у погледу овладавања жена умећем спровођања посластица, а посебно торти. Ипак има ослањања и на традицију, и добра стара искуства, па жене, на пример, и данас радије саме месе хлеб од свог или купљеног брашна него што се одлучују да га купују у продавници.¹²³ Исто тако, мада су и у овим селима узела мања куповна пића (воћни сокови, вињак, пиво), домаћа ракија је и у наше време основно пиће у скоро сваком домаћинству.¹²⁴

Кад говоримо о постовима, важно је нагласити да је после скраћивања периода њиховог трајања под утицајем званичне идеологије, када су се ограничења у исхрани у посне дане углавном придржавале старије генерације, од 80-их година као да је и у том погледу дошло до обнављања традиције. Кад је реч о исхрани у време празника, нарочито приликом породичних славља (рођење, одлазак у војску, свадба), али и обележавања жалости (сахране, даће), храна и пиће су и даље обилни, уз извесна претеривања, што је, сматрамо, већ добило карактер нормирања друштвеног понашања.

Тако би се, и у погледу исхране, у истраживаним селима могле пратити развојне фазе: од старијих, које су као и у некадашњих динарских сточара, у свом јеловнику давале предност млечној, биљној и домаћој месној конзервираној храни (сушено месо), па преко утицаја "чаршијских јела", до данашњих фаза у исхрани које, уз временску моду, сажимају све те утицаје.

¹²³ Документација Етнографског института САНУ, Пројекат "Стално праћење промена у народној култури", 1970–1975, Анкета за домаћинства (Доњи Дубац).

¹²⁴ Ibid.

Одеавање

У истраживању одевања имали смо на уму како природно-географске, социо-културне и етно-демографске одлике Горњег Драгачева тако и историчност одевања, која се огледа у хронолошком смењивању старијих и млађих облика одеће, као и у променама њене функције.

С обзиром на своју природну средину и занимање становништва, претежно оријентисано на сточарство, Горње Драгачево је у прошлости пружало у сировинама довољно подлоге да уз човечији рад, и незнатну интервенцију тржишта, само себе "одева". Кад то кажемо, мислимо на развијено овчарство, домаћу радиност и поделу рада унутар патријархалне породице. Теренска грађа упућује на познате поступке при изради ношње, почевши од сејања до обраде конопље за рубље и коже за обућу, затим од шишања и прања вуне, до уређивања вунене пређе, бојења, ткања, плетења, шивења. У израду ношње укључивале су се и занатлије, током XIX века сеоске, а од краја тог века и варошке (ваљавичари, терзије, абаџије, опанчари, капације и др.).¹²⁵

Кад је реч о типолошком развитку ношње на истраживаном простору, боље рећи смењивању њених облика у протеклих сто година, анализа емпиријског материјала указује да су се новији одевни елементи уклапали у постојећу структуру одеће, из чега је проистекла не само њена сложевитост већ и упоредно трајање и коришћење како наслеђених тако и новоприхваћених делова одеће. У старије слојеве одевања спадају делови традиционалне ношње динарске културне провенијенције, карактеристични за југозападну Србију.

У мушкој ношњи то су: плетена вунена капа и фес ("вес"), рубље од "тежине", горњи и доњи сукнени делови и обућа.

Кошуља, коју су кројиле и шиле жене, била је дуга до испод колена, са клиновима са страна, који се проширују у доњем делу, са равним рукавима и колиром око врата. Опасивала се тканим појасом. Доње рубље гаће, такође производ рада жена, биле су од истог материјала и нешто шире, а на њих су се настављали сукнени дизлуци са унутрашњим закопчањем. Ти делови ношње у летњим месецима служили су као свакодневно радно, а и празнично одело, за хладније дане допуњавани сукненим хаљецима.

¹²⁵ Упоредити напомене 73 и 74 (I Део).

Преко кошуље облачио се прслук, зубунчић, без рукава, и гуња, такође од мрког сукна, са рукавима, која је као и прслук, досезала до испод струка. И зубунчић и гуња по ивицама су често били извезени црним гајтаном, а израђивале су их сеоске абације. О старобалканском пореклу и вишевековној употреби гуња и његове скраћене варијанте гуње, или гуњца на јужнословенским просторима сведоче бројни извори и компартивна проучавања.¹²⁶ По боји и материјалу, а и по основним типским одликама, горњодрагачевска гуња не одступа од овог дела ношње у западној Србији. Ипак је најближа чачанској и подрињској гуњи, везујући се даље за прекодринске српске крајеве.¹²⁷ За Горње Драгачево, као и за суседне крајеве биле су карактеристичне чакшире типа *пеленгира*, које се овде називају *сукнаре*. Биле су ширих и краћих ногавица и благо проширеног горњег дела. И овај део ношње убраја се у старији културни инвентар динарских Срба, представљајући у ужичком крају, Старом Влаху и Азбуковици обавезни део зимске мушке ношње.¹²⁸ Њихова се употреба може померити за читав век уназад. Према ликовним изворима из XVIII века, такве чакшире плаве боје носили су и Срби граничари ("Ratzen") у Потијско-поморишком делу Војне крајине. Како се зна да је међу досељеницима у Крајину било и Ужичана, а и Драгачеваца, може се с правом претпоставити да су их они пренели из старог завичаја у току Велике сеобе крајем XVII века.¹²⁹

У мушки зимице оргтаче спадали су: врста сукненог капута, спреда отвореног, дугог до колена са *перетима* који су се склапали у капуљачу, који су жене бојиле у прокуваној ораховој љусци, а шиле су их абације, и општепозната црвена кабаница од клашње, такође производ абација. Кабаница је била уобичајеног кружног кроја, натраг са капуљачом. Порекло овог горњег дела мушких ношња сеже у преисторију европских народа. Према једном мишљењу, до нас је доспела етногенетским процесима између Либурна, Римљана и Сло-

¹²⁶ М. Јовановић, *Народна ношња у Србији у XIX веку*, СЕЗБ САНУ ХСII, Одељење друштвених наука, Живот и обичаји народни, 38, Београд 1979, с. 217–219; Д. Николић, *Одеvanaje граничара Војне Крајине у XVIII и XIX столећу*, СЕЗБ САНУ ХСI, Одељење друштвених наука, Живот и обичаји народни 37, Београд 1978, с. 95–98, 117–119, 166–167, 180–182

¹²⁷ Ј. Бјадиновић, *Народна ношња у титовоу жичком, пожешком и косјерићком крају*, Гласник Етнографског музеја 48, Београд 1984, с. 170

¹²⁸ Ibid., с. 171–172

¹²⁹ Д. Николић, op.cit., с. 71

вена.¹³⁰ Његова широка примена на Балкану током више века тумачи се симбиозом српског и влашког сточарског становништва.¹³¹ Карактеристично је да се типолошки није мењала. Онакву какву је налазимо на приказима ужичких кириција, носили су је и граничари Војне границе у XVIII и XIX веку.¹³² Таква црвена кабаница, поставши посредством динарских досељеника део одевног комплекса и драгачевских плаћница, сточара, представљала је не само заштиту од оштре зиме већ и обредни реквизит: служила је за ограње положенку а и младе на њеном путу од свог дома до новог боравишта (Котраже, Милатовићи).

У ову ношњу ношене су плетене чарапе са утканим шарама и опанци *опутњаци*, од сирове коже, који су овде ношени скоро све до Балканских ратова.

У оквиру старијег слоја женске ношње најпре помињемо начин чешљања и убрађивања. Док су девојке плеле косу у две витице, спуштајући их слободно низ леђа, жене су витице обавијале око главе, за свечаније прилике око мале црвене капе *веса*. Између капе и косе стављале су црну траку *бареш*, чија су се два крака спајала прстеном. Одозго су се повезивале марамом *шамијом*. Такво чешљање и опремање главе у другој половини XIX века било је карактеристично за већи део Србије, а посебно за косјерићки, ужички и пожешки крај.¹³³

Жене су до тела облачиле дугачку, равно кројену *тежану* кошуљу типа динарске тунike, каква се у XIX веку носила у целој Србији, осим у областима ближе Сави и Дунаву.¹³⁴ Њено балканско порекло потврђују како средњовековни извори тако и каснији записи које су оставили хроничари XVIII и XIX века. Опасивана је прилично уском, тканом прегачом *прежина* са утканим шарама.

Преко кошуље ношен је сукнени прслук, а преко њега зубун дуг скоро до колена. Израђивале су га абације од белог сукна и по рубовима богато укравашавале црним гајтаниом. Сматра се да су овај балкански одевни предмет несловенског порекла Словени рано упознали посредством азијских сто-

¹³⁰ Т. Вукановић, *Етногенеза Јужних Словена*, Врање, 1974, с. 201

¹³¹ М. Јовановић, op.cit., с. 219

¹³² Д. Николић, op.cit., с. 38, 59, 67–69, 76, 92, 105–106, 151, 155–156, 161–165, 190, 197

¹³³ М. Јовановић, op.cit., с. 78; Ј. Бјеладиновић, op.cit., с. 149

¹³⁴ М. Јовановић, op.cit., с. 224–225

чара.¹³⁵ Био је распрострањен на широким просторима насељеним становништвом динарског порекла, па и у зони динарске културе у Србији. Најближи горњодрагачевском зубуну су зубуни у ужичком, пожешком и косјерићком крају, као и у пределима око Сјенице и Пријепоља.¹³⁶

О естетским особинама ове ношње М. Ђ. Милићевић је написао да је "лепа и укусна".¹³⁷ Та лепота се, верујемо, испољавала, осим у једноставности, и складном компоновању делова који је чине, затим у контрастном црно-белом колориту, мирним линијама и дискретном укравашавању стилизованим геометријским и биљним мотивима.

Стилску уцелињеност динарске, горњодрагачевске ношње, од друге половине XIX века почели су на нарушају нови материјали и кројеви који су потицали из тадашњег варошког одевања. То су код мушкараца били *ћитајка*, врста памуклије, која се облачила испод горњих хаљетака, *ћемадан*, са закопчавањем напред "на преклон", и чакшире *потурлије*, а код жена, поред осталог, *либаде* и *бајадер* из српске грађанске ношње. За разлику од скупљих делова ношње, намењених свечанијим приликама (либаде је служило и као невестинска одећа), које су најпре прихватали имућнији угледавши се на одевање занатлијско-трговачког сталежа, на селу се за свакодневне потребе и даље припремало сукно од још увек бројних оваца. Шивене су *џоке*, врсте женских крађих капута, новијег кроја, а улазе у употребу и дуже сукње, такође од домаћег сукна. Рекли бисмо да је управо сукња значила почетак краја старије женске ношње, о чему ће још бити говора.

Новији слојеви у одевању горњодрагачевског становништва од kraja XIX века уклапали су се у "модел" шумадијске ношње, која је, својим ширењем из централне Србије долином Западне Мораве, мењала одевну слику становника драгачевских села, да би у периоду између Првог и Другог светског рата, готово у потпуности преовладала.

¹³⁵ Ibid., с. 227–228

¹³⁶ Ј. Бјладиновић, op.cit., с. 156–158; Исти аутор, *Компаративно одређење народне ношње српског и муслиманског становништва унутар Сјеничко-пештерске висоравни и у односу на суседне и друге области*, Сјеничко-пештерска висораван, Гласник Етнографског музеја 56, Београд 1992, с. 315; М. Јовановић, *Српска народна ношња у околини Пријепоља*, Милешевски записи, Годишњак, Пријепоље 1995, с. 107

¹³⁷ М. Ђ. Милићевић, op.cit., 693

Структуру шумадијске ношње на подручју Горњег Драгачева чинили су код мушкараца: капа *шајкача*, спорадично ношена већ после Српско-турског рата 1876–1878. године, крађа кошуља, изменењена делом и у материјалу а и у детаљима кроја, *брич*, односно дуз панталоне, чакшире уских ногавица, са проширењима (испустима) са страна у пределу колена; горње делове чинили су *которан* и *јелек* од mrког сукна, и истог кроја *антерија* и *фермен*, који су за свечане намене шивени од зелене, а још чешће плаве чоје.¹³⁸

Женска варијанта ове ношње је дводелна. Састојала се: од кошуље дуге до испод струка, извезене обојеним концем, и сукње од платна у функцији подсукње, преко које се навлачила у почетку ткана, набрана сукња, по рубовима украшена вуном разних боја, а касније су је жене шиле од штофа црне или mrке боје. Преко кошуље се облачио јелек од сомота, најчешће вишњеве боје, опточен гајтаном од сребрне срме.¹³⁹

Уз ове ношње ношени су једно време *црвени опанци*, касније и *ђонаши*, и једни и други од штављене коже, а од 30-их година улазе у "моду" и ципеле, пре свега за свечаније прилике (свадба, сабор итд.).

Шумадијска ношња, као новији слој народног одевања, која је допринела уједначавању ношње готово у целој Србији, истовремено је означавала гашење њених ранијих регионалних варијанти. Тако је у Горњем Драгачеву после 20-их година овога века заувек нестало црвене кабанице, сукнара, дуге кошуље, зубуна и опанака опутњака. Промене у одевању становника овог дела Србије у првој половини XX века одигравале су се готово једновремено с тим процесом у суседним крајевима, јер су тако налагали животни услови становника, односно степен друштвеног и културног развитка тих подручја Србије у то време. То не искључује извесна варирања, која су постојала и која увек постоје кад је реч о одевању, и то не само у оквирима села и генерација већ и на плану индивидуалног истицања у облачењу и жеље за разликовањем од других.

Потребно је нагласити и то да је шумадијску ношњу у Горњем Драгачеву од 30-их година почела да "нагриза" фабричка метражна роба и конфекцијска одећа, практичнија и је-

¹³⁸ Ј. Бјеладиновић, *Компаративно одређење народне ношње српског и муслиманског становништва*, с. 330–348; Исти аутор, *Народна ношња у титовоу жичком, пожешком и косјерићком крају*, с. 174–191

¹³⁹ Ibid.

фтинија од ношње. Осим *рекле* женске памучне блузе, коју су жене и саме шиле, а могле су је купити и у "дућанима", у Гучи или Чачку, кројачи тзв. "народног одела" од *домаћег сукна* или *шајка* израђивали су кратке мушке капуте, међу којима је код млађих (имућнијих и школованијих) људи била нарочито популарна *микада*, градског кроја, напред са закопчавањем и са "реверима".¹⁴⁰

У том смислу занимљиво је осврнути се на један напис у листу "Тежак" из 1940. године, у коме је реч о покушају пољопривредних задружних организација да се обнови "ручни женски рад". Видело се да је и у "пасивном Драгачеву ... почела најгло да се шире мода по свим селима". Тражећи "излаз из ове бујице моде," како пише аутор чланка, "која је јако штетна за развој и напредак пољопривредног газдинства", пољопривредна подружница у Гучи основала је у Ртима течај домаћичке школе. Из текста се види да су, "по захтеву сељака", све девојке из Ртију похађале течај, и све су, пошто су претходно приложиле своје ручне радове, положиле испит пред трочланом наставничком комисијом, којом је председавао "члан Краљевске банске управе".¹⁴¹

За разлику од ранијег нешто поступнијег усвајања новина у одевању, од 50-их и 60-их година овога века такве иновације се прихватају и брже и интензивније, јер су део свеопштег друштвеног процеса на селу, па и промена у схватањима шта је лепо и практично у одевању. Како се у неким горњодрагачевским селима непосредно по завршетку Другог светског рата започело са модернизацијом и еманципацијом живота и рада (о чему је већ било речи), прва спољна манифестација тих настојања била је и скраћивање дуге косе код жена што је спонтано доводило и до напуштања ношње. Рубље од домаћег платна замењивано је конфекцијским рубљем (мушке кошуље, женски "комбинизони" и др.). Вунена прећа се само појединачно користи за прераду у сукно, а знатно чешће за плетенину (џемпери, прслуци, чарапе).

Кад је реч о разликама међу половима у данашњем одевању, и горњодрагачевски примери потврђују већ утврђену

¹⁴⁰ "Микаде" су нопене и у ивањичком крају у периоду између Првог и Другог светског рата, а шили су их кројачи од различитог материјала: чоје, сукна, шајака – М. И в а н о в и Ћ-Б а р и ш и Ђ *Народна ношња у ивањичком крају* (рукопис).

¹⁴¹ К. Р о с и Ћ, *Домаћа радиност у Драгачеву*, "Тежак", Илустровани лист српског пољопривредног друштва, 68/14, Београд 1940, с. 460–461

чињеницу, а то је да је за разлику од некада бржег адаптирања мушкараца иновацијама у одевању, у односу на жене које су биле верније традицији,¹⁴² у наше време је обратно, па се жена из горњодрагачевског села брже од мушкарца одриче наслеђа у одевању, самосталније се одлучујући шта ће обући.

У одевању су изражене и међугенерацијске разлике. Средњи и старији нараштаји пољопривредника спорије се одлучују на прихватање моде из града: ако то и чине, интерпретирају је на сеоски начин, боље рећи према својим потребама, могућностима и степену осећања наклоности ка чувању традиције. Тако се, на пример, старији и средовечни људи о празничним могу видети обавезно под шајкачом (а и свакодневно), у "брич" панталонама и само са горњим делом одеће градског кроја. Ни у радне дане се сасвим не одбацију топли делови преостале сукнене одеће. Од обуће, у време наших истраживања, били су популарни *пироћани*, лака гумена обућа коју при раду носе готово сви. Млађи, нарочито они који се школују даље од свог места, или су запослени, потпуно су усвојили градске стандарде одевања. "Цинс моду", која је под утицајима масовне културе¹⁴³ преовладала и у горњодрагачевским селима, сматрамо индикатором те културе, која се су противставља традиционалној култури у нестајању.

Међутим, иако традиционална ношња испчезава из свакодневне примене упоредо са сеоском културом у оквиру које је и настала, остала је њена репрезентативно-символична функција.¹⁴⁴ Не само што траје на сцени (у оквиру разних културних манифестација) и у дане "Драгачевске трубе", већ служи и као идентитетски знак националне припадности.

¹⁴² М. Јовановић, *Промене у народним ношњама Србије у савремено доба*, Симпозијум Етнолошко проучавање савремених промена у народној култури, Посебна издања Етнографског института САНУ 15, Београд 1974, с. 232–233.

¹⁴³ М. Просић, *Савремени начин одевања – индикатор унифицирања културе*, (на примеру Пријепољског краја), Етнолошке свеске II, Београд 1980, с. 100–108.

¹⁴⁴ Л. Јоветић, *Народна ношња као показатељ етничког идентитета*, Етнолошке свеске IX, Београд–Нови Пазар 1988, с. 81–85.

Друштвени односи и установе

Село

Село као просторна и друштвена заједница родовских и сродничких скупина током XIX и XX века и у Горњем Драгачеву је прошло кроз фазе друштвеног развитка, карактеристичне за већину брдско-планинских села у западној Србији.

Аутаркично горњодрагачевско село економски се заснивало на полуномадском сточарењу и брдској земљорадњи, а социјално - на развијеној аутономији организованој на територијалном принципу. Његово становништво, умножавано поступним усељавањима из матичних динарских области, прилагођавало се новој средини која се у основи није битније разликовала од завичајних села, и даље је развијало патријахалне друштвене односе. Релативна економска и друштвена стабилност ових села представљала је турским властима, нарочито у ранијим периодима њихове владавине, довољну гаранцију да становници својим радом и природним погодностима средине не само сами себе издржавају већ и задовољавају феудална потраживања. Руководећи се својим интересима нису се, колико нам је познато, упуштали у друштвени живот села. То је, поред осталог, доприносило јачању ауторитета сеоских кнезова и сеоског колектива (сеоски збор) састављеног од већине његових одраслих житеља, који су унутрашње односе у селу уређивали на основама обичајног права. Зато је село као "морални колектив" имало већу моћ над становништвом од управне власти. Занимљиво је да је у колективној меморији Доњодубчана до наших дана сачуван појам "властела" за представнике сеоске власти из редова старијих, виђенијих људи, који су се све до појаве општинских власти у селу међусобно договарали и одлучивали о заједничким потребама, обавезама и пословима села (Доњи Дубац). Пишући о обнављању друштвених установа у селу, С. Новаковић истиче да је село "до почетка новога века и нових уредаба живело по уредбама, које су још у старој држави признаване, а које су, без сумње", сматра писац, "постале самониклом снагом народног духа и народ-

них потреба".¹⁴⁵ У средини у којој су владали "закони" патријархалног морала под његовим императивима се живело, радило и умирало, управљало, судило и празновало. Такво село није промакло пажњи савременика. Један од путника с почетка XIX века такав начин живота објашњавао је географски удаљеним и раштрканим насељима, недостатком писаних закона и непознавањем закона непокретне имовине. Зато се, закључује он, међу овим људима "по сили обичаја и општег уверења сама собом налази она правда што се дели правично и брзо".¹⁴⁶

Уз самоуправна права сеоски колектив је био подвргнут и обавезама. Једна од њих је била да село одговара не само за преступе које су починили његови сусељани већ и за свако дело које се догоди у његовој средини, "био преступник познат, или не".¹⁴⁷ Зато је водило строгу контролу и појединача и породица, а то је било изводљиво с обзиром на непосредност људских контаката, као и на чињеницу да свако свакога познаје.¹⁴⁸

Колективна одговорност села односила се како на чување међа и целокупног сеоског земљишта тако и на, располагање колективном сеоском имовином и њеним одржавањем (утрине, шуме, воде, путеви). Једна од заједничких активности села била је и надзор над сеоским воденицама, при чему су се породице смењивале, сваких месец дана по једна. Село се није одрицало своје функције заштите људи и сеоских добара ни у време већ формиране домаће власти под кнезом Милошем, поготову ако би га угрозили људи са стране. Тако су 1829. године 72 породице из Гуче тражиле "прошеније" од Кнеза да им дозволи протеривање из њихових села "З крадљивца.... из старовлашког и сјеничког предела", који живе један у Горачићима, један у Губеревцима, а један у Гучи.¹⁴⁹ Понекада је

¹⁴⁵ С. Новаковић, *Село*, СКЗ коло LVIII, књ. 393, Београд 1965, с. 85

¹⁴⁶ С. Новаковић, *Србија у години 1834. Писма грофа Боан ле Канта до Ренчи. Министру иностраних дела у Паризу о тадашњој Србији*, Споменик СКА XXIV, Београд 1894, с. 1-64

¹⁴⁷ Н. Павковић, *Друштвена организација*, Из традиционалне културе Србије, Гласник Етнографског музеја 44, Београд 1980, с. 146

¹⁴⁸ "Село је знајући свакога свог сељака до дна имало начина да врши "...врсту полиције". - С. Новаковић, *Село*, с. 79; М. Стојановић, *Интеграција и дезинтеграција руралности* (Prilog određivanju pojma ruralnosti), Sociologija sela 95/98, Zagreb 1987, с. 33

¹⁴⁹ Т. Борђевић, *Грађа за српске народне обичаје из времена прве владе кнеза Милоша*, СЕЗБ СКА 14, Обичаји народа српскога 2, књ. XIV, Београд 1909, с. 407

село преузимало и улогу "народног суда". У неким таквим ситуацијама користило се и заклињање придржавањем за штап. За непридржавање заједничког договора и сеоске одлуке коју су донели сви заклети, предвиђено је кажњавање *гомилом*, тј. каменовањем. Такав случај десио се у једном драгачевском селу 1841. године, када су се сељаци заклели да неће "властима данак од 5 талира никако платити".¹⁵⁰ Документација судске праксе с краја XIX века показује да је и тада село бринуло о реду у селу, па је покретало тужбе против оних појединача који су, на пример, самовласно користили сеоске утрине и на њима подизали колибе, или, пак, што су "заузели сеоски пут...да се не може са колима пролазити".¹⁵¹

Као друштвена заједница, село је у Горњем Драгачеву нарочито долазило до изражaja у заједничким радовима. Једна од радних обавеза села према властима, позната из турских времена, била је обавеза "кулучења". Подсећамо на већ поменуту косидбу Драгачеваца на ливадама кнеза Милоша, у вези са којом га кнез пожешке нахије 1819. године обавештава: "Косача наредили смо колико ће поћи и када....".¹⁵²

У заједничке радове који су прерасли у обичајне норме понашања традиционалног горњодрагачевског села убрајали су се: облици позаимања радном снагом и враћања радном снагом, као и облици међусобног помагања из солидарности и милосрђа.

У прву групу поменутих радова сврстали смо: *спрег*, удруžивање, на пример, при орању, и *позајмицу*. Позајмицу, која се у разним видовима одржала до данас, село је најчешће организовало за жетву пшенице, јечма или зоби, када се радило "ручно", са српом. Ево једног описа жетве из Горачића: "Почињало се око 9 сати; када прва жетелица уђе у њиву и пожање прву рукавет, опаше се њиме; жетва се обавља у постат, тј. свака група је радила по једну бразду; жело се узбрдо, па када се тај постнат заврши, радници одмарaju и заједно запевају... Знalo се у сваком селу, у свакој "вамилији", која жена или девојка најбоље жање... И свака је од њих на свакој жетви, морала да се доказује...".¹⁵³ И на комишање се ишло уз позајмицу. Према неким казивањима, обављало се и ноћу.

¹⁵⁰ Д. Тодоровић, *Горачићка буна*, с. 17-18

¹⁵¹ Историјски архив Чачак, Суд општине каонске, док. бр. 518, од 9. III. 1912; док. бр. 324, од 27. I. 1912.

¹⁵² Р. Маринковић, *Стари драгачевски занати и занимања*, с. 19.

¹⁵³ Ibid., с. 14

"Сакути се комшилук и ради се до зоре" (Каона). *Моба* се убраја у групу заједничких сеоских радова из солидарности. Она се раније обично није узвраћала (осим понекад за косидбу и жетву). Виште је морално обавезивала. После обављеног послса, домаћин би се мобарима захваљивао. Чешће је одржавана код удовица и самохраних, старијих људи.

Прела, која се у Горњем Драгачеву називају и *седељке*, С. Вукосављевић одређује као "ситније, привредно беззначајне заједничке радове, у којима ради свако себи", а заједнички су само по томе што се ради једновремено и на истом месту.¹⁵⁴ Међутим, уз претходне заједничке радове, и прела имају важну друштвену функцију, и то не само зато што је на њима остваривана интензивнија друштвена комуникација сродника и суседа већ су код младих задовољавала потребу за окупљањима и забавом. *Седељке* су обично приређиване зими. Радило се, углавном, са вуном (предење, плетење и др.), па су то били женски радни састанци. Преносимо једно казивање о седељцима из 20-их година XX века; "Свака жена (и девојка) имала са собом кудељу, или вуну за предење. Домаћица која позове на седељку припреми понешто и да се поједе и попије, на пример, уштипке, гибаницу, суве шљиве и крушке, ракију, а скуча и кафу од јечма са додатком "здраве" кафе из продавнице. Мушкарци су долазили касније када жене заврше своје послове. Тада се певало, свирало и играле се забавне игре" (Каона).

Већ је раније било речи о томе да је променом политике и економије, технолошким напретком и изменјеном структуром становништва село у Горњем Драгачеву изгубило од свог ранијег друштвеног статуса и угледа као друштво целовите и ауторитативне заједнице. Нестало је и колективне сеоске одговорности која се заснивала на обичајном праву и дужностима села као друштвеног организма. Његове друштвене функције, нарочито у погледу санкција према кривцима и кажњавања преступа, преузели су државно законодавство и званичне локалне власти. Ипак, живот села, кроз разне видове друштвености, пулсира и данас. То се пре свега уочава у равни рођачких веза. Мада у погледу рачунања сродства, међу испитаницима нема уједначених ставова, преовладавају они који га рачунају до петог степена, при чему старије генераци-

¹⁵⁴ С. В у к о с а в љ е в и ћ, *Историја сељачког друштва III*, Социологија сељачких радова, с. 483

је памте да је у време њихових очева и дедова та граница ишла и до десетог "колена".¹⁵⁵ Није замрло ни тзв. духовно сродство. Истина, кум је раније биран међу угледним домаћинима, занатлијама, трговцима и свештеницима, док је данас, мада неке породице задржавају старо кумство, узело мања ново кумство. Оно се заснива на друштвеним везама и то не више родитеља, већ будућих супружника, који се "окумују" са својим вршњацима и пријатељима. И поред извесне демистификације, установа кумства је и данас на цени, а разлог томе би се могао наћи у религијском схватању и мистичној суштини улоге кума, тј. у његовом "посредништву са натприродним, из чега проистиче и духовно сродство окумљених".¹⁵⁶ Држи се и до побратимства и посестримства, мада је оно у наше дане мање изражено него раније.

За друштвени живот данашњег села значајни су и међуседски односи, који такође представљају покретача јавног мњења села, а и цемата. Мада је физиономија неких села изменеана измештањем кућа и изградњом, и мада су поједина села, како нам рекоше, опустела без подмлатка, цемат је појам који означава целину, нарочито кад се нешто заједнички предузима и уговора. Тако и свако дете зна да подели село на цемате и да наведе не само породице свог већ и суседног цемата.

На делу је и сеоска солидарност, посебно у смртним случајевима, ако је у питању прерана смрт или неуобичајена погибија, као и приликом обольевања људи и стоке. Данашње горњодрагачевско село је солидарно и у својим активностима. Неки облици осавремењене мобе сазивају се, пре свега, кад треба обавити послове од интереса за цело село, али и за цемат. Ту

¹⁵⁵ В. Стојанчић, *Савремене промене у традиционалним сродничким односима, браку, породичном и друштвеном обичајном животу*, Зборник радова Етнографског института САНУ 10, Београд 1980, с. 121; М. Радовановић и Д. Николић, *Закључна разматрања о резултатима проучавања промена у народној култури на селу у Србији (1971-1975)*, Зборник радова Етнографског института САНУ 10, Београд 1980, с. 145

¹⁵⁶ Истраживања установе кумства у Доњем Дубцу 1978. године показала су да је у традицијском селу Горњег Драгачева однос према куму био непријателјски: његово достојанство и ауторитет нису се смели нарушавати ("Кум не треба лутити", "Не ваља ако ти кум помисли нешто лоše", "Њему се иде на ноге, јер он то заслужује". - Одговори на анкету о домаћинствима, Документација Етнографског института САНУ, Пројекат "Стално праћење промена у народној култури на селу", 1970-1975; Н. Пантelić, *Наслеђе и савременост, Друштвни живот у селима чачанског и горњомилановачког краја*, Посебна издања Етнографског института САНУ 35, Београд 1991, с. 34

се убрајају самодоприноси у новцу и радови у организацији месничких власти, на пример око изградње водовода, путева, јавних зграда. При изградњи породичних кућа, мобаре сачињавају рођаци и комшије. У оквиру међусуседске помоћи, позајмица је најраспрострањенији облик колективног рада, који се, као и некада, изводи по принципу: "Ја код тебе, ти код мене".

Наша теренска искуства могу посведочити о томе да су Горњодрагачевци емотивно везани за своја села. Има и вербалног, и шаљивог надметања међу становницима, на пример два села у погледу истицања преимућства свога села, а потцењивања суседног, чиме се на стереотипне начине потврђује унутарсеоска самосвест.

Родовско-родбинска и локално-територијална повезаност могла би се посматрати и у односима село-град. Усельено, ново градско становништво, још неприлагођено новој средини, своју традицијску повезаност манифестије на више начина, од којих су најраспрострањенији: брига за оistarеле чланове, помоћ у градњи куће, забрињавање млађих који долазе у град због школовања и запошљавања, учествовање на породичним свечаностима и годишњим празницима. Сви ти и други облици повезаности доприносе одржавању кохезије чланова породице, а и породице и села. Породична и сеоска повезаност остала је, како мисле неки истраживачи, са којима смо и ми сагласни, као "психичка потреба човека у адаптацији на нови друштвени и културни садржај, у коме престају вредети системи живота на које је био навикао".¹⁵⁷

Породица и брак

Истраживања породице и брака у западној Србији показала су да се упоредо са трансформацијама глобалног друштва у нас, а посебно друштвених односа на селу, мењао и профил породице, прилагођавајући се новинама које су доносили тржишна привреда, законодавство и остали чиниоци модернизације живота.¹⁵⁸ Локалне особености тога процеса у горњо-

¹⁵⁷ В. Чулиновић - Константиновић, *Методе проучавања традицијске повезаности патријархалних заједница*, Предмет и метод изучавања патријархалних заједница у Југославији, ЦАНУ Научни склопови 7, Одјељење друштвених наука 3, Титоград 1981, с. 159.

¹⁵⁸ Н. Пантeliћ, оп. сц., с. 101-104; З. Дивач, *Трансформације сеоске породице у савременим условима (Истраживања у Доњем Увцу)*, Зборник радова Етнографског института САНУ 17-18, Београд 1985, с. 9-96.

драгачевским селима су предмет наших разматрања чије резултате износимо, имајући у виду извесна упоређења између традиционалне и савремене породице.

Традиционална породица у Горњем Драгачеву заснивала се на моногамној патрилокалној брачној заједници. Припадала је типу сточарско-земљорадничке задружне породице, са свим одликама и функцијама патријархалних породичних заједница у Србији. Најчешће је била трогенерацијска и четворогенерацијска, а по критеријуму старешинства - очинска или братинска. У првом случају су је сачињавали родитељи са ожењеним синовима и њиховим породицама, са најстаријим чланом, оцем породице на челу као старешином задруге, *куће*. У другом случају заједно су живела ожењена браћа са својим породицама, од којих је један од браће, обично старији брат, обављао улогу старешине. С почетка XX века има примера да је отац, услед болести или старости, старешинску дужност преносио на једног од синова, при чему нису одлучивале само године старости већ синовљева способност да може заменити оца. Било је и случајева да су се, уз очеву сагласност, у вођењу домаћинства браћа међусобно смењивала. Занимљиво је да су у неким братинским задругама, у којима су се браћа такође смењивала у вршењу старешинске дужности, стрица, старешину задруге синовци називали *тата*, а свога оца *чича* (Горачићи). Изједначавање појмова *тата* и *старешина* могло би се објаснити придавањем већег значаја оцу као старешини задруге и дужој примени такве праксе у вођењу породице.

Једно од основних обележја горњодрагачевске породице, традиционалног села јесте да није припадала многољудним породичним заједницама, а друга јој је карактеристика што је број њених чланова, уз мања варијања, све до средине XX века био константан. Ове претпоставке поткрепићемо бројчаним показатељима који се односе на период од средине XIX века до 80-их година XX века.

Године 1844. на нивоу општина Драгачевског среза (коме су припадала сва данашња горњодрагачевска села и два села Доњег Драгачева, Турица и Горња Краварица) број чланова породице, износио је иросечно 6,8 чланова.¹⁵⁹ (Табела X) Ни до kraja XIX века ситуација се у том погледу није битније из-

¹⁵⁹ Ј. Гавриловић, *Речник географијско-статистички*, 1994 (Препитампано издање из 1846), Београд, с. 31, 36, 40, 44-45, 50, 53, 58, 85, 138, 143

менила, па је, према попису из 1900. године, просечна горњодрагачевска породица бројала 6,2 члана. Највише је било породица које су имале 6-10 чланова (47%), а по величини су их пратиле породице са једним до пет чланова (44%). Знатно мање је било породица које су бројале више од 10 чланова (7,1%), међутим анализа у оквиру насеља показала је да је појединачно било породица не само са више од 10 чланова већ и са више од 20 чланова. Најбројније породице у то време забележене су у Вичи. Задруге Велимира Бабића и Вељка Главоње имале су "по 27, а Јеврема Стојковића 38 душа".¹⁶⁰ Ова друга породица представљала је тада најбројнију породичну заједницу у целом Горњем Драгачеву (Табела XI).

У првој половини XX века, према статистичком прегледу домаћинстава по општинама, бројчано стање чланова породице у Горњем Драгачеву, је нешто другачије какво је било према попису 1900. године. О томе сведочи попис становника из 1931. године, по коме је број чланова породице просечно износио од пет до шест (5,8%). Тада је у вичкој општини још увек било породица са најбројнијим људством (6%) (Табела XII).¹⁶¹ Такав просек чланова породице задржао се и у следеће две деценије, што илуструје статистичка документација из 1948. и 1953. године. У оба пописа становника налазимо да је број чланова домаћинства износио просечно 5,8%. Варирања по насељима показују да су 50-их година бројније породице забележене у Вучковици (7,1%), Пшанику (6,8%), Доњем Дубцу (6,6%), Ртима (6,5%) и у Вичи (6,1%), а бројчано најмање у вароши Гучи, у којој су биле најзаступљеније породице са два до три члана (2,9%).¹⁶² (Табела XIII).

Почеци мењања бројчане структуре горњодрагачевских породица у корист њихове "нуклеаризације" израженији су тек од 60-их година (просечна величина је 5,0). Тај процес је знатно појачан 70-их година (брож чланова у просеку 4,2), да би, према попису становништва 1981. године, износио 3,8%.

¹⁶⁰ Статистика Краљевине Србије 1903, Попис становништва у Краљевини Србији 31. децембра 1900, први део ХХIII, с. 500-501; К. Јовановић, оп.cit., с. 338

¹⁶¹ Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931, I, Присутно становништво, број кућа и домаћинстава, Београд 1931, с. 6

¹⁶² СЗС, Попис становништва и станови 1971, Становништво VII, Београд 1975, с. 311-312

Тих година је само у Доњем Дубцу било породица са нешто бројнијим људством (Табела XIII).¹⁶³

Наведене чињенице о бројчаној структури истовремено сведоче и о динамици трансформације породице као установе, која је у овом крају тек после 60-их година, умножавајући се зашла у интензивнији процес мењања и своје професионалне а и образовне структуре.¹⁶⁴ Ако се имају на уму такве одлике промена, могу се боље разумети и разлози услед којих се некадашњи традицијски модел породице разложио на неколико типова породице који су егзистирали 70-их и 80-их година. То су:

- малобројне задружне породице;

- породице родитеља и деце (инокосне), које се просторно још нису одвојиле од породице мужевљевих родитеља, јер иако живе као издвојена домаћинства, кућа ових младих брачних парова налази се на неподељеном породичном земљишту;

- предвојене породице, из којих њени запослени чланови живе ван села у местима запослења (Гуча, Лучани), а део породице остаје у селу; овом типу породице припадају и тзв. "гастарбајтерске" породице, чији се радно способни чланови налазе у иностранству, док деца и родитељи живе у селу;

- породица оistarелих брачних парова, тзв. старачка домаћинства, чије су млађе и средње генерације исељене ради школовања и запослења;

- проширене породице, које чине брачни парови са децом и са једним или оба родитеља. Могло би се рећи да је тај тип породице у време наших истраживања био највише заступљен, а можемо га сматрати прелазним обликом од вишегенерацијске породице, до породице парова (Табела XIV).

Функције породице и унутарпородични односи

Економска моћ "тежачке" горњодрагачевске породице, која је производила онолико колико је било потребно за егзистенцију њених чланова, битно је зависила како од удела рада сваког појединца тако и од организације послова, боље рећи - од расподеле дужности и улога међу укућанима. Функције

¹⁶³ СЗС, Домаћинства, пољопривредно становништво и пољопривредни фондови домаћинстава 1981, Београд, СР Србија, с. 1154-1156

¹⁶⁴ Упоредити напомене 89, 96, 97.

ционисању тадашње породице погодовао је задружни принцип субординације између полова и генерација. Д. Тодоровић, познавалац друштвених прилика у Драгачеву у XIX веку, пише: "Док су сељаци живели у задругама, и читаву производњу усмеравали на подмиривање својих потреба, није се осећала оскудица у Драгачеву".¹⁶⁵

Домаћин, старешина задруге имао је највећа овлашћења, како у вођењу породичних послова и представљању породице пред селом и властима тако и у обављању породичних обреда. Мада су домаћина, према нашој теренској грађи, млађи поштовали и слушали његова "наређења", у традицији појединачних породица сачувана су и сећања на аUTORитет домаћице, жене старешинове и мајке породице, чија је основна дужност била да распоређује послове јетрвама и снахама. Подела рада међу женама била је уобичајена: *редуше* су радиле у кући (кување хране, чување деце и др.), док су се *планинке* старале око прераде млека и чувања млечних производа. Та се дужност посебно ценила. Забележили смо да су својом отресистошћу, упорношћу и сналажљивошћу оправдавале поверење које им је указивано, јер су се под њиховим кључем чували *смок* - млеко, сир и кајмак, сушено и солјено месо и сланина. Планинка је била власт у кући, коју је она умешношћу и без силе освојила од свекрве (Каона).

Наравно да идеални образац задружног живота није било могућно остварити. О томе говоре наши примери неслоге међу браћом коју су обично изазивале јетрве, а то је био и један од узрока што су се, поред осталог, и у Горњем Драгачеву у првој половини XX века задруге све чешће делиле. Отада је долазило и до постепеног отварања породице према спољним утицајима. Ту, пре свега, мислимо на одсуствовање од куће њених чланова из имућнијих породица услед запошљавања и школовања, чиме је смањиван број радних руку, а и на женидбе са особама које су потицале из других и другачијих средина. Таквих појава је од 50-их година XX века све више, што је, уз раније наведене факторе, који су мењали породичну институцију, утицало на слабљење њене привредно-економске функције, утолико пре што рад у сопственом домаћинству не представља више за све чланове породице једино занимање и извориште прихода.

¹⁶⁵ Д. Тодоровић, оп.с.т., с. 23

Кад се говори о односима полова у традиционалној горњодрагачевској породици, не бисмо ништа ново додали ономе што је већ речено за традиционалну породицу на селу уопште, а односи се на нормиране обрасце понашања који су манифестиовали превласт мушкарца (супруга, оца, брата) над женом (супругом, снахом, сестром).¹⁶⁶ На питање да ли су се такви односи изменили у савременој породици, одговор би био умногоме потврдан кад су у питању ткаље и њихов донос побољшању материјалног положаја домаћинства, о чему је већ било речи. Како је, међутим, процес еманципације релативно дуг и вишезначан, друштвени статус жене, домаћице спорије се мења у селу које још увек држи до традицијских схватања о половима. Тако и резултати испитивања 80-их година у Доњем Дубцу сведоче о извесном конформизму у том смислу, па је већина жена и мушкараца на питање: "Ко је главни у вашој кући?" одговорила је да је то муж или свекар. Такви одговори које су давале жене тумаче се и тиме да би њихови другачији ставови значили јавно признање да немају добrog мужа, и да се нису добро удале. У вези с питањем да ли је боље бити мушкарац или жена, одговори упућују на женину тежњу ка уздизању личног статуса, па су се залагале за то да жена, уместо да само опслужује мушкараца, треба и да се школује, "да има нешто, да не спава на туђем", односно да изграђује своју самосвест.¹⁶⁷

Осврнућемо се и на биолошко-репродуктивну функцију традицијске и осавремењене породице.

Горњодрагачевска породица у XIX веку одликовала се наглашеним наталитетом. Анализа матичних књига рођених на подручју цркве Св. Јована у Каони показује да је у периоду од 1881. до 1899. године, односно за непуних двадесет година, рођено 2161 дете, значи више од стотину деце годишње. Број деце у породици кретао се од седморо до једанаесторо,

¹⁶⁶ У вези са односом свекра према снахама, настало је, наводно, још у турско време обичај да љутом или пијаном свекру снахе "вадају опанке" - вуку их око куће. - Р. Маринковић, *Стари драгачевски занати и занимања*, с. 26 - Мада ми нисмо написали на тај обичај, наводимо га као пример стереотипног схватања које иде до изругивања слепе послушности снахе и обесног понашања свекра.

¹⁶⁷ "В. Смиљанић и Љ. Гузина, *Схватања о сексуалности у сеоској средини*, Зборник Филозофског факултета, Серија 6, Друштвене науке XIV (Споменица Николе Рота), Београд 1986, с. 87-100; О. Васиљевић, Боље је ипак бити мушкарац, Сеоска породица данас, "Политика", 18. март 1983, с. 14

при чemu је већina породица имала седморо деце.¹⁶⁸ Не треба посебно истицати да је мушки дете било више жељено од женског детета. То је Р. Боројевић приметила и у време боравка у овим селима 50-их година XX века и записала свој дијалог са једном свекрвом чија је снаха као прво дете родила девојчицу. На питање како је новорођенче, добила је овај одговор: "Напредно је, само да није девојчица... Биће, акобогда и мушки".¹⁶⁹ И данас се више прижељкују мушки деца, па се у вези са преимућствима мушких детета одговара: "Синови више помажу у пољским радовима", или "Доводе у кућу, па је лакше", или "Остаје старешина у кући", итд.¹⁷⁰

Говорећи о савременој горњодрагачевској породици задржаћемо се на динамици наталитета и на давању личних имена деци, које смо узели као својеврсне ознаке промена у породици.

У односу на породицу у XIX веку, и у данашњој породици у овом крају наталитет је знатно смањен, што представља општу друштвену појаву у нас. Анализирајући је у периоду од 1900. до 1976. године могли смо закључити да се број живорођене деце почeo смањивати већ у првој деценији XX века. Према подацима из матичних књига рођених у Котражи, Пшанику, Белом Камену и Вучковици ова насеља су се од 1900. до 1908. године умножила за укупно 243 детета. Такво стање наталитета на штету рађања, уз мања осцилирања, трајало је до 40-их година. Непосредно по завршетку Другог светског рата дошло је у том смислу до извесног побољшања, па је године 1953. наталитет у овим селима достигао ниво до 88 живорођених беба. Већ 1956. године талас рађања се смирује и те године су рођена 52 детета. Отада наталитет у наведеним селима показује тенденцију сталног опадања: године 1966. рођено је седамнаесторо деце, а 1976. године број живорођене деце сведен је на седморо.¹⁷¹ Овде, истина, треба узети у обзир чињеницу да су се од 60-их година жене порађале и у Гучи, па се изнесене цифре не могу сматрати апсолутним вредностима.

¹⁶⁸ Документација Месне канцеларије у Каони, Књига рођених у цркви Св. Јована, 1881-1889.

¹⁶⁹ Р. Б о р о ј е в и ћ, оп.cit., с. 9

¹⁷⁰ "Политика", оп.cit., с. 14

¹⁷¹ Документација Месне канцеларије у Котражи, Матичне књиге рођених: 1900, 1908, 1946, 1953, 1956, 1966 и 1976.

Када је реч о дечијим именима, карактеристично је да је горњодрагачевска породица показала интересовање за иновације већ од друге деценије XX века. Тако се уз имена Милијана, Станимирка, Румена, Цвета, Перка чешће заступљена крајем XIX века јављају и имена Душанка и Радмила, која су раније била знатно ређа. Уз старија мушки имена, као што су Радул, Димитрије, Тикомир, Тиодор или Вићентије, тада први пут наилазимо и на име Драган. Период после Другог светског рата доноси још више промена. Нека имена из XIX века нестају (на пример Радул) а све више се дају имена као што су Драган и Слободан, Гордана, Добрила и Верица. У то време се први пут сусрећемо и са именом страног порекла (на пример Ела), највероватније у породици чији се чланови налазе на раду у иностранству. Од 60-их и 70-их година XX века девојчице су најчешће Љиљане и Снежане, а дечаци Зорани и Срђани, што значи да преовлађују имена која се дају деци из градских средина.¹⁷²

У склопу општих трансформација традиционалне породице није могла остати по страни ни њена васпитна функција. Када то кажемо, мислимо на однос родитеља према деци, који су данас изгубили од свог неприосновеног ауторитета, а задржали га више у сferи пружања савета и договорања са својим школованим потомцима. Могло би се рећи да док је традиционална породица имала готово неограничену моћ над појединцем, савремена породица свој васпитни утицај дели са друштвеном заједницом (школа, вршњаци). Ипак, не бисмо уопштили свој закључак јер у социјализацији деце учествују и најстарији чланови породице (бабе и деде), а то је гаранција за очување и извесних наслеђених моралних норми које ове генерације преносе и на своје унуке.

Последица осамостаљивања одраслих појединача у делимично демократизованим унутарпородичним односима највише долазе до изражaja приликом опредељивања за животни позив и приликом избора брачног партнера.

Склапање брака

У оквиру комплекса питања везаних за склапање брака у традиционалној и савременој горњодрагачевској породици, осврнућемо се само на нека за која сматрамо да су најважни-

¹⁷² Ibid.

ја, и то у мери у којој нам то дозвољава расположиви егзактни материјал.

Познато је да су се девојке и момци, ако се нису познавали од детињства и дружили се на прелима и чувајући стоку, најчешће упознавали на саборима и о празницима. Не мора се посебно наглашавати ни то да су будуће брачне партнere углавном одређивали породица и сродници. То су чињенице карактеристичне и за Горње Драгачево. Желимо да истакнемо и то да се брак у Горњем Драгачеву склапао не само проводиликом већ и посредством договорене *отмице*, што такође не представља усамљену појаву, и то не само у некадашњем већ и у садашњем српском селу.

Да бисмо дочарали ситуацију која је претходила једној "отмици" и на тај начин склопљеном браку почетком XX века (1913. година) навешћемо исказ "отете" девојке, у коме она не само што описује начин на који је дошла до свог изабраника већ истовремено пружа живу и аутентичну слику породичне атмосфере која је владала у доба њеног девојаштва. С обзиром на занимљивост података, исказ преносимо у целини: "Једног дана док сам девовала, седе старији уз огњиште поред пријеклада, пију ракију из бардака и разговарају се које ће дете школовати. Пред децом чанак сира и качамак. Ја у тежињавој кошуљи, очешљана у четири кике састављене над целом. Шеснаест ми је година, а почeo рат. Мајка ме накаради да ме не силује војска. Чујем о мени се говори. Ја сам у то време чувала говеда са звоном, и успут прела... Дође Василије, и он чува стоку. Ишчупа врљику и гигамо се, изигравамо се. Он ме задиркује, и на крају се побијемо. Кад дођох кући, пита ме мајка где ми је прећа (а ја је бацила у критичњак док сам се тукла са Василијем), а она ме истуче с опасачем... Обећала се ја Василију, и спремам се да утекнем. Кад су ме украдли, заова ми у Василијевој кући даде опанке с врчаницама. То вече кад су ме довели пече се јаре и ракија. Ја љубим руке свакоме, и дворим. Венчање је било после седам дана" (Милатовићи).

У некадашњој и у садашњој горњодрагачевској породици, према нашим подацима, године старости при ступању у брак најчешће су код мушкараца између двадесете и тридесете, а код девојака између шеснаесте и двадесет пете. У поновљеним браковима (удовци и разведени оба пола) супружници су

старији, док млади брачни парови из прераних бракова често немају ни по двадесет година.

Осим таквих појава уобичајених и у другим крајевима, пажњу заслужује, по извесним локалним особеностима, грађа о територијалним оквирима за склапање брака.

Те оквире су крајем XIX века чинила суседна села и села у којима су рођена оба брачна партнера. У првом случају су се орођавале, на пример, породице из Вучковице и Милатовића, из Горњег Дубца и из Каоне, из Властельица и из Виче. Према изворима из 1881. и 1882. године, од укупно 53 склопљена брака, 26 бракова се односе на међусеоске брачне везе, а у 27 бракова оба партнера су из истог села. Ових других је највише било у Горњем и Доњем Дубцу, што указује на затвореност тих села у то време.¹⁷³

Данашња горњодрагачевска породица при орођавању са другим породицама је знатно отворенија, што се одвијало по одређеној динамици. Пратећи такве појаве од 20-их до 70-их година XX века, могли смо запазити да су, на пример, од 13 склопљених бракова 1920. године, у 10 бракова оба супружника из истог села, а само у три брака обоје потичу из суседних села. Од 1945. године број унутарсеоских бракова се смањује, а повећава се број бракова склопљених на нивоу суседних села. Истовремено је и све више бракова у којима је један супружник са подручја Горњег Драгачева, а други из насеља Доњег Драгачева, а затим и из ивањичког и краљевачког краја. Слична ситуација се задржава и 1953. године. Међутим, оба партнера који су се венчавали између 1967. и 1976. године још су ређе потицали из насеља Горњег Драгачева. У том периоду више од половине од укупно склопљених бракова чине девојке рођене у Горњем Драгачеву и младићи чија су места боравка градови: Чачак, Краљево, Београд, Ивањица, Севојно, Крагујевац, Нишка Бања, Прибој на Лиму, Бања Лука, Стразбур итд.¹⁷⁴

Ови подаци недвосмислено потврђују јаче изражену покретљивост мушких становништва после 60-их година и њихово исељавање мотивисано запослењем, о чему смо већ говорили као о факторима мењања структуре горњодрагачев-

¹⁷³ Документација Месне канцеларије у Каони, Књига венчаних у цркви Св. Јована, 1881-1882.

¹⁷⁴ Документација Месне канцеларије у Каони, Књиге венчаних, 1920-1976.

ског становништва, па самим тим и структуре породице. Кад је реч о девојкама, оне и у Горњем Драгачеву нерадо остају на селу, поготову ако наставе школовање после завршене основне школе. Ако се и задрже, настоје да се по завршеној основној школи удају непосредно после пунолетства (а често и не сачекавши га). Тако најчешће поступају незапослене девојке, које своју будућу егзистенцију радије виде у брачној заједници него у родитељском дому. Младићи који остану у селу и определе се за пољопривреду (а то је обично један од сина, док су остали у сталном радном односу, најчешће изван родног села), принуђени су да за невесте доводе девојке са стране, најчешће из планинских насеља недалеко од Драгачева ("од Јавора, од Толишнице, од Девића") мада појединачно и из удаљенијих крајева. Тај феномен је занимљив и са становишта пружимања култура и традиција, а жене су, познато је, њихови чувари и преносиоци.

Појаве из света духовне културе

Веровања

Под веровањима ("варовања") подразумевамо религијска схватања и представе о натприродном који мотивишу и подстичу обично понашање, тј. ритуалну праксу. Ако је основни смисао веровања обезбеђивање духовног човековог спојства и његово настојање "да изгради своју визију реалности ... која почиње тамо где се завршава овај наш свет ("онострани свет"), онда се ритуално понашање може схватити као човекова тежња "да успостави повољне, или избегне не-повољне односе са том реалношћу".¹⁷⁵

Комплекс веровања о оностраним започећемо "народном митологијом", која садржајно обухвата однос традиционалног човека из ових села према замишљеним митским бићима.

У таква веровања се пре свега убрајају она о особама са "урокљивим" очима. Сматрало се да неки људи имају магичну моћ, која се испољава у њиховом изгледу, а посебно у погледу. Таква моћ се приписивала и физички дефектној особи, чији је поглед посебно опасан, јер има "урокљиве" очи. Уројку од стране ових лица, пре свега подложна су деца. Према једном нашем примеру, незнанац је погледао здраво мушки дете, које се, пошто је овај отишao из куће, убрзо разболело и умрло, јер му се, како се веровало, "откинуло срце". После тог догађаја, у овој породици су се рађала само женска деца (Каона). Сматрало се да се могу урећи и одрасле особе, а нарочито лепе и младе жене. Тако је једна свекрва и објашњавала болест своје снахе тиме да ју је "неко устријелио на сабору" зато што је "млого гледна, па је лако устријелити". Као је дејство "злих" очију "ко но стријела ... пресеку те и никад више здрава", свекрва је одлучила да се обрати жени познатој по томе што може да "скине устријел".¹⁷⁶

¹⁷⁵ Д. Бандић. *Народна религија у 100 појмова*, Београд 1991, с. 22; Л. Ђаповић, *Веровања и празноверице*, Етнолошка истраживања ужичког краја, Посебна издања Етнографског института САНУ 30, св. 4, Београд 1992, с. 97

¹⁷⁶ Р. Боровевић, оп. сиц., с. 10

Међу бићима с натприродним својствима у које су Горњо-драгачевци веровали јесу и **виле**, што је повезано с великим значајем култа природе у нашој народној религији.¹⁷⁷ Замишљане су као лепе жене, о чему сведочи и једно казивање забележено 1951. године о старцу који је, пењући се уз Јелицу, видео вилу и узвикнуо да се "сјакти ко но горски снијег!" Обично су, иако строге, по народним схватањима, биле пријатељски расположене према човеку. Томе у прилог наводимо причу у којој је један човек "разговарао" са вилом. Према његовим речима, прича гласи: "Ојагњиле ми се на планини у колиби две овце. Увече се отворише врата од колибе, вила уђе, и пита ме: "Да ли спаваш?" Ја јој одговорим: "Јок!" Она ми рече да добро пазим овце и јагњад и да будем чист!" (Гуча).

У овим примерима, посредством "чаролије личног доживљаја", дошло је до непосредног сусрета човека са вилом, овостраног са оностраним.¹⁷⁸ У другом примеру лични контакт са добром вилом усмерен је ка добробити овце, коју је традицијски колектив сточара високо ценио, па је и вилина опомена у интересу очувања колектива, као и појединца, члана тога колектива, у чијој је свести то веровање и сачувано.

Очувана су, до пре неколико деценија, и веровања у **вештице**. Иако се представе о њима преплићу са представама о другим митским бићима, ипак се, по народним схватањима, вештице замишљају као жене које, на пример, "немају косе под пазухом ..." или не умиру иако их је неки човек, наводно "ударао ћускијом". И вештица може да урекне човека, али и овцу. Било је такође важно, како су нас упозоравали, да "ти она не пређе пут или ти њој". Казивали су нам и то да је пред неког човека који је терао волове стала вештица. Да се он није зауставио или да јој је он "прешао пут" волови би, веровало се, цркли или би човек умро (Гуча).

И **вампир** заузима значајно место у митологији становника Горњег Драгачева. Веровало се да су вампири лоши људи, који завиде живима, па се после смрти враћају међу живе да би им напакостили. У овом крају се народ нарочито плашио да вампир не учини штету стоци. Тако, на пример, ако крава ослаби, то се приписивало деловању вампира, а веровало се и да ноћу "пушта стоку да би попасла усеве". "Свако јутро ва-

¹⁷⁷ Д. Бандић, оп. cit., с. 148

¹⁷⁸ Д. Братић, *Вилинска тајна*, Гласник Етнографског института САНУ XXXVIII, Београд 1989, с. 61-67

ли ми (недостаје - Д. Н.) по два прста млијека у карлицама ... кајмак бушан на средини", жалила се средином ХХ века једна Дубчанка, "сигурна" ко је штеточина: "Знам, то је његов дук!"¹⁷⁹ Такво понашање ових демона објашњавало се у народу недовољним прилозима за душу умрлог који се повампиро, па се то надокнађивало нуђењима госта и пролазника рапкијом "за покой души" (Доњи Дубац). Према томе, повампирени покојник је опасан за остале припаднике друштвене заједнице, па та заједница заузима антагонистички став према њему. Ради заштите живих, треба га спречити или убијањем, или, као у наведеном случају, нуђењем госта, намерника, у значењу реинкарнираног духа покојника¹⁸⁰ (Доњи Дубац).

Веровање у чуму, демонско биће које је персонификовало болест кугу, сачувано је у предању по коме је чума једанпут дошла у Дубац, па се скотрљала низ планинске литице, изговарајући "Шукадар, букадар, у Дубац никадар"¹⁸¹ (Доњи Дубац).

Навешћемо и веровање о ћаволу који је, према хришћанској митологији, отелотворење зла. Замишљан је као негативно биће у људском лицу, који человека доводи у разна искушења. То потврђује и једно веровање из Горњег Драгачева о купини као ћавољем вођу, које се није смело јести пре него што се поједе зрно грожђа. Како грожђе касније зри, а и нема га у обиљу, за разлику од купина којих у овим селима у току године има знатно више, народ се, бојећи се ћаволове казне и освете уздржавао и није јео купине (Доњи Дубац). Према таквим и сличним примерима веровања закључује се да је ћаво демон који неопрезног человека својим лукавством наводи на криви пут.¹⁸²

Веровања о оностраним бићима међу становницима истраживаних села нису иссрпљена овим што смо досада о њима забележили.¹⁸³ Иако нестају (осим кад је у питању лична ин-

¹⁷⁹ Р. Бороеviћ, оп. cit., с. 17-18

¹⁸⁰ Д. Бандић, *Вампир у религијским схватањима југословенских народа*, Култура 50, Београд 1980, с. 95, 102

¹⁸¹ Р. Бороеviћ, оп. cit., с. 5

¹⁸² Д. Бандић, *Народна религија у 100 појмова*, с. 199

¹⁸³ Међу "приказанијама" од којих се народ плашио била су и дрекала. Неки су их замишљали као мачке "које пођу из орања и луга и деру се ноћу" (Гуча); дрекало је могло да изгледа и "као ждребенце, све на печате, црно и бело ... оно пљеште и иде низ воду ... не видиш ти њега само чујеш по потоку ће дречи". Веровало се да дрекало предвиђа рат. - П. Ђукановић

тима) јер се мења друштвена заједница у којој су се формирала и вршила функцију њеног одржања, она прелазе у област фолклора, митова и легенди.

Ритуали

Описујући обичајни живот Дубчана 50-их година XX века, Р. Боројевић у своме дневнику - хроници пише: "Дубац празнује све празнике и празничиће, гата, врача, са великим трошковима крштава, свадбује, слави, преслављује, сахрањује".¹⁸⁴ Наша истраживања двадесетак година касније покazuју да су неки обичаји смањивањем свог некадашњег значаја садржајно сужени или редуцирани, док су други добили на друштвеном значењу, а само појединачно се неки од њих одржавају готово непромењени. Таква констатација обавезује на коментар о трајању и променама у сфери обичаја. У вези с том великом темом само подсећамо на то да је обичај променљиви појам и да његовој промени или гашењу доприноси настанак нових вредности (у сфери идеологије и политike, технолошког развијатка, степена еманципације и индивидуализације, итд.), али смо исто тако сагласни са оним мишљењима по којима је "веровање у брзину мењања обичаја пренаглашено".¹⁸⁵ Свакако да ће се најпре угасити обичаји за које је престала сврха постојања и то зависно од локалних услова етничке и социо-културне средине, а да најдуже опстају обичаји који одговарају основној људској потреби, или који се "лако могу функционално протумачити на нови начин".¹⁸⁶

У наредном тексту проследићемо који ритуални поступци су више сачували од своје аутентичности, а који су се трансформисали или се изгубили.

Ритуали сеоске заједнице

Обредни поступци који су у традиционалној горњодрагачевској сеоској заједници били усмерени ка онемогућавању демонских сила да учине зло људима и подстицају њихове

в и Ћ, *Говор Драгачева*, Српски дијалектолошки зборник Института за српски језик САНУ XLI, Расправе и грађа, Београд 1995, с.

¹⁸⁴ Р. Боројевић, оп. cit., с. 20

¹⁸⁵ Е. Саріг, *Ogledi iz kulturne antropologije*, Beograd 1974, с. 139

¹⁸⁶ Ibid, с. 140

благонаклоности у корист целе заједнице посматраћемо у контексту обредно-религијске функције релативно хомогеног села, у коме су готово до средине 50-их година XX века међуљудски односи били регулисани утврђеним традиционалним нормама понашања.

У магијско-религијске обрасце понашања сеоске заједнице сврставамо оне обрасце понашања у којима је учествовао целокупан сеоски колектив, као и оне које су изводили појединци, представници села. Из прве групе обичаја поменућемо гостопримство, обредне поворке (покладе и додоле) и сеоску славу (заветина).

Обичај *гостопримства* садржи у себи и религијске и социопсихолошке компоненте. Познат је многим народима, па и Србима. Гост, намерник је у традиционалном селу био неприкосновен, он се није смео одбити. Наша теренска искуства потврђују наглашену гостољубивост становника истраживаних села и у данашње време. Већ смо истакли да је и у савременој кући једна просторија намењена госту (*сала*). Да је гостопримство у свести ових људи и религијски чин, илуструјемо обичајем Дубчана да кад умесе хлеб од првог брашна летине, домаћин одломи комад за намерника. Има у томе и извесног обезбеђења од дејства повампиреног покојника, о чему је такође већ било речи. Пажња која је указивана (а и данас се указује) госту, посебно непознатом госту, могла би се повезати са његовим религијским статусом, као и веровањем да гост, како сматра *Чајкановић*, може бити прерушено божанство, односно "реинкарнирани предак".¹⁸⁷ За свестраније тумачење гостопримства у овим селима могле би се узети у обзир и особине менталитета Горњодрагачеваца, а то су отвореност, радозналост, друштвеност. О томе ћемо касније рећи нешто више.

Покладе су према теренским забелешкама из 1951. године биле везане за последњу недељу пред Велики (ускршњи) пост. Сачињавале су их групе маскираних млађих особа оба пола, које су у опходњи, идући од куће до куће певале и играле, а за узврат добијале дарове у намирницама: јаја, пршту, ракију. Обично су се враћале до места са кога су полазиле. Пред кућом пред којом су се заустављали, учесници поклада би се ухватили у коло, држећи се за руке. Њихова игра

¹⁸⁷ В. Ч а ј к а н о в и ћ, *Мит и религија у Срба*, СКЗ коло LXVI, књ. 443, Београд 1973, с. 150

се састојала у скакању у месту или поскакивању у круг. По народном схваташу, улога им је била да "комендијају" и да при том изгледају што "страшније". Најчешће су "представљали" свадбу са младом и младожењом, и то тако што су мушкирци били у женској одећи (убрађени марамама, женске кошуље, док су женски извођачи облачили чакшире. Маске су им биле од нагараљеног картона, са отворима за нос и за уста, уз причвршћена зрна пасуља уместо зуба. На ногама су носили дотрајалу обућу, "кондурчине". Сваки учесник је имао штап и торбу. Својим понашањем (вика, игра, песма, карикирање) требало је да свакој кући коју обиђу обезбеде плодност и напредак, а истовремено и да одагнају зле силе и демоне.¹⁸⁸ Чакановић, који обредне поворке објашњава култом предака, пролећне покладе тумачи и потребом да се у то доба године "путем аналогне магије изазове пољска плодност".¹⁸⁹ Према новијим истраживањима, покладне поворке, као остатак паганских свечаности, посебно извођењем свадбе, уз разуздано и ласцивно понашање, представљају "екстатично средство за стицање мистичне снаге", којим се, сматра се, каналише агресивни нагон човеков на друштвено прихватљив начин.¹⁹⁰ Како се после раскалашности и слободе тих дана прихватао уобичајени животни ред ствари, покладе су на свој начин обезбеђивале функционисање постојећег друштвеног система. За нас је важно и то да је обичај покладног маскирања, у југозападној Србији, колико нам је познато, забележен још једино у Ужицу. С обзиром на то да је више био распрострањен у централној Србији, могао би се сматрати утицајем шумадијско-моравске културне зоне.¹⁹¹ Према нашем теренском искуству, покладне поворке се више не појављују.

И до дое су данас сачуване још само у сећањима средњих генерација, и то као традиција пренесена из прошлости. Изводиле су их сасвим младе девојке, обучене у беле кошуље, јер се веровало да бела боја привлачи облаке. Ишли су, углавном, по рубовима села, вијугаво, како је дозвољавао бр-

¹⁸⁸ Н. Павковић, *Село као обредно-религијска заједница*, Етнолошке свеске I, Обредна пракса у Србији, Београд 1978, с. 57

¹⁸⁹ В. Чакановић, оп. cit., с. 286-287

¹⁹⁰ М. Прошић, *Теоријско-хипотетички оквир за проучавање поклада као обреда прелаза*, Етнолошке свеске I, Обредна пракса у Србији, Београд 1978, с. 39

¹⁹¹ П. Костић, *Годишњи обичаји у титовоужичком, пожешком и косерићком крају*, с. 330

довити терен, све до центра села, "чаршије", певајући песме за кишу. Домаћице, испред чијих кућа су се заустављале, поливале су их водом и даривале намирницама. Веровало се да је Свети Илија тај кога треба смилостивити да "пусти" кишу неопходну усевима (Каона). Овај пагански обред, који црква није забрањивала, преузеле су девојчице ромске народности, и 50-их година га изводиле певајући: "Домаћине, донеси нам вина, домаћице родила ти сина" (Гуча).

З а в е т и н а, сеоска слава, убраја се у "најрепрезентативније манифестације села као обредно-религијске заједнице". Познато је да је ова колективна сеоска слава настала заветовањем, свечаним обећањем села да ће славити један дан у години ради заштите од неке природне појаве неповољне по људе.¹⁹² Како се заветине најчешће одржавају у пролеће и у лето, представљају "молбене жртве за вегетацију", па отуда и њихов аграрни карактер.¹⁹³

У Горњем Драгачеву се заветине називају *обетинама*, које се прослављају: у Губеревцима на Свету Тројицу (други дан), и на Мали Спасовдан; у Милатовићима, у Влаштељицама и у Вичи - на први дан Свете Тројице; у Каони и у Кривачи - на Бели четвртак, у Горњем и Доњем Дубцу - на Спасовдан; у Вучковици - на Мали Спасовдан (четвртак по Спасовдану); у Белом Камену, у Котражи и у Пшанику - на Недељу Слепога (пета недеља после Ускрса), и у Ртима - на пету суботу после Ускрса.¹⁹⁴ На дан *обетине* обредна поворка, састављена од мушких представника села, носећи црквене реквизите, напред са крстом (крстоноше), полазила је раније од цркве и чинила опходњом магијски круг око села, остављала молитве, записе и долазила до места где се одржавао "састанак" учесника са становницима села. *Обетине* су се завршавале весељем и игром омладине. Успут су их дочекивале домаћице са карлицама "белог мрса", сувим месом, куваним јајима, питама, печењем, ракијом. Веровало се да су *крстоноше* ишли "у славу Свевиšњега да им подари берићетну годину, да сачува од болештина, да подари здравље, да поштеди од дивљих животиња које нападају стоку..." (Каона).

Овај христијанизовани пагански ритуал одржаван је у овим селима до краја Другог светског рата, а затим је редукован и

¹⁹² Н. Павковић, оп. cit., с. 54

¹⁹³ Ш. Кулишић, П. Ж. Петровић, Н. Пантelić, *Српски митолошки речник*, Београд 1970, код: заветина, с. 130

¹⁹⁴ К. Јовановић, оп. cit., с. 363-407

сведен на црквено двориште. И данас се, међутим, поштују забране да се на дан заветине не ради, куће припремају празнича јела за рођаке, пријатеље и остале госте, из села и града.

Осим религијских мотива на одржавање заветине, постојали су и друштвени разлози, који су подстицали жеље младића да учествују у ритуалу, а посебно да носе крст. За учеснике су бирани дечаци и момци из "бољих кућа", примерног владања, послушни, који се редовно причешћују, не псују, другачије речено - који су својим понашањем одговарали моралним узорима села, па су, самим тим, заслуживали своје место у обреду. О томе се касније, уз пољске радове и "чобанисање" пре-причавало и преносило по селу, што је доприносило друштвеној угледу тих младића, као и породица којима су припадали. Заветине су биле и прилика за потврђивање већ постојећих, а скривених наклоности између младих, стасалих за брак. При том су мајке девојака, које су пред крстоноше износиле храну и послуживале их, настојале да им одређени младићи, који им могу постати и зетови, уђу у двориште и дођу до млекара, што није прописивано ритуалом, јер је то могао да буде добар знак младићеве заинтересованости за ту кућу! (Каона).

Сеоске славе, уз сужавање религијских функција и уз стицање нових садржаја, од 50-их година прерастају у тзв. социјалистичке славе, дане празновања важнијих догађаја из новије историје драгачевског краја. У том смислу су вредне пажње и неке локалне иницијативе. Тако је Задруга ткаља у Доњем Дубцу установила свој годишњи празник под називом *Сабор жена*. Кад је у том селу отворен Дом "Рајка Боројевић", одржавање Сабора померено је на 15. септембар, дан уочи ослобођења Гуче 1944. године. После неколико година промењени су време одржавања и концепција Сабора, па се он до данас одржава сваке године последње суботе у јулу месецу. Том приликом врши се избор трубача из драгачевских села ради њиховог учествовања у "Драгачевској труби". Истовремено на Сабору се бира и најбоља ткаља. Отада се на тај дан испред Дома подижу шатре, око којих се окупљају не само Доњодубчани већ и становници осталих драгачевских села и околних градова. Народ је, дакле, задовољио потребу за колективним празновањем, а истовремено се на најбољи начин одужио својој добротворки.

У категорију ритуала које за добробит целе сеоске заједнице изводе појединци, представници сеоског колектива, уб-

рајамо симболично-магијске поступке за одбрану села од елементарних непогода.

Тако је раније био обичај да када се припрема невреме, односно пре него што почне да пада grâd, старије жене излазе из кућа, једном руком држећи кадионицу, да би њоме отерале ђавола и облак, а другом руком замахивале вратилом, окрећући се према градоносном облаку и, позивајући оне који су се обесили, следећим речима: "XY (уз помињање имена), обешењаче, врати га тамо (мислећи на облак - напомена Д. Н.), вамо је још веће чудо, него тамо!" (Доњи Дубац). Изашвијег, хришћанског слоја, у овом обичају долазе до изражавајућа анимистичка веровања о томе да су градоносци душе умрлих, и то оних који су умрли насиљном, неприродном смрћу, а и да облаке са грâдом предводи неко митско биће, демон.¹⁹⁵

У овим селима постојао је још један обичај намењен заштити поља и воћњака од градоносних облака. Скоро до средине XX века старије жене су, сматрајући да им је дужност да заштите од невремена, својим нагим телом браниле село од олује. Тако је једна од њих, необучена, обилазила око куће, и викала: "О - о - о, не иди чудо - о - о ..." (Каона).

У заштитне мере те врсте убрајало се и пуцање у облаке из пушака а и паљење прангија, јер су се, сматрало се, тако могли растерати облаци (Котраж).

Према нашим сазнањима, ритуални поступци у вези са градоносним обласцима изобичајени су, јер мештани данас кажу да је то била "сељачка глупост".

Породични ритуали

Ритуали из животног циклуса појединца

У свим културама, па и у култури Срба, *рођење* је важан догађај, који се обележава на различите начине. У горњодрагачевској породици дете је било жељено, посебно мушки дете, из познатих разлога стицања потомства и настављања породичне традиције.

Зато се и породиља подвргавала многим забранама и заштитним магијским мерама против демонских сила, за које се веровало да могу да нашкоде и њој и новорођенчету. Пред

¹⁹⁵ Српски митолошки речник, с. 92, код: град; Д. Бандић, Царство земаљско, царство небеско, Библиотека XX век 69, Београд 1990, с. 97.

сам порођај склањала се од људи и обично се порађала у са-
моћи, негде "у дну штале" или на њиви, и то најчешће на зе-
мљи "која нас храни", говорили су Доњодубчани.¹⁹⁶ Овде се
јавља идентификација жене која рађа и отхрањује потомство
са земљом као прародитељицом, која такође даје плодове, чи-
ме се и објашњава синтагма "мајка земља".¹⁹⁷ Повлачење по-
родиље од укућана тумачило се и стидом: "Чим су је спопали
болови". описује понашање своје снахе пред порођај једна
свекрва, "побјегла је из собице. Срамила се к'а што и доличи
жени". Ако је био у питању тежи порођај, прибегавало се ма-
гији, у којој је важну улогу имао и отац детета. Осим позна-
тог поступка провлачења јајета кроз породиљину кошуљу
(јер се веровало да како оно падне на под и прсне, прснуће и
вода из жене), раскопчавали су је; није смела да легне, већ не-
престано да "'ода"; доносили су јој воду у мужевљевом опан-
ку или је он лично одлазио на извор и пуна уста воде прино-
сио јој да пије; провлачила се између мужевљевих ногу или ју
је он, да би јој "помогао" ударао својим учкуром, итд.¹⁹⁸

Порођајни ритуал је обухватао и поступке који су се од-
носили на будућност новог члана породичне заједнице а и на
даље рађање. Ако је на пример, дете било женско, на "баби-
не", два до три дана после његовог рођења, "својта" је доно-
сила дарове ("прилоге"), пре свега пите да би момци што пре
питали за њу, или ракију са чије се боце скидао затварач да
би као и та боца, породиља била "отворена" за наредна ра-
ђања (Гуча).

Детету раније коса није шишана до године дана. Женско
дете је обично шишао ујак, при чему га је даривала детиња
мајка. Девојчицама су од треће до четврте године бушене
уши прстеном од "оловља", пошто би им претходно растрља-
вали уши копривом (Гуча). Постојала су и врачања приликом
мењања дечијих зуба. Прве зубе су умотавали у средину хле-
ба и давали псу да поједе верујући да ће нови зуби бити тврди
"ка' у пакчета". Ако су, први детињи зуби тешко испадали,
кад испадну, стављали су их у блато да би се други лако вади-
ли - "к'о из блата".¹⁹⁹

¹⁹⁶ Р. Бороеviћ, op. cit., с. 9

¹⁹⁷ Л. Ђаповић, *Земља - веровања и ритуали*, Посебна издања Етно-
графског института САНУ 39, Београд 1995, с. 131

¹⁹⁸ Р. Бороеviћ, op. cit., с. 9-10

¹⁹⁹ Ibid, s. 33

Са изградњом породилишта у Гучи и ширењем мреже здравствених установа у Горњем Драгачеву, од 60-их година практично је престала потреба за масовним упражњавањем ритуално-магијских радњи којима је до тада праћена не само бременитост жене већ и чин порађања и прихваташа новорођенчета. Појава новог члана, међутим, и у наше време мотивише породицу да задржи неке наслеђене ритуале, као што је, на пример, обичај *бабињања*, који се нарочито свечано прославља ако је у питању рођење близанаца (Каона).

Услед гашења богатог корпуса обичаја о рођењу, становништво ових села, која се трансформишу, своју емотивну празнину за слављима те врсте надокнађује новим обичајем, *рођенданом*, преузетим из градске средине, који се прославља, истина не масовно, углавном до десете године живота детета.

Породични обичај који је у периоду после Другог светског рата добио енормне размере јесте обичај обележавања испраћања регрутa у војску, назван овде *испратница*. Последњих деценија, посредством овог општераспрострањеног ритуала, уз богату гозбу и даривања будућег војника, најчешће у новцу, породица, на основу реципроцитета, одржава и учвршћује међупородичне и сеоске друштвене везе.

Свадбени ритуал, с циљем да подстиче и обезбеђује здравље и плодност младенаца, а истовремено и да их заштити од демонских сила којима су подложни, имају, као што знамо, и симболично значење примања новог члана у домаћи култ. *Свадба* је и свечаност којом се прославља стварање нових родбинских и пријатељских веза између орођених породица. У затворенијим сеоским заједницама, каква су донедавно била и горњодрагачевска села, са патријархалним вредносним критеријумима о томе шта се подразумевало под "добра девојка" и "добрар момак", о избору брачног партнера сину или кћери одлучивала је породица. Савремено доба је те критеријуме делимично обезвредило, а и наметнуло нове мотивације за ступање у брак, али је свадба, и поред извесног садржинског редуковања, и уз осавремењену "сценографију" извођења, и данас један од најважнијих догађаја у животу породице у истраживаном крају.

За разлику од садашњих, повољнијих могућности да се млади сретну, упознају и брже развију међусобне симпатије, раније је процес припрема који је претходио свадби (гледање девојке, проверавања обострана, прошевина, испит) дуже

трајао, а одвијао се на начине уобичајене и у суседним крајевима.²⁰⁰ Била је важна и улога *проводације* (проводацике), онога које умео да "насочи" девојци или момку, а то је обично био неко од родбине или суседа. Понекад се, на пример, момкова страна служила и врачањима жена *чинилица*, које су, гледајући у *бильег*, могле да виде да ли је девојка под мањом или уроком, а за такве услуге добијале награде у сиру, кајмаку, јајима, ракији.²⁰¹ Ако нису постојале препреке да се свадба "проведе редно", започињале су припреме: у момковој кући одређивани су сватови и утврђивала организација свадбе, док се у девојчиној породици ужурбано радило на припремању дарова, *бошчалука*.

Сватове су сачињавали: *кум, стари сват, домаћин сватова, девер, војвода, барјактар, младожењски момци и енђе*. Таква сватовска структура одржала се до данас, и то у већем делу западне Србије. Једино у лицу војводе постоје извесна одступања у односу на ужички крај, у коме војводске дужности обавља чауш, док у чачанско-горњомилановачком, косјерићком и пожешком крају функцију редара, приказивача дарова и ласцивног комедијаша деле војвода, младожењски момци, па и домаћин сватова.²⁰²

При упоређивању некадашње и данашње свадбе најпре треба поменути промену у начину позивања на свадбу. Раније је десетак од петнаест дана пре свадбе један од сродника кога одреди домаћин који жени сина ишао по селу са чутуром пуном ракије и позивао на свадбу. Чутура је била "осарачена", ојачана кожом да дарови на њој не би покисли! Када је улазио у кућу, позивар је изговарао: "Помози Бог, позивамо вас на весеље са цјелом породицом", рекавши дан свадбе и име домаћина који жени сина. Позвани би окитио чутуру пешкиром или вуненим чарапама и, прекрстивши се, захваљивао је што је постао званица, уз одговор: "Да буду сретни венци, живели младенци, да дugo живе у слоги и правди!". Попио би мало ракије из чутуре, у јабуку на чутури би удену метални новчић (који се даје девојци), а у чутуру би досуо ракије да

²⁰⁰ Н. Пантeliћ, *Наслеђе и савременост*, с. 105-149

²⁰¹ Р. Боровић, оп. cit., с. 39

²⁰² Н. Благојевић, Обичаји у вези са рођењем, женитбом и смрћу у титовој ужичком, пожешком и косјерићком крају, Гласник Етнографског музеја 48, Београд 1984, с. 250; Н. Пантeliћ, оп. cit., с. 126-128; Д. Николић, *Чауш у свадбеном обреду Срба*, Етно-културолошки зборник I, Српски линг 1995, с. 140-148.

буде пуна (Доњи Дубац). Не искључујући такве примере позывања и у наше време, рекли бисмо да су чешћи случајеви слања штампаних позивница, које се за ову прилику штампају са стандардизованим текстом, као што се то чини и у градској средини.

Ево како је некада изгледала горњодрагачевска невеста: "На глави алена капа са кићанком. Око капе витице, па повеза, па вијенац, па алени дувак - бурунџук са ресама ... ткана сукња до пета, до земље. На руке сам је сашила, "описивала је једна старица своје свадбено рухо, "од пет пола ... Горе ћуда и цока... Ципеле ми ћувегија купио, таки адет био. Имаћа'у сјајне ковчице..." Бошчалук су сачињавале ткане кошуље и пешкири, појаси и шарене плетене чарапе.²⁰³ Промене је претрпела и невестинска одећа, која се данас набавља у бутицима и другим продавницама у граду. У иновације се убраја и коришћење аутомобила као превозног средства, уз познато оглашавање свадбе аутомобилским сиренама. Младенци и сватови не јашу више коње као некада, али смо појединачно забележили примере вожње фијакерима.

Сам редослед свадбеног церемонијала није у основи изменјен. И данас сватовску поворку предводи барјактар, а следе га остали сватови, са младожењом, кумом и старим сватом на челу. И до пре десетак година се пред младином кућом гађала обешена јабука, што се одвијало кроз песму: "Свадбени венац капију ми краси...". Невесту изводи брат и у моменту када се пред сватове ставља купус на сто предаје је деверу, кога невестина мајка дарује пешкиром. Ритуал невестиног поздрављања претпоставља љубљење руку "ћувегији", куму, старом свату, после чега је прихватио девер, чува је и брине о њој, пошто су претходно заједно појели попару направљену од девојачког колача. Занимљиво је да је у неким селима сачувана усмена традиција о снохачству, као далеки траг прошлости из матичних крајева досељења. С обзиром на то да би било "опасно" за породицу, како су нам говорили, нарочито ако је девер био "гледнији" и разговорљивији од младожење, за девере су бирали веома младе момке или дечаке (Каона).

У време извођења младе и сада се пуца из пиштола (некада из кубуре "пећанке"), уз надметање сватова и свадбара ко ће пре запуцати, по чему се закључивало да ли је невеста "поштена". Није ишчезао ни обичај да барјак ките де-

²⁰³ Р. Боројевић, оп. cit., с. 189-190

војке у невестиној кући, уз обавезно плаћање, тј. даривање девојака од стране барјактара.

По обављеном венчању и званичном склапању брака, задржали су се и многи магијско-ритуални поступци пред младожењином кућом, а и у њој. Истичемо оне који се односе на невесту и свекрву, а то су: прихватање и окретање наконче-та, окретање сита и бацање жита из њега, прилажење невесте свекрви уз прескакање прага, при чему није смела ни да гледа на праг; свекрва је дочекује код прочевља, пружајући јој ватраль, млада јој седа у крило и цара ватру на огњишту. То су и тренуци кад војводе "ометањем" ових симболичних радњи (бацањем жара и воде на невесту и свекрву) скрећу пажњу демонских сила на себе да би их магијским путем онемогућили да нашкоде невести у свечаном чину уласка у нови дом.

Свадба се завршава гозбом (обавезни купус с месом, печене, пите, данас и торте), уз знатно већи број званица него раније, свођењем младенаца, а уз песму и игру сватова. Наводимо сватовске песме које су на једној свадби пре десетак година певале енђе:

"Наша сна'о наша вита јело,
Кад си расла у шта си гледала?
Ил' си расла дворе брисајући,
Ил' нашега брала чекајући."
"Нисам расла дворе брисајући,
Већ нашега брала чекајући."
или
"Весели се у дом домаћине,
Кад је вами у дому весеље.
Кад сте вашег сина оженили,
По избору сна'у изабрали,
Добру сна'у добре пријатеље ..."

(Каона)

Раније је другог дана свадбе девер водио снаху на воду, а она га је даривала. Тога дана је долазила и *првешчад*, младожењи на родбина, и пријатељи младожењиног оца, а и *поођани*, гости са младине стране. Седам дана после свадбе млада је са младожењом, свекром и свекрвом одлазила у свој "род", носећи дарове, у ствари узвраћајући дарове које су младенци добили од њих. То се посебљивање и у Горњем Драгачеву, као и у суседним крајевима, назива *повратак*.²⁰⁴ У данашње време су та међупо-

²⁰⁴ Н. Пантелић, оп. cit., с. 147

родична посећивања и гошћења временски скраћена, па се и поступци у вези с њима најчешће обављају на сам дан свадбе.

Горњодрагачевска породица је *c m p t* свога члана обележавала бројним религијско-магијским обредима, који се заснивају на култу мртвих и веровањима у загробни живот. И данашња породица придаје велики значај ритуалима у вези са смрћу. Поступци непосредно по наступању смрти, оглашавање смрти, опремање умрлог, оплакивање, изношење из куће, припремање ритуалне хране (*panaija*), сахрањивање и давање помена, *dâča*, не одступају од таквих обреда у некадашњој породици у већем делу западне Србије.

Најпре ћемо се осврнути на припреме за смрт које су старији људи вршили за свога живота. То се, пре свега, односи на укопну одећу и другу опрему. Р. Боројевић је пре неколико деценија забележила казивања једне старице из Доњег Дубца о томе да снаха треба да јој изатка "шареницу" за укоп, јер "када заиште мој пос'о" (мисли старица на смрт) "треба да ми је спремљено".²⁰⁵ У Милатовићима је један старапац у сандук у коме ће га сахранити сложио сву своју будућу опрему, затим дарове за оне који га буду опремали и носили, па и десет литара љуте ракије! Сандук је закључао, а кључ је носио на гајтану о врату.²⁰⁶

Кад наступи смрт и данас се пали свећа и ставља над узглавље "мејта" (покојника) везују му се руке и уста, а затим га умивају и опремају. Покојник се поставља на две уздужно постављене клупе, главе окренуте према истоку, и затвара се просторија у којој је умрли да га мачка не би прескочила, што би, по народном веровању, довело до тога да се повампири. У неким селима, више главе умрлог стављају се у прозор три чаше напуњене: једна водом, у којој су две коцке шећера, друга ракијом, а трећа вином. Осталаје су ту 40 дана, после чега се, ако се чаше до пола испразне, сматрало да је покојник пio из њих (Доњи Дубац, Горачићи).

Традиционално друштво је жаљење за умрлим уздигло на степен церемонијала, у коме, углавном, учествују женски чланови породице и ближа "својта" умрлог. И у Горњем Драгачеву је нарицање, које се у овом крају назива *кукање и набрајање*, заузимало посебно место у посмртном ритуалу. Већ

²⁰⁵ Р. Б о р о ј е в и Ћ, оп. cit., с. 21

²⁰⁶ Ibid., с. 39

од уласка званице у просторију у којој је умрли, требало је да се мало "кукуцне" и послужи ракијом. Карактеристично је да су свих 40 дана снахе и сестре умрлог кукале не само на гробљу већ готово непрестано и свакодневно: кад би полазиле по воду или кад би се враћале кући са некаквог посла са стоком, и то тако да су бруда одјекивала и преносила гласове, како су нам говорили мештани појединих села. Преносимо један аутентични опис начина извођења нарицања на дан сахране: "Како која прилази дворишту, почиње из свег гласа. Из куће излазе друге, одговарају им. Ударају се шаком у прса, у главу. Најузвељеније се туку каменом у прса, ударају главом у зид. Сретну се у дворишту са гошћама. Не гледају се, нити здраве, но почну ходати у круг. Погнуте и накривљене на једну страну, подупрте у струку једном руком, стопу, по стопу..."²⁰⁷ Ево и исказа у стиху једне тужаљке, која је одбила да кука, јер за те услуге није награђивана:

"Дрла сам се за Илијом,
Дрла сам се за Милијом,
Па за јадним Батом,
И покојном Секом,
А мени ни крпчина на главу".

(Котража)

У испољавању способности нарицања било је и локалних разлика. Упозоравали су нас да се, на пример, другачије кукало у Горачићима него у селима ближе Чачку или ужицком крају (Горачићи). Судећи према теренској грађи стиче се утисак да је временом трајање нарицања скраћено и сведено на чланове најуже породице (сестра за братом, кћер за оцем), а затим да се данас више "набраја" на гробљу него у породици.

И визуелном оглашавању жалости ново време је дало свој печат. Посмртнице, истоветне као у граду, истичу се на јавним местима, најчешће на електричним стубовима, а нашли смо и на пример њиховог постављања на прозор аутомобила (Доњи Дубац).

Кад се говори, о сахрани важно је истаћи да породице које су обавезне да иду на сахрану носе јагње или кокош, питу, колач, погачу и ракију. У кући у којој је смртни случај коле се најчешће свиња, а најближој родбини се купује црнина да се "поруши" (Доњи Дубац, Каона, Котража и друга села). У

²⁰⁷ Ibid., c. 15-16.

вези са чином сахрањивања забележили смо занимљив ритуал, под локалним називима *откупљивање* и *одрешивање*, и то у две варијанте.

У првом случају реч је о обреду сахрањивања једног од близанаца. Пред спуштање ковчега у раку, нога умрлог близанца веже се металним ланцем ("букаџија") за ногу живог брата близанца. Овај за то време изговара формулу: "Брате, предајеш ли ми живот?" У име умрлог одговара му неко од присутних: "Предајем ти живот да живиш!" Живом брату се одвеже ланац, он одлази са гробља не окрећући се и тог дана се више не враћа на гроб умрлог брата (Вича). Варијанта овог обичаја јесте *одрешивање* једномесечника, тј. браће рођене истог месеца. Овај обичај и у наше време обављен у Милатовићима, састојао се у везивању "влачегом" ноге живог брата и ноге умрлог брата, такође пред затварање сандука. Затим се везани брат обратио свом, ту присутном старијем другу речима: "Побратиме, одвежи ме, дај ми живот!" При том су се преко ковчега умрлог пољубили и друг му одговори: "Побратиме, дајем ти живот!". Мајка обојице браће одвезала је најпре "влачег" са ноге живог сина, а затим и са умрлог. После тога је одвезани покојников брат узео три бела цвета и бацио их на ковчег, рекавши: "Ево теби бели цвет, дај ти мени бели свет!" Окренуо се од покојника и потрчао, не окрећући се.²⁰⁸

Обичај *откупљивања*, тј. *одрешивања* живог од мртвог о сахрани познат је и у ужичком крају.²⁰⁹ Вук Каракић, пишући о том обичају у Херцеговини, наводи да су се на тај начин стварала побратимства између покојниковог брата и онога ко је "одвезивао". Сличан обичај запамћен је и у Васојевићима, који није био условљен смрћу већ одласком у рат или дуготрајним одсуствовањем једнога од браће "једномесечника". У ту сврху морало је да се нађе кокошије јаје са два жуманца, која су се пажљиво одвајала једно од другог и давала браћи да их поједу. Старији брат је излазио из куће, јер се сматрало да ће као старији пре умрети, изговарајући: "Дај ми живот, дајем ти живот!" Исти текст изговори и млађи брат, који остаје у кући. На тај начин су били одрешени.²¹⁰ Самим тим,

²⁰⁸ Рукописна грађа Миливоја Радичевића из Каоне.

²⁰⁹ Н. Благојевић, *Погребни обичаји*, Гласник Етнографског музеја 48, Београд 1984, с. 275

²¹⁰ "Кад се једно од једномесечића жени или удаје, онда друго не смије бити код куће (неко га пошљу у друго село), нити смије јести од онијех јела

примену овог ритуала не само у Горњем Драгачеву већ и у другим крајевима западне Србије повезујемо са културом динарских подручја, одакле води порекло и становништво овог дела Србије.²¹¹

Само значење описаног обичаја требало би потражити у ставу живих према умрлом, који је "увек подвојен, амбивалентан", јер умрли, ма колико био вољен, представљао је опасност за живе, нарочито за своје најближе. С обзиром на уврежено схватање о истој судбини оних који су близанци или оних који су рођени истога месеца, овим обичајем породица заштићује своје живе чланове.²¹²

И данас Горњодрагачевци, нарочито старији свет верују да душа умрлог 40 дана после смрти лута и да зато и за сахарну и подушја треба редовно износити на гробље разна јела, нарочито она која је покојник волео. У супротном, живе чланове породице може задесити свако зло. Тако, на пример ако после смрти домаћина куће угине крава, то је по овдашњим схватањима, значило да покојнику није дат достојан помен.

Карактеристично је да су у Горњем Драгачеву приређивање даће не само на четересницу, полугодишњицу и годишњицу већ и за двадесет дана после смрти. Уобичајено је да за четрдесетодневни помен домаћин из чије куће је неко умро даје даровину онима који су помогали при сахрани: копали раку, спремали сандук или храну, о чему постоје и критички осврти сељана на тај "грдни обичај што је скоро изиш'о". За годишњицу, породица умрлог купује најближој родбини материјал за одећу, да се "разруши", тј. да скине црнину.

Поменућемо још један посмртни обичај, а односи се на четересницу. Реч је о постављању, поред већ постојећег крста умрлог, храстовог стуба са попречним делом, у облику већег крста, на који су, нарочито ако су били сахрањени млади, стављани барјачићи у виду српске тробојке. Тада обичај, познат и у другим деловима Србије, у Горњем Драгачеву је изобичајен после Другог светског рата (Горачићи, Каона). Стављање

што се готове за свадбу. Кад једно умре, онда метну у путу једну ногу мртвога, а другу живога, па онда онај живи дозвове каквог момка с којим се пази и рече му: "Да си ми по Богу брат, пусти ме (или одријеси ме)". Онда онај отвори путу и пусти га, и то су после побратими .. - В. Ст. Караџић, *Српски речник* (1818), Београд 1969, код: једномјесечићи.

²¹¹ Рукописна грађа Миливоја Радичевића.

²¹² Д. Бандић, *Народна религија у 100 појмова*, с. 251; М. Ђ. Милићевић, Живот Срба сељака, СЕЗБ СКА I, Београд 1894, с. 339-340

барјачића на крст доводи се у везу са сађењем дрвета на гробу, односно култом дрвета и веровањем у "пресељење" душе покојника у дрво на четрдесети дан од смрти. Застава, пак, заменивши дрво које се носило у погребној поворци и садило на гробу, сматра се да је тиме добила улогу надгробног споменика.²¹³

И у Горњем Драгачеву се народ придржава оштепознатог ритуала о задушницама, тј. излажења на гробље, уз ношење хране и пића и паљење свећа.

Ритуали из циклуса годишњих празника

Из циклуса годишњих обичаја поменућемо, према распољивој грађи, за овај крај, најкарактеристичнију обредну практику. Почевши од зимских празника, то је, пре свега *Божић*.

Основни елементи божићног ритуала, као што је утврђено, јесу: сечење и уношење бадњака, уношење сламе, бадњеданска вечера, чесница, печеница и положеник.

Према анимистичким веровањима, *бадњак*, у значењу духа вегетације, представљаје у прослављању Божића у Горњем Драгачеву важан обредни реквизит.²¹⁴ С њим се и овде поступало онако како је у већем делу западне Србије. Секао га је рано ујутру на Бадњи дан домаћин (или његов син), са рукавицом у десној руци, од храстовог дрвета, при чему га је посипао житом. Прислоњен на довратак куће, бадњак је остављан напољу до вечери. Можда је мање познато да се први ивер, љуска од исеченог бадњака стављала у млекар да би кајмак био дебљи а и то да се бадњак стављао на ватру "унакрст", тј. са укрштањем два, а не три његова дела, како се чинило у другим крајевима западне Србије (Каона).

Сламу, којој се такође приписивала чудотворна моћ, полагао је на земљу домаћин; преко ње је стављана шареница и чаршав, на који се износила храна за бадњеданску вечеру. Претходно је обављена опходња свих чланова породице око огњишта, са домаћином на челу, при чему је он изговарао животињске "вабове" (гласови којима се позива стока - напомену Д. Н.), на шта су му остали одговарали опонашањем гла-

²¹³ Н. Благојевић, *Погребни обичаји*, с. 300-301; П. Костић, *Обичај постављања застава на гроб*, Гласник Етнографског музеја 33, Београд 1970, с. 9-28

²¹⁴ Српски митолошки речник, с. 13-15, код: бадњак.

сова тих животиња. Бадњеданска вечера, са јелима намењеним покојницима (тучени пасуљ, риба, посна сарма и др.), уз палење свећа за умрле чланове породице, и овде потврђује да је реч о култу мртвих.²¹⁵

Веровање у плодотворну моћ воде изражавано је тиме што је домаћица водом донесеном са извора првог дана Божића месила чесницу, и што су се том водом, која је посипана житом, док је захваћана са извора ујутру умили сви укућани.

У неким селима се у чесницу стављало више знакова (парчићи бадњака, пасуљ, кукуруз) који су симболизовали плодове и стоку, док је у неким селима све те знакове замењивао сребрњак (сребрна пара), која је ономе ко је нађе требало да донесе више среће те године него осталима (Котраже, Каона).

Осим чеснице, чија се магијска снага заснивала на плодотворној моћи духа жита, клање божићне печенице значило је, према досадашњим истраживањима, жртвовање изабраног представника животињске врсте, од кога се очекује да утиче на плодност стоке и усева.²¹⁶ У овом крају се најчешће колејаја.

У вези са обилатим божићним ручком треба истаћи и то да је у неким селима планинка, за разлику од свих укућана, јела сир прстима, јер се веровало да ће на тај начин "испод њењих прстију излазити што бољи мрс током целе године".²¹⁷

Задржаћемо се на положенику, важном учеснику у божићњем ритуалу, чија је функција да "као митски предак доноси плодност и срећу".²¹⁸ У Горњем Драгачеву се зна и за људског и за животињског положеника. Вола као положеника, кога је у кућу уводио домаћин, који је при том изговарао: "Добро јутро и честит Божић," посипала је житом домаћицу, која је одговарала: "Добро јутро и добро дошао, да буде здрав народ и стока". Обичај увођења домаће животиње као положеника задржао се у неким породицама до данас. Располажемо по-датком да је у питању овца као положеник (Милатовићи).

Кад говоримо о људском положенику, занимљиво је да се у неким селима јавља у две варијанте. У првом случају положе-

²¹⁵ *Ibid.*, с. 15, код: Бадње вече.

²¹⁶ П. Костић, *Годишњи обичаји у титовоужичком, пожешком и косјерићком крају*, с. 319

²¹⁷ Д. Јовановић, *Обичаји у чачанском крају*, Зборник радова Народног музеја II, Чачак 1971, с. 178

²¹⁸ *Српски митолошки речник*, с. 239, код: положеник.

ник је ближи сродник (нпр. два одељена брата, који један другом "полажу"), побратим или пријатељ, тј. стални положеник, онај који се сваке године очекује у тој функцији. Џарајући ватру на огњишту, изговарао је пригодну здравицу: "Колико варница, толико овчица; колико угарака, толико синова; деца здрава и весела, у тору, у кошари, у амбару све пуно" ... итд. Он носи плећку "брава-божићачета", која се чува до Малог Божића, православне Нове Године. Међутим, под положеником се подразумева и оно лице које прво дође у кућу случајно и које се не очекује. Он не прима дарове, већ само добије послужење (шећер и вода, ракија), а зауврат треба да је срећне руке, "батли". Ако кући крене на добро, радо ће га се сећати целе године и прижељкивати да опет дође, а у супротном га више не би желели за положеника (Каона).

Полаженик је огргтан и црвеном кабаницом. После обреда са царањем ватре обавезно је седао на троножац, који су му деца измицала, а он је, падајући са столице уздигнутих ногу, говорио: "Толике вам тикве и конопље биле!" (Милатовићи). Постојао је и обичај да домаћица изује положеника, стављајући му опанке високо на греду изнад огњишта, а он је, чаркајући ватру, говорио: "Колико оваца, толико новаца, љубила овчица јагањце, љубила кравица теленце". Послужен шећером, водом и ракијом одлазио би из куће, добивши од домаћина повесмо (Котража).

Другог светског рата био је обичај да се о Божићу упргну коњи или волови у саонице да би се "младеж провозала и провеселила" (Каона, Котраж). У Ртима је био обичај да се на врата зграде у којој бораве овце стављају растављени гребени и овце се пусте да прођу, а затим се гребени склопе и ту остају "до Савиних верига. Ово се чини да вуци не би нападали овце".²¹⁹ Сви ти и други обреди магијско-религијског карактера везани за Божић, који се изводе у оквиру аграрне и сточарске традиције, ради напретка домаћинства те године, и у овом делу Србије су веома омиљени, а нарочито су им се радовала деца. Зато се и веровало да Божић доноси срећу свакоме ко тог дана започне неки посао, а и девојкама удају за жељеног момка.²²⁰ И данас се многи божићни ритуални по-

²¹⁹ М. Росић, оп. cit., с.126

²²⁰ Постојало је веровање да Божић подстиче љубавну срећу девојкама. Зато је трећег дана празника домаћица износила кости печенице на праг куће, а биле су намењене девојкама из куће. Коју прву "кошчину" узме пас с прага, девојка којој је кост била намењена, прва ће се удати (Котраж).

ступци упорно одржавају, јер, уз крсну славу, народ ових села Божић сматра највећим породичним празником у години.

Јеремијин дан посвећен је пророку Јеремији, који је, према библијском предању, укротитељ змија и крокодила, па се у већем делу Србије верује да је заштитник од змија отровница.²²¹ Овај архаични обичај, чије порекло, по некима, сеже до неолита, а повезује се са женским обредним поворкама, познат је и у Горњем Драгачеву.²²² До 50-их година очувао се, такође као обредна поворка, али су га изводили дечаци једног "џемата". Ту своју "забаву" коју су родитељи озбиљније схватали, по речима М. Радичевића, учесника ритуала, називали су *јеремије*. Уочи Јеремијиндана увече окупљали су се на једном месту, поневши од кућа празне торбе за намирнице које ће им домаћице (пред чијим кућама су се заустављали) износити, а затим старе шерпе, комаде плеха (нпр. "сулундаре" за пећи) и мотке којима ће лупати о те предмете да би лупом и галамом отерали змије. Обилазећи око зграда, салаша, кошара, торова, изговарали су пригодни текст:

"Јеремије у поље,
Беж'те змије у море.
Све су змије побегле,
Само једна осталла,
И та једна пропала,
Ено је се набола,
На два трна глогова,
И четири шипова."²²³

Ускрс је пролећни празник у коме преовладавају црквени елементи, успомена на Христову смрт и његово ускрснуће. Ускрс није богат обичајима, што се објашњава његовом покретљивошћу. Јаја и њихова животворна црвена боја део су прехришћанских обреда, са значењима оживљене природе.²²⁴ И у Горњем Драгачеву је Ускрс обележен фарбањем јаја, што жене и данас најчешће чине на Велики петак. Јаја се боје не само у црвено већ и у води у којој је прокуван црни лук или коприва. Шарање јаја се изводи завијањем конца око

²²¹ Д. Антонијевић, *Алексиначко Поморавље*, с. 187; *Српски митологички речник*, с. 161, код: Јеремијиндан.

²²² П. Костић, оп. сиц., с. 313.

²²³ Документација М. Радичевића.

²²⁴ Д. Бандић, оп. сиц., с. 48-52

јајета "унакрст" да би после кувања остале шаре. Домаћице строго воде рачуна да сваки члан домаћинства обавезно сва три празнична дана добије по једно јаје, јер се верује да оно доноси здравље и животну радост. Једно јаје, најчешће прво, оставља се као "чуваркућа" у току целе године.

И *Бурђевдан* је велики пролећни празник, којим се прославља оживљавање природе. У Горњем Драгачеву је био обележен ритуалним поступцима у вези са култом вегетације, чија је снага требало да се пренесе на људе, усеве, стоку. Тога дана у Котражи се веровало да "вальа" у пшеницу и поврће у башти побости "љескове крстове", да не би пшеница полегла и да биљна болест и грâд не би уништили поврће. Међу биљем, магична моћ се посебно приписивала коприви па су је девојке стављале у косу да би им корен косе био јачи.²²⁵

Према нашој теренској грађи, Бурђевдан је овде, пре свега, празник посвећен стоци. Осетљивост стадијума физиолошког циклуса (одвајање јагњета од овце и прелазак на биљну исхрану), који се одвија у том годишњем периоду, захтевала је појачану магијску заштиту, па се посредством ритуалних поступака настојало да се снажна животворна моћ природе у пролеће пренесе на стоку. Зато су жене о Бурђевдану обављале више одређених радњи да би сачувале здравље и млечност стоке. Како је период око Бурђевдана замишљан као време посебно опасно по стоку услед појачане активности демонских бића - вештица, чинилица, нека њихова врачања су била усмерена у корист своје, а на штету туђе стоке.²²⁶ О томе се водило рачуна па су појединци, на пример у Ртима, уочи Бурђевдана, да би спречили "чињарице", одлазили до места одакле би их оне могле чути, стварајући лупу и галаму. Кад се оне одазову, терали су их, или исмејавали, да би их онемогућили.²²⁷ Располажемо једним таквим записом, такође са комичним епилогом. Преносимо га у целини: "У селу се већ дуже време наслућивало да једна жена врача око својих крава да би јој дале више млека. Неки су запазили да се уочи Бурђевдана скидала нага, узјахивала на вратило, и три пута обилазила око крава својих комшија, у жељи да млеко њихо-

²²⁵ Д. Јовашевић, оп. cit., с. 203

²²⁶ И. Прица, *Бурђевдан*, Зборник радова Етнографског института САНУ 19, Београд 1986, с. 122

²²⁷ М. Ростић, оп. cit., с. 127

вих крава пређе у њене краве. При том је изговарала следеће речи: 'Имам ноге сврачије, музем краве свачије! У току једног од тих врачања чуо ју је комшија око чијих је крава обилазила и узвикнуо: - Имам ноге чичине, нећеш више ничије!' О томе се по селу убрзо прочуло, и она отада више никада није изводила своје мађије" (Котраж).

Следећи хришћански празник који је у горњодрагачевским селима некада био такође пропраћен обредном праксом јесте *Петровдан*, јер му је основна садржина, и поред христијанизације, остала паганска.²²⁸ Његове светковине су, слично Ивањдану, биле испуњене паљењем обредних ватри. Ватре од буктиња (*лиле*) најчешће, су прављене паљењем осушене трешњеве коре, које су чобани углављивали у процеп дрвета. Лиле су паљене уочи Петровдана, у време кад је стока била изгоњена на испашу, и обношене су око торова и осталих привредних зграда да би се магијском силом ватре одстрањивали зли утицаји демонских бића на стоку (Каона). За овај празник везано је и плетење венаца ("петровдански венчићи") од различитог биља, које су жене стављале на куће и друге "сувоте", а и на чабрице, и "сирње". Бацале су их и на стоку, пре свега на овце, верујући да ће их тиме заштитити од свих несрћа (Милатовићи).

Овај сточарски обичај познат је не само у западној Србији већ и у матичним областима динарског становништва (Херцеговина, Црна Гора, Босна). Међутим, како су се у источној Србији покладне ватре називале *олалије*, по сличности назива (*лиле - олалије*) претпоставља се да су на све те ритуале с ватром посвећене стоци могли да утичу обичаји поромањених балканских староседелаца.²²⁹

Крсна слава је, познато је, најважнији српски породични празник, посвећен хришћанском светитељу, породичном патрону. Генеза, значај и функције крсне славе у традиционалној култури у нас свестрано се проучавају, већ почевши од Вукових исписа до данас, о чему постоји обимна библиографија.²³⁰

²²⁸ Српски митолошки речник, с. 235, код: Петровдан; Д. Бандић, оп. cit., с. 342-344

²²⁹ П. Костић, оп. cit., с. 335-336

²³⁰ Зборник о крсном имену, "Баштина" 13, Београд 1985.

У склопу извођења славског ритуала у Горњем Драгачеву задржаћемо се на његовим кључним моментима, а то су: читање, или дизање у славу, тј. наздрављање, чија садржина најбоље осветљава циљеве којима је овај празник намењен, као и ломљење славског колача.

Слава је у Горњем Драгачеву раније трајала три дана и започињала је уочи првог дана славе (*повеље*), док је данас сведена на један или два дана.

На сам дан славе поставе се на сто: славски колач, донесен из цркве после обредног сечења, вино, свећа и кадионица са тамјаном, обавезни славски реквизити који представљају остатке прехришћанског приношења крвних и бескрвних жртава божанству, заштитнику куће.²³¹ Домаћин куће замоли госте да устану од стола и оперу руке, а затим им "нареди" да се, седајући за сто, "равнају по брковима", односно да се распореде према старешинству. Домаћин не седа, већ "двори" госте, наточи три чаше вина, упали свећу, а гости устану. Домаћин их окади и преда чашу најстаријем госту, који изговара прву здравицу "за славу и закон", а гласи: "Да помогне Бог и слава и закон, на сваком месту и на овом месту; наш домаћин подиже славу свећом и летурђијом, њега Господ Бог подарио сваким родом и плодом, срећом понажвећом", и наздрави првом до себе, уз речи: "Здрави смо". Иста се чаша долије, и пружа другом госту, коме је први наздравио. Други гост "очита" исту здравицу и наздрави као први гост. Трећи гост поступи као прва двојица и попије доливену чашу.

Први гост узима и другу чашу с вином и "напија" је, изговарајући речи: "Писмо прву чашу за помози Боже. Ова друга је за 'послађеније'; да послади Бог домаћински дом сваким родом и плодом, житом и животом, за крст часни и име хришћанско, и здрав си ти до мене". Друга чаша се долива и даје другом и трећем госту, који на исти начин наздрављају и "очитају".

Први гост узима трећу чашу и каже: "Писмо прву за помози Боже, писмо другу за крст часни и име кришћанско; овом трећом молимо се Богу за најбоље, за омладак домаћинског дома; домаћине, овом чашом молимо се за ваше здравље, све ви здраво и весело било; ви сподизали славу са свећом и летурђијом, вас Господ Бог даривао сваким добром; истом чашом напијамо за омладак домаћинског дома; да ти да Бог, домаћине, здравље и весеље и у кући да се омлади мушком и

²³¹ Српски митолошки речник, с. 175, код: Крсно име.

женском дечицом; у пољу класатом, бијелом пшеницом, а у тору јагњићима, у обору прасићима и на грани певчићима; молимо Бога за Свету Троицу, милосну Богородицу, где се спомињала, ту је и помагала, на многа љета, и здрав си домаћине". Ову чашу испија први гост и наздравља домаћину. Све исто чине други и трећи гост.

Кад се заврши "напијање" трећом чашом, домаћин изломи колач на ситну парчад (*навора*). Сви гости за столом се прекрсте, узму по парче "наворе", и кажу: "Срећна слава и прекада". После тога, уз ракију, почиње славски ручак (*Доњи Дубац*). Док се служи купус, напија се и четврта здравица. Њу изговара домаћин: "Кад год дошли у добру вас нашли, кад не дошли у добри час вас чули и лијепу разговору и добро ви од Бога дошло". За столом су се могле "читати" и друге здравице, на пример домаћици, и све касније здравице звале су се *шеталице* (Гуча).

Горњодрагачевска породица и данас прославља крсну славу. То је дан кад се окупи цела породица, па и њени чланови који више не живе у селу, затим остали сродници, пријатељи куће и суседи, и то они којима ова породица "иде на славу". Осим религијске садржине, према новијим испитивањима, крсна слава поседује и друга значења. Ту се мисли на њене друштвене функције у смислу "успостављања, обнављања и одржавања коегзистентних односа међу појединцима и међу породицама". Слава, као обележје породице, и даље опстаје "као инструмент помоћу кога се", сматра се, "редефинишу, а самим тим и учвршћују елементарне (сродничке, имовинске, националне, политичке) структуре", на којима се друштвене везе у селу и заснивају.²³²

Ритуали уз послове

У већини села у којима су обављена истраживања говорили су нам да раније није било ни једног посла који се започињао а да није био пропраћен неком обредном радњом, уз обавезно "ваља се", "не ваља се". У оквиру кућних послова знало се шта се сме, а шта не сме чинити. На пример, у ћаси са млеком није се "смео" дробити хлеб једном руком, јер ако то ради мушко, ожениће се "шоравом" женом, и обратно,

²³² Д. Бандић, *Функционални приступ проучавању породичне славе, Царство замаљско и царство небеско*, с. 171-172

женско ће се удати, веровало се, за непристала човека; или, док се пришивало дугме детету на кошуљи, оно је морало да држи у устима неко дрвце, итд. (Каона).

Осим таквих и сличних забрана које су имале и практичну намену, етикеција традиционалног, сеоског понашања предвиђала је многе ритуалне поступке, пре свега у вези са обрадом земље и гајењем стоке. С обзиром на то да су то егзистенцијални послови људи са села, разумљиво је што су били "обогаћени" мноштвом ритуала.²³³

Када се у пролеће заоре прва бразда ваљало се помолити Богу и обавити неке обредне радње, а то је следило и при завршетку орања, копања, сетве, жетве. Тако су у Ртима польопривредни радови започињали у дане за које се мислило да су срећни, а не у "баксузне" дане. Прва бразда обично пада у понедељак и четвртак, а пре почетка орања сељак се и данас прекрсти. На прву бразду доношен је за ручак обредни хлеб, пиле и јаја, јер се верује да ће бити добар род. Жетву почиње домаћин, а последњој руковети се приписују жртвена својства, па се оставља птицама. Косидба почиње са источне стране ливаде, итд.²³⁴

Наравно, механизација польопривреде је многе ритуале учињила непотребним, мада би свако уопштавање о томе да су сви ритуали ове врсте избледели из свести људи било претерано.

Осврнућемо се и на неке обичајне поступке у вези са грађњом куће. Породици је најпре ваљало да одреди место на коме ће подићи кућу. Зато су се на место где се желело да се постави темељ остављале преко ноћи чаше са вином, водом и шећером. Ако би до ујутро остале пуне, веровало се да је место срећно; или се поред места на коме се намеравало зидати, ишло ноћу, у "глуво доба", па ако би се чуло нечије певање сматрало се срећним местом, а ако је допирао глас који је подсећао на кукање, то се место сматрало несрећним за грађњу. Карактеристична је ту и улога овце, јер је она "знала" које је место "батли", пошто би на то место легла (Гуча). И у овом крају је био обичај да се у темељ узида крв закланог "бравчета" или петла, а затим, кад се на кући дижу "рогови", да се за њих увеже лесков крст и бели барјак, преко чега се вешао дар за мајсторе (Гуча).

²³³ Исти, *Народна религија у 100 појмова*, с. 274

²³⁴ М. Р осић, оп. cit., с. 130

Многе кућне послове жене су обављале уз врачања. У вези са бојењем у црвено једна Котражанка је изјавила да сваки пут кад боји у црвено говори:

"Кроз црвену боју пролази крв,
Кроз моју пређу боја као крв!".

Такво понашање се објашњава тиме што је тај посао самочки, па самим тим и ризичан, а исход бојења неизвестан, па су се, уз вољу, стрпљење, умешност и љубав, жене служиле и гаткама.²³⁵ Овде треба додати и животворна значења која, по народним схватањима, има крв. Она не само што је извориште живота, и као таква је сматрана еквивалентом человека и животиње (поменута жртва при градњи куће), већ је и сама била замена за одређене материје и предмете црвене боје (црвено јаје, црвени конац), као што је случај и са бојењем пређе.²³⁶

И за овај некада првенствено сточарски крај, посебно је занимљива карактеристична ритуална пракса у вези са стоком. Њој се тепа, она се милује, са њом се другује. Постоји више примера да се од свих добара највише штити стока и брине о њој. То се, пре свега, односи на овцу, највећу вредност, па зато и најчешћи мотив ритуалних поступака. Према овци се и врача. На пример, ако јагње има клемпаве уши, неће бити добра летина. Или, угинуло јагње се није смело закопати, јер би с њим, веровало се, закопали и сву живу јагњад.²³⁷ Ради магијске заштите овце је 1949. године у селу Гучи обављен ритуал "вађења живог огња против огњије". Он се изводио тако што се у једну руку узме брашно, а у другу со, и "вабе се" овце око крушке, при чему се изговара: "Венчавам огњију за ову крушчицу, и скидам са мојих оваца", па се свака овца заложи солju и брашном (Гуча).²³⁸

²³⁵ Д. Јовашевић, *Народно гатање уз бојење пређе у чачанском крају*, Зборник радова Народног музеја IV, Чачак 1973, с. 237, 240

²³⁶ Д. Бандић, оп. cit., с. 47.

²³⁷ Р. Боровскић, оп. cit., с. 12, 55.

²³⁸ Овде је реч о магијској заштити овце од болести ватре, која се у Горњем Драгачеву назива *огњија*. У том ритуалу важну улогу имају: трешња за коју се везују нека демонска обележја, затим со као значајно бајаличко средство које симболично преноси елементе сакралног и демонског, као и брашно, које такође има функцију "символичног раздвајања нечисте сile". Поступак лечења људи од грознице комбиновањем соли и брашна познат је и у Црној Гори. У Лесковцу за дете које има ватру каже се да има огњицу; код Бугара се болест ватре и грознице јавља у виду жене под називом "ог-

И у вези са "белим мрсом" се доста "варовало". У једном од тих веровања су 50-их година учествовала и деца. Домаћица пошаље дете напоље, па га из млекара пита: "Како је напољу?" Дете треба да одговори: "Облачина". Да би се магијским путем ухватио кајмак на млеку, домаћица каже: "Мој скоруп ко' поњавчина".²³⁹

Ни за ове обичаје не бисмо тврдили да су сви потпуно угашени. Сигурније је рећи да се више не изводе јавно и да су се задржали међу појединцима старијих генерација.

њицата" (Љ. Раденковић, *Народна бајања код Јужних Словена*, Београд 1996, с. 40, 79, 96, 122, 125-126). У бољевачком срезу кад овца добије ватру и дрхтавицу, као добар лек се сматра трава огњица (С. Грабић, *Српски народни обичаји из среза Бољевачког*, СЕЗБ СКА XIV, Обичаји народа Српског 2, Београд 1909, с. 3, 4, 7.).

²³⁹ Р. Борјевић, оп. cit., с. 56.

Народно стваралаштво

Под народним стваралаштвом подразумевамо играчко, инструментално, певачко и прозно стваралаштво становника истраживаних села. Богатство облика изражajних средстава и начина извођења сваке од тих фолклорних врста захтевали би посебне приступе, који прелазе оквире овога рада. Назначићемо их у оној мери у којој као важна обележја традиционалне културе доприносе етнокултурној идентификацији становника овог дела Драгачева.

Уопштено говорећи, у горњодрагачевским селима се раније певало, свирало и играло готово свакодневно: у току колективних радова (брање шљива, жетва, комишање), уз чување стоке, на прелима итд. Забележили смо и то да су на бачијању, у планини, у току лета, сваке недеље млади одржавали игранке. Највише се играло на свадби, на разним "годетима", за време сабора (на Спасовдан, Илиндан, на Свету Тројицу) и у другим приликама, који се нису могли ни замислити без игре и надигравања. У наше време, село уопште, па и горњодрагачевско у домуену фолклора мање је стваралац, а више прати форме масовне забаве унесене из градских центара. Међутим, ваља истаћи и то да се Драгачево сврстава у оне крајеве Србије који настоје да остваре реафирмацију традиционалног стваралаштва, па, самим тим, и да зауставе његово осиромашење, о чему ће касније бити речи.

Игре

Основни облик *орске* игре у Горњем Драгачеву је коло. Његове најстарије слојеве могли бисмо потражити у обредном, кружном опходу учесника поклада, као и у истом та квом ритмичном кретању тужаљки у круг, нарикача о по гребним обичајима.²⁴⁰

²⁴⁰ Упоредити са текстом у одељку Веровања и ритуали: (Покладе и по смртни обичаји). Описујући нарицања у Папитровићима, Вук Карапић пише: "...жене од рода покојниковог ухвативши се за руке, над њиме

У "колске" игре у Драгачеву М.Б.Милићевић убраја *моправку*, *влахињу*, *ђурђевку* и друге.²⁴¹ Неке од наведених игара су заборављене после осам деценија, а неке су се задржале (мачванка, *ђурђевка*). И *ерско коло* се помиње као старија игра, али је сачуван само његов назив, и то у сећањима старијих.

Међу играма забележеним у Горњем Драгачеву 50-их година, у најпознатије се убрајају: *артиљерско коло*, *врбљанка*, *девојачко коло*, *ђурђевка*, *жикинац*, *зavrзлама*, *заплет*, *кукуњеш*, *козарац*, *колубарка*, *коњичко коло*, *левакиња*, *мачванка*, *милановчанка*, *моравац*, *неда гривне*, *повозито коло*, *радничко коло*, *ретко коло*, *робијаш*, *сибиново коло*, *ситно коло*, *тројанац*, *три улара*, *учитељско коло*, *чарлама*, *чачанка*, *чукаричко коло*, *чумино коло*, *шестица* и *шуматовац*. Неке од тих игара више су заступљене на пример у Каони или Горачићима, док су неке омиљеније у Вичи или Милатовићима.²⁴²

Могло би се рећи да је доминантно *девојачко коло*, али без тачног кореолошног обрасца, па се више може сматрати типом играња чији је синоним *повозито коло*. Оно подразумева почетно, спорије играње, којим, на пример, момак, плативши музиканте на вашару и најавивши својој девојци игру, започиње је, тј. "поведе" коло, са својим другом. До њега се ухвати позвана девојка, па тек затим остали играчи. Тада се прелази на брже, још брже, ситније коло, у која се убрајају: *жикинац* и *моравац*, а и друга брза кола, која се карактеришу треперењем тела. "Боже сачувај како се то игра," објашњава једна Дубчанка, "... само лете, није земљу да доватају. Ко не зна лијепо да игра, боље да се не 'вата...'". Чак се и у вредност девојака укључивала вештина у игрању. Ако се упита каква је девојка одговорило би се: "Згодно одиграва поред момка" или супротно.²⁴³

Ако се говори у прилог идентификације горњодрагачевских игара, може се констатовати да, мада се многе од њих

поклањајући се запијевају. Сваки се стих запијева по двапут: једна жена као коловођа почиње, а остale јој помажу...". В. Ст. К а р а џ и ћ, *Етнографски списи, О Црној Гори*, Београд 1969, с. 127

²⁴¹ М. Ђ. М и л и ћ е в и ћ, op.cit. с. 701

²⁴² Документација Етнографског института САНУ, Анкета Министарства просвете о стању народних игара на територији НР Србије, док. бр. 01-346/1 од 27. децембра 1967. године – Срез Драгачевски; Грађа са истраживања студената етнологије у селу Гучи 1951. године.

²⁴³ Р. Б о р о ј е в и ћ, op.cit. с. 24

играју на просторима Старог Влаха, Златиборско-креманске површи, Моравице и Ужичке Црне горе (девојачко коло, кукуњеш, чачак, левакиња, тројанац, жикинац, шуматовац, чарлама, и др.), познате су и у другим деловима Србије, па их не бисмо све смели сврстали искључиво у динарску зону орске традиције, осим игре *шуматовац* и *чарлама*, јер су једино оне типични представници динарског етнокореолошког подручја²⁴⁴. Остале игре се везују не само за југозападну Србију већ и њене северније крајеве (колубарка, мачванка), затим за југ Србије (ђурђевка, чачак, левакиња, кукуњеш), а у највећем броју за централну Србију.²⁴⁵ Према Зечевићевој класификацији, највише горњодрагачевских игара припадају средишњој етнокореолошкој традицији, чија је окосница Шумадија и Поморавље.²⁴⁶ Таква неуједначеност играчког репертоара у Горњем Драгачеву последица је више фактора, а пре свега оних који произлазе из етнодемографских и друштвено-цивилизацијских процеса у XIX веку и у првој половини XX века (прожимање културних утицаја између становника динарске миграционе струје с припадницима осталих селидбених струја, појачавање комуникацијских веза села и града, друштвена раслојавања, ратови Србије за ослобођење јужних крајева, итд.).

За боље разумевање принципа који владају у распостирању игара уопште, па и горњодрагачевских, значајне су и речи О. Младеновић, која препоручује да би требало разлико-

²⁴⁴ О. В а с и Ћ, *Народне игре и забаве у титовоујничком крају*, Традиционално народно стваралаштво титовоујничког краја, Посебна издања Етнографског института САНУ, књ. 30, св. 3, Београд 1990, с. 200; С. З е ч е в и Ћ, *Српске народне игре*, Београд 1983, с. 37

²⁴⁵ У Јарменовцима (шумадијско насеље у горњем току реке Јасенице) играју се: ђурђевка, тројанац, девојачко, влахиња, (С. К н е ж е в и Ћ, М. Ј о в а н о в и Ћ, *Јарменовци*, СЕЗБ САН LXXXIII, Одељење друштвених наука 4, Београд 1958, с. 123); у јужној Шумадији (Гружа) познате игре су: левакиња, ђурђевка, мачванка, колубарка,vlaхиња, кокоњеште, тројанац, заплет, заврзлама, повозито. (П. Ж. П е т р о в и Ћ, *Живот и обичаји народни у Грузи*, САН 26, Београд 1948, с. 472–473); у Алексиначком поморављу најпознатије игре су: девојачко коло, ђурђевка, Жикино коло, заврзлама, кокоњеште, колубарка, моравац, неда гривне, мачванка, чачак, а играју се и у Г. Драгачеву (Д. А н т о н и ј е в и Ћ, *Алексиначко поморавље*, СЕЗБ САНУ LXXXIII, Одељење друштвених наука, *Живот и обичаји народни* 35, Београд 1971, с. 241–242); левакиња је у Врањском поморављу једна од старинских женских "ора" (В. Н и к о л и Ћ–С т о ј а н ч е в и Ћ, *Врањско Поморавље*, Етнолошка испитивања, СЕЗБ САНУ LXXXVI, Одељење друштвених наука, *Живот и обичаји народни* 36, Београд 1974, с. 532).

²⁴⁶ С. З е ч е в и Ћ, оп.cit. с. 31–32

вати миграције игара од преношења игара: "У првом случају једна етничка група, померајући се у маси из своје матице", пише овај врсни етнокореолог, "несвесно, латентно носи своје кореографско предање са собом (односно у себи)", а у другом случају "појединци, често припадници појединих професија (свирачи, војници), преносе и свесно предају средини игре друге кореографске области, при чему оне не морају бити део њиховог наслеђа".²⁴⁷ На тај начин бисмо објаснили како уношење аутентичне динарске играчке традиције у горњодрагачевска села тако и преношење у Горње Драгачево игара из других крајева, затим из варошке средине, или посредством војника и музичара, нарочито Рома (кокоњеште, учитељско коло, чукаричко коло, радничко коло, робијаш, артиљеријско коло, коњичко коло, итд.).²⁴⁸

У том контексту је карактеристична играчка појава *Сибиново коло*, које спада у "полуретко" коло (4 корака напред, 2 у месту, и 4 корака лево, 2 у месту). Названо је по свирачу Сибину Ракићу који га је пренео из Жичког среза. С обзиром на то да се, колико нам је познато, није играло у другим крајевима, можемо га сматрати горњодрагачевским колом.²⁴⁹

Свако горњодрагачевско село имало је, а и данас има, своје најбоље играче, од 17 па до преко 60 година старости. У селима се тачно зна који играч уме најлепше да поведе коло, а који је добар кец, односно *думанција*, како у неким селима називају кеца.²⁵⁰

Као музичка пратња, најчешће је до XX века коришћена свирала (*двојенице*), ређе гајде, а између два светска рата више хармоника, виолина и "кланет" (кларинет), док се у наше време игра уз трубачки оркестар.

Од *друштвених* (забавних игара) које су још средином XX века извођене на прелу и другим састанцима опишаћемо игре *прстени фоте*.

²⁴⁷ О. Младеновић, *Коло у Јужним Словенама*, Посебна издања Етнографског института САНУ 14, Београд 1973, с. 55

²⁴⁸ Овде су упитању старије и новије варошке игре. На пример, кокоњеште је старија, пореклом грчка варошка игра, кокона мариола; србизирана је у Коконицу, а затим су је преузели влашки Роми и румунизовали је, па је постала кокоњеште-кукуњеште, (Т. Ђорђевић, *Из Србије кнеза Милоша*, Културне прилике од 1815–1839. године, Београд 1983, с. 140–141); називи осталих наведених игара упућују на новије градске узоре.

²⁴⁹ Анкета Министарства просвете, села: Горачићи, Милатовићи и Каона.

²⁵⁰ А. Шкаљић, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo 1989, код: думен.

У игри *прстен* учествују најмање шест играча, који седе у кругу. Један од њих обилази око тог круга, држећи прстен у руци, а остали држе стиснуте шаке. Тај играч стави прстен у шаку једног играча, који одмах затвори шаку, а остали погађају у чијој је шаци прстен. Играч код кога је прстен добије два удараца каишем, и преузима вођење игре, а играчи код којих прстен није нађен, при отварању шаке, да би показали да га немају, добију један ударац каишем.

У игри *фоте* играчи дају у залог свој предмет. Онај који води игру сакупи те предмете, у ствари "фоте", и одређују шта ће да уради њен власник да би заложени предмет добио назад.

Чобани су се најчешће забављали играма *субаша* и *клис*. Прву игру су изводила четири играча: *коза*, *сирома сам чика*, *субаша*, и *цар*. Сви седе, а *сирома сам чика* каже: "Сирома сам чика, укради ми бика, са два рога виторога, сумњам на овога". Ако погоди на козу, добија батине сирома сам чика.

Клис се игра удвоје, али на више начина. Основни реквизити су штап побијен у земљу (*колиба*), једна дужа мотка (*машка*), и једна краћа мотка (*клис*). Један играч машком гађа клис, док други са супротне стране хвата клис и баца га ка првом играчу, при чему се мери растојање од места са кога је клис бачен до *колибе*.²⁵¹

Описане игре одраслих су градски утицај, док су друге две, тј. *дечије игре* везане за село. Сличне варијанте свих ових игара установљене су у ужичком региону, па их сматрамо делом играчке културе становника југозападне Србије.²⁵²

Инструменти

У Драгачеву је, сматра Д. Девић, више певача него инструменталиста.²⁵³ Од старијих инструмената ваља поменути *гусле*, којих се и данас старији радо сећају. Добрих гуслара је раније више било у "чобанском" Горњем Драгачеву него у доњодрагачевским селима. До пре петнаестак година само су још неки гуслари сами израђивали ове инструменте. То су, на пример, били Раде Петковић из Горачића и Миленко Вукајловић из Губереваца.²⁵⁴

²⁵¹ Грађа са студентских истраживања у селу Гучи 1951. године.

²⁵² О. Вашић, op.cit. с. 156, 166

²⁵³ Д. Девић, *Народна музика Драгачева*, Београд 1976, с. 54

²⁵⁴ Р. Маринковић, *Гуслари*, с. 38

И свирала је у наше време изобичајена, а била је најраспрострањенији, а сматра се и најстарији драгачевски музички инструмент, јер ју је "резао скоро свак", истиче Р. Маринковић, и то највише од зове. У свиралу и двојницу, двојеницу, како се овде каже, свирали су најчешће младићи и понеко од старијих. И свирала је била познатија у горњодрагачевским селима, где је било више пастира него у Доњем Драгачеву.²⁵⁵ Тако је, на пример, Недељко Стојковић (1899) из Доњег Дубца почeo да свира на свирали у десетој години идући за овцама, а у петнаестој години је већ свирао на игранка-ма и саборима. У селу Губеревци Срећко Ђендић свирао је у двојнице и као пастир, а и путујући са стрицем који је радијао па је научио да свира и "рабацијски".²⁵⁶

У првој половини XX века у Драгачево продиру новији музички инструменти, који су средином века готово сасвим преовладали. То су: хармоника, виолина и кланет (кларинет). Могло би се рећи да су отада хармоника и виолина постепено уступале место кларинету и труби, који су, уз бубањ, постали главна "свирка" на свадбама и другим "годетима".

Међу њима посебно место заузима *труба*. Први помени трубача у Драгачеву су са надгробних споменика и потичу из последњих деценија XIX века. После Првог светског рата, међутим, кад су је доносили у села војни свирачи, труба постаје све цењенији народни инструмент. Трубом се слави рађање сина, његов испраћај у војску, свадбује се, надиграва се у колу, али се уз њу и тугује, јер трубачки оркестар предводи и посмртну поворку.²⁵⁷ Настојање Драгачеваца да се трубаштво одржи подстакло је и организовање Сабора трубача у Гучи, на коме се више од три деценије сваке године надмеђу најбољи трубачи из целе Србије.

Лирске песме

Богатство лирских песама у Драгачеву деценијама привлачи пажњу сакупљача и проучавалаца овог вида фолклорног стваралаштва. Досадашња истраживања сведоче о њиховој трајности и лепоти, за разлику од епских песама, којих је све мање с обзиром на гашење гусларске традиције у XX веку.

²⁵⁵ Р. Маринковић, *Фрулапши*, с. 57–59

²⁵⁶ Д. Девић, оп.сит. с. 155

²⁵⁷ Р. Маринковић, *Трубачи*, с. 5.

Налазећи се на изворишту драгачевског народног стваралаштва, Н. Стојић је, међу првим посленицима на пољу сакупљања тог блага, отео од заборава неколико стотина песама. Прву збирку песама објавио је 1971. године а другу збирку 1973. године. У првој књизи више од половине сакупљених песама је из горњодрагачевских села. Песме су разврстане у неколико тематских целина. То су: *слободарке, успаванке, чобанске, песме о раду, љубованке, сватовске, митолошке, шаљиве, здравице, баладе и епске песме*.²⁵⁸

Д. Девић своју класификацију текстова драгачевских песама започиње обредним и обичајним песмама (сватовске, здравице, тужбалице, јеремије, за обетину, додоле), а затим наводи *посленичке песме*, под којима подразумева: *чобанске, копачке, жетварске, косачке, на прелу-комишању, рабациске-путничке и породичне песме*. У породичне песме сврстава: песме у колу, шаљиве, љубавне, баладе, научене у школи, ауторизоване и песме из Народноослободилачке борбе. На kraју су епске песме.²⁵⁹

У вези са извођењем лирских песама, и за Драгачево је као најстарији начин певања карактеристично певање "углас", које се састоји у снажном гласном групном певању, уз једног или два певача који воде напев, и остale који их прате.²⁶⁰ Дијафено певање (песме "на глас" или "на вик") у ужиčком kraју назива се *кајда*. Р. Познановић, који ју је у том kraју текстуално детаљније испитивао, истиче да је кајда настала "у заједничкој постојбини, црногорским и херцеговачким брдима, па су је одатле донели и сачували и Златиборци, и Нововарошани, и Прибојци, Ивањичани, Ужиčани, Косjerци, Пријепољци, Ариљци, Пожежани, и Рачани...", а могла се чути, сматра овај добар познавалац песничког стваралаштва ужиčког kraја, "и у драгачевским селима".²⁶¹ И по Девићу, корени специфичних одлика тога певања, "усађени су у ди-

²⁵⁸ Н. Н. Стојић, *Драгачевске – изворне народне песме*, Чачак–Гуча 1971, с. 9–187; скрећемо пажњу на митолошке песме под којима се подразумевају басме са карактеристичним мотивима о магијској заштити од змија и града, па љ. Раденковић сматра да се могу назвати динарским басмама (љ. Раденковић, оп.cit. с. 247).

²⁵⁹ Д. Девић, оп.cit. с. 211–261

²⁶⁰ Н. Н. Стојић, оп.cit. с. 196

²⁶¹ Р. Познановић, *Традиционално усмено народно стваралаштво ужиčког kraја*, Посебна издања Етнографског института САНУ 30, св. 1, Београд 1988, с. 37, 39, 44

нарски патријархални слој наше културе".²⁶² Љубавне песме, међутим Девић сврстава у новији слој певања, тј. у општепознато певање на бас. Извориште тог начина певања треба потражити у средњоевропској музичкој култури, с новијим обрасцем певања, које становници Драгачева називају *арија*. Мада је певање на бас раширило у већем делу Србије, вредно је нагласити и његове локалне карактеристике. У Драгачеву сами певачи јасно разликују тзв. моравски глас, као мелодијски образац вишегласног певања "у бас" из околине Чачка, од тзв. драгачевског гласа, који су сами створили за одређену арију прилагођену карактеру и врсти песме.²⁶³

Примери старијих и млађих лирских песама које смо забележили 50-их и 70-их година, убрајају се у љубавне песме. Оне би се унутар тога круга могле даље разврстати на мушки и женске, затим на посленичке (косачке, копачке, рабаџијске), као и на песме које се певају на разним седељкама и забавама.

1.

Коња води танка Драгачевка,
Гледало је момче са чардака.
Проговора момче са чардака:
"Јао, мајко, лијепе дјевојке,
Да питамо да ли' би пошла за ме,
Ил' за мене, ил' за брата мога.

(Каона)²⁶⁴

2.

Игра коло под Видин,
Диđем мајко да видим.
Узми брата па иди па види.
Нећу с братом, нећу ш'њим.
Узми сестру па иди па види
Нећу сестру, нећу ш'њом
Игра коло под Видин,
Узми драгог па иди па види.
'Оћу драгог, 'оћу ш'њим.

(Каона)

3.

На врх брда шарен' гуја спава,
Све се бојим ујешће ми драга.
Киша пада из ведра облака,
Покисоне дојке у дјевојке.

(Вича)²⁶⁵

²⁶² Д. Девић, op.cit. c. 13

²⁶³ Ibid, c. 293

²⁶⁴ Наша варијанта ове песме је скраћена у односу на ту песму коју је забележио Н. Н. Стојић (Н. Н. Стојић, op.cit. c. 64.).

4.

Прође Миле ливадама преко,
Чарапе му навезене лепо.
Ја сам прела, која ли је везла,
Дабогда је грозница истресла.

(Вича)

5.

Чувам овце код зелене јове,
Испред куће мајка мене зове:
"Ајде, Радо, те потерај стадо,
Дош'о Раде да ти паре даде".
"Радове ми паре не требају;
Кажи Раду нек' потроши новце,
Па нек' дође да чувамо овце".
Терај Радо овце с оног брега,
Дохи ћемо ја и мој колега.
А мој драги шта ће ти колега,
Биће лепши, приволећу њега.

(Гуча)

6.

Зелен ора' савио се југу,
Мој је Миле приволео другу.
Ако буде другу приволео,
Дабогда се мајци разболео.
Те болов'о тугу и грозницу,
Терала га мајка у болницу.
Од болнице терала га пошта,
Да знаш Миле, кол'ко љубав кошта.
Ој, љубави, ој, јектико сува,
Ко те не зна треба да се чува.

(Гуча)

7.

Ја посејах једну ружу белу,
У градини у мом родном селу.
Нит' ми цвета, нит' ми мирис пружа,
Само вене моја бела ружа.
Зашто венеш, моја ружа бела,
Чега си се млада зажелела?
Зажелех се младога драгана,
У баштици плавог јорговане.
Њега сам ја млада најволела,
Јел' ми га је друга преотела.

(Гуча)

8.

О, мој Миле ружо рана,
Вене љубав међу нама.
Обиђи ме сваког дана,
Кад ја чувам овце сама.

²⁶⁵ Први стих ове песме упоредити са Н. Н. Стојић, оп.cit. с. 69, и Д. Де-вић, оп.cit. с. 238

Обиђи ме сваког дана,
Нарочито недељама.

(Вича)

9.

Мала моја, кад се тебе сетим,
Д' имам крила тебе да прелетим.
Да прелетим тебе у наручје,
Да те питам шта ми радиш луче.
Да те питам волиш ли ме сада,
К'о што си ме волела некада.

(Вича)

10.

Кад запевам ја и грло моје,
Кажи, драга, познајеш ли ко је?
Кад запевам ја и мој колега,
Устај, мала, иако си легла.
Што си, мала, угасила свећу,
Мислила си да ја доћи нећу?

(Вича)

11.

Ја девојка сеја удовица,
Сваке ноћи долазе тројица.
Један мени један младој сеји,
Трећи снајци да не каже мајци!

(Вича)

12.

Ој, јаворе, јаворе,
Ти си дрво најлепше.
Под тобом сам косе плела,
Свог драгана клела.

(Вича)

13.

Ој, облаче, немој на копаче,
Отиш'о ми Миле на копање.
Ниј' однео цоке ни амрела,
Немам каде ја би' му однела,
Д'имам каде, однела би' саде.

(Вича)

14.

Ој, девојко, девојчице,
Украшићу те од мајчице.
Украшићу те од мајчице,
И од браће четворице.
Украшићу те, луче бело,
Нек' те чува цело село.

(Вича)

15.

Једно јутро свиће зора,
А ја чекам крај прозора.
Мала моја кад ме волиш,

Што ми прозор не отвориш?
Ја бих прозор отворила,
Кад би мајка дозволила.

(Вича)

16.
Ој, девојко роде, дај ми мало воде,
Уморан сам, жедан, у мајке сам један.
Девојка је стала, воде му је дала,
Воде му је дала, па се покајала.

(Вича)

Епске песме

У односу на лирику, епске песме су мање сачуване у усменој традицији у истраживаним селима. Године 1951. записали смо само две епске песме: *Женидба Ђурђа Смедеревца* и *Краљевић Марко и троглав Арапин*. Упоређење тих песама са песмама које је, према бечком издању, објавио В. Ст. Каракић у II књизи *Српских народних пјесама*, указује и на аналогије и на разлике.²⁶⁶

Мада су у питању исти мотиви текстова, обе забележене песме су скраћене и делимично измене. Евидентно је и известно мешање ликова (нпр. у песми *Женидба Ђурђа Смедеревца* појављује се војвода Кајица, кога нема у Вуковој варијанти те песме), а и преузимање делова текстова из других Вукових песама (нпр. завршни део текста песме *Краљевић Марко и (троглави) Арапин* истоветан је завршетку песме *Краљевић Марко и Муса Кесеција*, итд.). За разлику од прве песме која је задржала свој познати назив, друга песма, којој одговара садржај песме *Краљевић Марко и Арапин*, добила је у наслову атрибут "троглави". За обе песме је карактеристично повремено губљење десетерачког стиха, као и мешање јекавског и екавског дијалекта.

Женидба Ђурђа Смедеревца

Кад се жени Ђурађ Смедеревац,
Он запроси лијепу дјевојку,
Од онога краља Мијаила,
У Дубровнику граду, у земљи латинској.
Ђуро проси, а краљ му је даје.

²⁶⁶ В. Ст. Каракић, *Српске народне пјесме II*, Београд 1969, с. 335-341,
227-287

Када стаде свадбу уговарат',
Вели њему краљу Мијаило:
"Чујеш зете, Смедеревче Ђуро,
Кад ти дођеш Смедереву граду,
И ти станеш купити сватове,
Ти не зови Срба у сватове,
Већ ти зови Грке и Бугаре,
Ако зовеш Србе у сватове,
Нит' ћеш изићи нит' изнети главе,
Ни извести лијепу дјевојку".
Ал' то Ђуру мило не бијаше,
А друкчије бити не могаше.
Ал' изађе лијепа дјевојка,
Она стаде беседити Ђуру:
" Чујеш мене Смедеревче Ђуро,
Не слушај ти таста Мијаила,
Већ послушај лијепу ћевојку.
Ти не зови Грке и Бугаре,
Већ ти зови Србе у сватове.
Купи, Ђуро, хиљаду сватова,
Па ти ајде Дубровнику граду,
Да ти водиш лијепу дјевојку".
Али Ђуро крене Смедереву граду,
Све у мисли Смедереву дође.
На далеко угледа га мајка,
Пита мајка Смедеревца Ђура:
"О мој сине, Смедеревче Ђурђе,
Јеси ли мене путовао мирно?
Јеси ли мене снаху испросио?
Мене снаху, тебе верну љубу,
У ономе граду Дубровнику".
Руке шире у лице се љубе,
Ђуро мајку у бијелу руку.
Он њој стаде редом казивати,
Да не зове Србе у сватове,
Већ да зове Грке и Бугаре.
Али њему дјевојка казала,
Да не зове Грке и Бугаре,
Већ да зове Србе у сватове.
"Па кога ћу послушати мајко:
Јал' Јерину лијепу дјевојку,

Јали краља Мијаила"?
Ал' говори оistarела мајка:
"Чујеш сине, Смедеревче Ђуро,
Ти не слушај краља Мијаила,
Већ послушај лијепу девојку,
Па ти зови Србе у сватове.
Све јунаке боље од бољега,
Па ти ајде Дубровнику граду".
Мало време постојало беше,
Скупи Ђуро хиљаду сватова,
Па он крену Дубровнику граду,
Да доведе лијепу дјевојку.
Кума куми старину Новаковић Груја,
Старог свата Сибињанин Јанка,
А девера Краљевића Марка.
Кад је био близу Дубровника,
Устави Ђуро хиљаду сватова:
"Стан' те браћо да се послушамо,
Ваља нама проћи хиљаду капија,
Док дођемо под бијелу кулу,
У онога краља Мијаила.
Под кулом су совре постављене,
На соври је вино и ракија,
И свакаква друга ђаконија.
Око совре слуге и слушкиње,
Да примају коње и оружје.
Коње дајте, оружје не дајте,
Под оружјем за совре седајте,
Латини су варалице старе."
И у речи под кулу дођоше,
За готову совру поседаше.
Коње даше, оружје не даше,
Преко оружја пију рујно вино.
Телал виче са танане куле:
"Чујеш, море, Ђурђе Смедеревче,
И досад су сватови у град долазили,
И за совром седели,
Ал' под оружјем нису пили вина".
На кули је двоје Латинчади,
Са две сабље жустре у рукама,
Ваља њима на мегдан изаћи,

Да погубе двоје Латинчади,
Па да воде лијепу дјевојку.
Сви јунаци ником поникоше,
И у црну земљу погледаше.
Не пониче Кајица војвода.
Већ он скочи на ноге лагане,
И он узе сабљу халанкију,
И он оде на танану кулу,
И удари јуриш на Латине,
Од двојице начини четворо.
Ал' изађе лијепа дјевојка,
Даде њему од злата јабку:
"Чујеш мене, Кајица војвода,
Ево тебе од злата јабука,
Ако буде тебе од невоље,
Да ти знадеш где ј' Јерина саде"
Он се врати за совру готову,
И он поче пити рујно вино.
Опет виче телал са танане куле:
"Чујеш, море, Смедеревче Ђуро,
Под совром су три коња витеза,
У седлима три добра јунака,
Који држе копље у рукама,
Окренути вршци под облаке.
Ваља вама коње прескочити,
И погубит' три добра јунака,
Па водите Јерину дјевојку".
Сви јунаци ником поникоше,
И у црну земљу погледаше.
Не пониче Милош Обилићу,
Већ он скоћи на ноге јуначке,
И удари јуриш на Латине,
И погуби три добра јунака,
И задоби три коња витеза,
Па он седе на совру готову,
И он поче пити рујно вино.
Телал виче са танане куле:
"Чујеш, море, Ђуро Смедеревче,
Пред вама је заклопљено седамдесет и седам капија,
Ваља вама отворити седамдесет и седам капија,
Да изведете лијепу ћевојку".

Наљути се Краљевићу Марко:
"Ја да знадем ће Јерина седи,
Ја га вишне не би ни молио".
Ал' говори Кајица војвода:
"Ој, девере, Краљевићу Марко,
Ја знадем ће Јерина седи".
Па одоше на танану кулу,
Изведоше лијепу дјевојку,
Кад дођоше на градску капију,
Она беше тврдо заклопљена.
Марко кључе тражи, краљ му их не даје,
Да отвори градску капију.
Наљути се Краљевићу Марко,
Па он узе тешку топузину,
Поче ударат' у градску капију,
Сва се кула из темеља луља.
Колико је лако ударио,
Из куле је почело испадати камење.
Проговора краљу Мијаило:
"Не ударај вишне, Краљевићу Марко,
Ево тебе кључе од капија".
Узе Марко кључе од капија,
И отвори градску капију,
И отвори све капије редом.
Па он стаде на градску ѡапију,
И он стаде бројати сватове.
Сви му свати на број изађоше,
И са њима лијепа дјевојка.
Проговора Краљевићу Марко:
"Оди, вамо, пријатељу, краљу,
Оди вамо да се измиримо,
И да се потплатимо ко је коме учинио квара".
Превари се краљу Мијаило,
Превари се, уједе га гуја,
И он сиђе капији на врата.
Ал' да видиш Краљевића Марка,
Он узе сабљу халанткињу,
Ману сабљом отсече му главу,
И одведе лијепу девојку.

Гуча)

Краљевић Марко и троглави Арапин

Кад се жени троглав Арапине,
Па запроси од цара ћевојку,
Цара из Стамбала града.
Арап проси, а цар му је даје.
Али цару мило не бијаше,
Па друкчије бити не могаше,
Већ мораде дати Арапу дјевојку,
Па он стаде књигу писат'
На својијех три хиљаде кмета,
И својијех тридесет везира,
И својијех тридесет јунака,
Да погуби троглав Арапина,
Да не води цареву дјевојку,
Да јој Арап грди бело лице.
Абер стиже од три хиљаде кмета,
Други стиже од тридесет везира,
Нема јунака за троглава Арапина,
А да видиш цара од Стамбала града,
Он с' удари руком по колену,
И он кука до бога милога:
"Јао, моја царевино,
Кад ја немам доброга јунака,
Да погуби троглав Арапина,
Већ да води цареву дјевојку".
Санак сања ћевојачка мајка,
Ја у сану доброга јунака,
Од Прилепа Краљевића Марка,
Да би мог'о погубит' Арапа.
Па узима дивит и мастило,
Књигу пише Краљевићу Марку,
У књизи му овако бесеђаше:
"О, мој сине Краљевићу Марко,
Смијем тебе к' но сина свога,
А братим те к' но брата мога.
А ти 'ајде Дубровнику граду,
Да погубиш троглав Арапина,
Да не води цареву ћевојку,
Да јој Арап грди бјело лице.
Довека ћеш честит останути,

Даћу тебе три товара блага,
И даћу ти пет бошчалука,
Нит су ткани нит у брдо увођени,
Већ од сувог злата саливени".
А кад Марку ситна књига дође,
И он виђе ко му књигу пише,
Једну чита, другу књигу пише,
И у књизи вако беседио:
"Вала тебе, царице помајко,
Вала тебе, на твојему благу,
И на твојих пет бошчалука.
Није шала троглав Арапине,
Зло је поћи, а још горе не доћи".
А кад стиже књига ка Стамболу граду,
Од јунака Краљевића Марка,
Књигу чита дјевојачка мајка,
Књигу чита грозне сузе лије.
А да видиш лијепе девојке,
Не тражи дивит и мастило,
Већ узима перо и перницу,
И она пише књигу крвљу из образа,
И у књизи вако беседила:
"Чујеш, брате, Краљевићу Марко,
Братим тебе ко но брата мога,
А кумим те крснијем именом светијем Јованом,
'Ајде, Марко, ка Стамболу граду,
У недељу која прва дође,
Те погуби троглав Арапина,
Довека ћеш честит останути.
Даћу тебе пет товара блага,
И даћу ти седам бошчалука,
Нису ткани ни у брду увођени,
Већ у суво злато саливени".
А кад Марку ситна књига дође,
Од посестриме лијепе ћевојке,
Књигу чита грозне сузе лије.
Пита њега Јевросима мајка:
"Јао, сине, Краљевићу Марко,
Досад су ти књиге долазиле,
Нису биле тако жалостиве,
Одакле су из кога су града?"

Проговара Краљевићу Марко:
"Слушај ме, оistarела мајко,
Књига јесте од Стамбала града,
Посестриме цареве дјевојке.
Није писала чим се књига пише,
Већ је писала крвљу од образа,
Заклела ме крснијем именом светијем Јованом.
Шта да радим, оistarела мајко,
Зло је поћи још горе не доћи.
Што ће мени пет товара блага,
Када мене нема на рамену глава".
Ал' беседи оistarела мајка:
"Иди, сине, таман се не вратио мајци,
Кад те закле крснијим именом светијем Јованом".
Марко нити пише да ће доћи, ни да ће не доћи;
Већ он иде у топле поддуме,
И изведе својега шарина,
Натовари тулумину вина,
Једну вина, а једну ракије,
У антрашељ тешку топузину,
Па се крену ка Стамболу граду.
Кад је дошо у поље широко,
Код једног зеленог језера,
Да напоји својега Шарина,
Ал' ето ти једног фијакера,
Сав је црном чохом покривен,
И у њему лијепа дјевојка,
И назива зелено језеро:
"О, језеро, моја вечна кућо,
У теби ћу вијек вјековати,
Више волим вијек вјековати,
Него Арап да ми грди лице.
Да је проклет Краљевићу Марко,
И овога и онога света,
Што не дође да погуби Арапа".
Проговара Краљевићу Марко:
"Не куни ме, моја посестримо,
Ја сам по имену Краљевић Марко.
Ја сам пошо да погубим Арапа.
Слушај мене моја посестримо,
Ти 'ајде твоме двору,

Кажи твоме оцу, моме поочиму,
Да он спреми вина и ракије,
И доста овнујскога меса,
У новога хана.
Па ти 'ајде за троглава Арапа.
А, ја знадем ће ћу те отети,
И Арапа погубити.
Да не замећем кавгу по Стамболу граду,
Да не испашта љута сиротиња".
Па он оде у новога хана,
Па он веза Шарца од мегдана.
Мало време постојало беше,
Ал' ето ти јеке од сватова,
Пред њима језди троглав Арапине,
А за њиме три хиљаде сватова.
Сви јунаци боли од бољега,
Сав се Стамбол затворио од Стамбola града,
Ал' отворена врата од новога хана.
Ал' да видиш троглав Арапина,
Проговора троглав Арапине:
"Да ли је луда, ил' одвише мудра,
Да он не зна за мојега страха,
Да су отворена врата од новога хана".
И потера своју бедевију,
Да види ко је у новога хана.
Ал' не даде Шарац од мегдана.
Повикаше кићани сватови:
"Ајде, море, троглав Арапине,
Да узмемо лијепу ћевојку,
Не замећи кавгу по Стамболу граду".
И одоше, узеше ћевојку.
Кад су пошли Арапову двору,
Јопет Арап нагна суву бедевију,
Оде до новога хана да види ко је у кавани.
Повикаше кићани сватови:
"Ајд', не лудуј, кићан ћувегија,
Кад си узо лијепу дјевојку,
Не замећи кавгу у Стамболу граду".
Ал' да видиш Краљевића Марка,
Он поседе својега Шарина,
Па удари јуриш у сватове,

Те погуби кума и девера,
Прогна задње мимо прве.
Абер стиже троглав Арапину:
"Зло ти вино, још горе ти било,
Каква хала дође у твоје сватове,
Није јунак ко што су јунаци,
Већ он носи капу од курјака,
У устима ко јагње од три месец дана.
Коњ није ко што су коњи,
Већ је шарен ко што је говече.
Погуби ти кума и девера,
Прогна задње међу прве".
Поврати се троглав Арапине,
Стаде беседити Марку:
"Што ми погуби кума и девера?
Знај да ћу те трипут прескочити,
Смаћи ћу ти са рамена главу".
Заиста га шаљаше прескочити,
Ал' не даде Шарац од мегдана.
Плећа даде бјегати стаде,
Од јунака Краљевића Марка.
Заиста му оћаше побегнут,
Ал' се сети Краљевићу Марко,
Он се сети своје топузине,
Па заљуља своју топузину,
Па удари троглав Арапина,
Арап паде у зелену траву,
Арап паде, а Марко допаде.
Махну сабљом одсече му главу,
И погуби три хиљаде свата,
И он узе лијепу дјевојку,
Одведе је своме поочиму.
Кад је Марко бацио Арапову главу пред цара,
Цар се тако страшно уплашио,
Метар од земље одскочио.
Проговора Краљевићу Марко:
"Шта се плашиш, царе поочиме,
Како би је живу дочекао".

Прозно стваралаштво

Прозно народно стваралаштво такође заслужује пажњу, како садржајно тако и значењски. Рекли бисмо да је до сада највише урађено на сакупљању и објављивању легенди и историјских предања. Тематски обухватају, углавном, средњовековну српску прошлост и време владавине Турака. Занимљиво је да су легендама обухваћени и неки важнији догађаји и личности из историје Драгачева XIX века.²⁶⁷

С обзиром на емпиријски материјал којим располажемо, задржаћемо се на *причама и демонолошким предањима*.

У првом случају је реч о кратким *шаљивим* причама, које се међу овим разговорљивим народом могу чути на сваком кораку. Препричавају се већ одраније познате приче, а стварају се спонтано и нове о људима из најближе околине, о њиховим згодама и незгодама. Реченица им је сажета, фабула са духовитим обртом ситуације и ефектним завршетком. Скоро свакој причи слушаоци додају по неки детаљ да би била смешија. Вероватно су им зато блиске и ерске приче суседних Златибораца, које добро познају и радо говоре,²⁶⁸ као што је, на пример, ова:

"Отишо Ера у Београд, гледао високе куће, и за једну рече да је лепа. Када су га упитали шта мисли колико вреди, без размишљања је одговорио: "Колико једна Ђурђевска кипа".

(Котража)

Постоје и кратке приче чија је садржина на граници стварног и нестварног. Уз опис неког "чуда", помињу се људи, ствари и догађаји из реалног света. Ево једног таквог примера:

"Загрмело из небеса, и пао један камен из небеса. Узео га Јован Богдановић из Гуче, однео у Окружни суд у Чачак, а потље у Београд и у Немачку. Тамо купе гвоздену ралицу и понапаљу у Драгачево. То је било пре шездесет година, када се појавила прва гвоздена ралица у Драгачеву"

(село Гуча).

²⁶⁷ Р. Маринковић, *Јеличке легенде*, Чачак 1977, с. 9–65; Исти, *Драгачевске легенде*, Расковник 22, Београд 1975, с. 35–39.

²⁶⁸ Р. Познановић, оп.сит. с. 147–167.

Под демонолошким предањима подразумевамо казивања озбиљне и неуобичајене садржине. Најчешће су у форми мемората у којима је акценат на личном искуству казивача или њему познате особе, и фабулата, када испричани догађај временом стекне чвршћу наративну шему, па се прихваћен од једнице удаљује од непосредног актера и постаје неодређенији.²⁶⁹ Наши примери илуструју развијеност обе категорије ових предања, као и њихово прелажење из једне форме у другу форму.

Навешћемо најпре демонолошко предање које је везано за веровање у митолошка бића. Већ смо говорили о веровању у виле, а посебно подсећамо на део текста о разговору човека са вилом. Тај чудновати догађај записали смо од особе која га је "доживела".²⁷⁰ Следеће казивање је о дрекалима, о којима актер необичног догађаја излаже своје искуство. Оно гласи:

"Пре рата то се показало. Прво светско рато.... То се знало ка' ће се заратити, дођу дрекавци ти, плашила... Ја сам била дјевојчица, и моја сестра, вако месечина с вечери... Ми ћенавали сено према месечини... И пошли кући.... Ка' смо били у ријеци, доле у потоку пљеште нешто низ воду, озго низбрдо. Пљеште, пљеште.... Погледамо ми, ка' гој ждребенце ка' се ождреби.... Све на печате, црно и бело.... То је неко приказаније било".²⁷¹

И нас су мештани уверавали 50-их година да има дрекала. Једном човеку је, наводно, дрекало скочило на коња....

Не улазећи у истинитост садржине ових предања, неоспорно је да су део митолошке прошлости и да су дубоко урођени у социокултурни контекст. Народ их тачно и прецизно назива "приказанијима", предвиђањима појединача уочи неких великих друштвених промена или преломних догађаја из личног живота.²⁷²

Следећи пример није митолошке садржине. Реч је о догађају из свакодневног живота актера, који у првом лицу исказује своје необично искуство. Предање гласи:

²⁶⁹ Д. Аntonijević, *Демонолошка предања*, Фантастика у традицијском причању, Гласник Етнографског института САНУ, XLIII, Београд 1994, с. 85–100

²⁷⁰ Упоредити одељак у делу текста о веровању у виле.

²⁷¹ П. Ђукановић, *Говор Драгачева*, Српски дијалектолошки зборник САНУ и Института за српски језик XLI, Расправе и грађа, Београд 1995, с. 230–231

²⁷² Д. Antonijević, op.cit. с. 96

"Имао сам једну тетку преко Мораве, била је неокосна, само са човеком; потребно јој је било што помоћи и прихватити стоку. Једног дана моја мајка рече мене: "Иди горна те помогни тетки чувати стоку." Ја се решим и отидем. Нађем теткину кућу, пријавим се лепо и, пре свега, она ми рече: "Причував се мало, имадни неко дрво у рукама, имамо једно шарено пакче (пас), па те може припаднути, а пођи да ми помогнеш да придржиш теле да краву помузем". Ја пођо и отидомо до у тор. Пред штталом у том обору биле су једне саонице са својом опремом, а тетка оде у штала да испушти теле. А док отуд одма нешто трчи шарено, а ја ти се припаднем да је шарено пакче, па тргнем ступац из саонице, и како оно иде преда ме, ја ти оно оним ударак, а оно паде. Кад ја погледак, кад оно није пакче него теле. И ја кад сам видио да сам тетки убио теле, морао сам одмак да побегнем кући, а већ скоро је мрак. Ал' је узалуд што је мрак кад ја морам да бежим, јел, ако дође тетак па кад буде видео да сам му убио теле, онда ће бити тешко мене. А ја ти ондак окренем и побегнем. Бежао сам до неколико, па је ондак допио мрак. Наведе ме пут по мраку и дођем до у једну шуму више Јежевице села. Ишао сам кроз ту шуму док сам дошо до пола шуме, и даље нисам видео да идем. Био сам принуђен да негде преконачим, ал на земљи нисам смео. Бојао сам се да ме не нападну курјаци у планини да ме поједу. Погледам уз једну букву, испењем се од гране до гране, а кад горе од половине букве нађем бушно на једно место. Ја се увучем у ону дупљу и седнем на оно да неће преноћим. А док ја потегнем те задремам и оклизнем се низ ону дупљу и упаднем у ону бушну букву. Свучем се баш до земље. А док доле нигде створа нема. Не знам онде колико сам био дана. Не пада ми на ум да сам огладнео. А погледам горе више мене оклеј сам упао озго, само видим један мали отвор ће видим да сија дан, па мислим: сâм овде само могу да липшем. Никад одавде изићи не могу. То мислим, а чујем по мало неки глас преко шуме ће неко туче по буквама, а ја мислим да траже мене да убију због телета, па сам мислим: 'Вала, иако сам теле убио, вој ме нећете наћи'. То ја мислим, док сто ти једнога, не знам ко је, нападе тући букву и неком вели: 'Добро је, ево га овде!' А ја опет мислим да мене тра же, и већ да су сигурни да су ме напили, док нападе онај један секиром у букву, оће букву да одсече. И пресеће као један прозор, а ја се грчим доле до земље да ми не би главу одсекао. Кад је био просеко за један просек, он рече: 'Да виш', еве га овде!' А ја мислим да је мене угледао. А док неком срећом није било тако. Но јежевачки поп тражи бадањ за воденицу. И када су напили шупљу букву, они су тада рекли 'еве га овде' зато што су напили бадања. Одмах позва онај човек попа: 'Оди, види!' А поп дође и заби главу у букву да види докле је буква буспна. А ја не знам да је поп, него мислим да је неко друго чудественије, па шчепам шакама за браду, па обикњем наниже, а једном руком навалим попа пе-

сницама у нос. Кад сам му растукао нос, ја сам пустио. Како сам га пустио, он је викнуо: 'Беште људи, цаба бадањ, евс ѡавола у букви!' И побегоше. Ја помолим главу из оне дупље, није једног нема. А ја се онда извучем оданде. Кад се ја извучем из букве на мој нови живот, па погледам випе букве, видим да су они заборавили све што су понели за ручак, а ја не смедио нојде да једем како сам гладан, но шчепам оне бисаге са ручком, па затегнем уз планину. Кад изађем врху на планину, пређем са ове стране планине, па кад ли ти извадим ону погачу из бисаге, и одјепим оног бибенг меса из бисаге па се наједем, па легнем под једну липу у 'лад те се добро одморим. У то време дође мрак. А ја кренем за кући. Кад будем дошо до села, кад у селу на једном месту свадба. А ја велим: 'Војна ми је слободно близу ове свадбе, пошто је дошо мрак да спавам на једној падини док отреје месец', и свратим на падину. Таман ја лего да спавам, чујем неки разговор да има близу мене. Ја погледам са падине, кад отуд преко бакче иду двоје. Непито носе бјело у рукама. И сто их право ка котару где ја лежим на падини. Објесише оно бијело о котар, па и они прескочише котар, и нешто разговарали уз падину. А нешто се смију око падине, а мени не да враг да мирујем, него сам радознао да видим ко је, па се надвијем одозго са падине да видим ко је. У томе се оклизнем са падине и паднем на њих. А они се запресте откуд је неко ту и одмах побегну. А донели су врућу гибаницу за вечеру, али њима је речено, ал' је суђено мене. Они побегоше, а гибаницу мене оставише. Нека им је фала на части. Ја ти ону гибаницу и тепсију узмем и ставим у моје наћене бисаге, завргнувши их преко рамена, одох право оклен сам доњо".²⁷³

Анализа ове приче упућује на вишеслојност. Горњи површински слој приче обухвата детаље, личности и животиње из стварног живота. Ту су: мајка, тетка, свештеник, пас, свадбари, храна, село Јежевица покрај Мораве, и др. И фабула се може рационално протумачити. На предлог мајке, момак одлази тетки да јој помогне у раду. Учинивши штету услед случајне грешке, јунак приче постаје страдалник, бежећи од казне. Међутим, у току измицања од санкције пролази кроз разне необичне ситуације, које су, по ономе како их доживљава, ирационалне. Ти ирационални, доњи слојеви приче, говоре о осећању кривице, појачаног страхом (ноћ, ѡаво), као и о најгону одржања, у вези са којима настаје неспоразум између њега и околине (конфликт са свештеником, са свадбарима).

²⁷³ Причу смо записали од Гвоздена Стојановића (рођ. 1900. године), војничара из Доњег Дубца, који ју је чуо 1925. године од Богића Томића из Милатовића.

Дешава се оно што је по Драгани Антонијевић, карактеристично за демонолошка предања, а то је да ситуација ствара конфликт у коме је човек тај који крши и прекорачује неку норму.²⁷⁴ Сматрамо да је порука приче у томе да се човек, уз мало среће, а више домишљатости, може спасити из опасне ситуације. По форми изражавања ово предање сврставамо у меморат, али је на путу да постане и фабулат јер га заједница преноси с једне генерације на другу генерацију.

Осавремењавање и континуитет народног стваралаштва

У претходном тексту смо већ помињали "драгачевску трубу". Осврнућемо се на ту манифестацију саборског типа. "Драгачевска труба" је установљена 1961. године у Гучи, захвалијујући аматеризму и ентузијазму самих Драгачеваца. Већ прве године од формирања оглашена је као народни сабор под називом "Са Овчара и Каблара", како гласи прва строфа истоимене песме омиљене у народу, која је постала "химна" Сабора, намењеног првенствено такмичењу (додељивање награда најбољим извођачима) сеоских трубача. Основни циљ Сабора био је и јесте популаризовање трубаштва, јер је труба, војнички музички инструмент, међу овим становништвом богате ратничке прошлости постала народни инструмент.

Треба истаћи и друге "пропозиције" репертоара ове светковине. Видно место заузимају витешке, момачке игре (*правље у кости, скок у даљ, бацање камена са рамена, и др.*). Део саборске свечаности посвећен је извођењу орских игара, у коме учествују "старци и старице", што, с обзиром на то да су у питању добри играчи, доприноси ревитализацији старијих, заборављених кола, која се више не играју често у селу. И наградно такмичење у традиционалном одевању, које представља својеврсну "модну" ревију младих, ревитализује ношњу, скоро сасвим ишчезлу из свакодневног живота младих генерација. "Труба" је обновила и делове старинског модела драгачевске свадбе, коју су најпре изводили становници Доњег Дубца, а касније су је прихватили Вичани. При њеном спектакуларном представљању тежи се изворности свадбеног ритуала. Саборски амбијент допуњен је "народским" је-

²⁷⁴ Д. Антонијевић, op.cit. с. 94

лима и пићем (тучен пасуљ, свадбарски купус, јагњеће печење, ракија), затим изложбама производа ткаља, наивних сликара и вајара, експоната музеја из Чачка и Гуче, итд.

Мада овај сабор има такмичарску намену, он истовремено негује и обнавља фолклор, сеоску културу Драгачева. Пошто се одржава континуирано неколико деценија, могло би се рећи да је сам прерастао у традицију, месецима унапред припреман и у народу жељно очекивану. Док, с једне стране, бројне посетиоце изван Драгачева упознаје са његовом културном баштином, с друге стране, "Труба" Драгачевцима поткрепљује уверења о вредностима сопственог наслеђа, јачајући им самосвест о себи самима.²⁷⁵

²⁷⁵ Р. Маринковић и П. Раовић, *Сабори трубача*, Гуча 1980, с. 5-57

Одлике менталитета

При утврђивању основних одлика менталитета узели смо у обзор неколико показатеља: пре свега, балканско-словенски супстрат и паганско-религијску свест личности, животна искуства која су се вековима таложила у оквирима претежно сточарског етоса ових брђана, потхрањивана моралним нормама патријархалне породице, и говор. Задржаћемо се на етно-демографским факторима, који су такође незаобилазни у овим проучавањима. Реч је о особеностима метанастазичких кретања на овим просторима.

Већ смо наглашавали да је Драгачево и староседелачки и досељенички крај, насељаван становништвом динарског по-рекла, али и то да су досељеници већ у XV и XVI веку затицали вишегенерацијске породице, које су се бавиле сточарством и брдском земљорадњом. Значајна је и чињеница да је динарском струјом у мањој мери пристизало становништво директно из матичних области (Црна Гора и Херцеговина), а више из Старог Влаха, Ужичког и Рудничког среза, такође насељеног динарским становништвом. Све то, по нашем мишљењу, давало је печат процесима адаптирања и етно-биолошког прожимања не само између досељеника из разних динарских предела већ и између старијег, затеченог и досељеног становништва, при чему не би требало сасвим искључити ни учешће других метанастазичких струја (на пример косовско-метохијске, која је допирала све до Западне Мораве и до Ибра).²⁷⁶

²⁷⁶ На основу сачуване традиције неких горњодрагачевских породица досељених из области које су држали Васојевићи, има индиција да су посредством сточарских кретања, трговачких и других односа те породице одржавале блиске пријатељске и рођачке везе са Букумирама и Козодерама, старијим балканским сточарским племенима (Рукописна грађа М. Радичевића из Каоне).

Говорећи о Драгачевцима, Ј. Ердељановић пише да по "тесним и душевним особинама чине целину са народом југо-западних крајева српских". Сличност са Херцеговцима поткрепљује важним етнопсихичким одредницама, као што су ношња (женски зубун) и говор.²⁷⁷ И дијалектолошким проучавањима потврђено је да је драгачевски говор у основи ијекавски, најсличнији источногерцеговачком говору, али постоји и аналогија са шумадијско-војвођанским говором. Поред супстратске основе коју је могло да дâ старије становништво биолошки стопљено са становништвом до XVIII века, П. Ђукановић у драгачевском говору види два слоја: први, источногерцеговачки, донесен метанастазичким кретањима у XVIII и XIX веку, и други, млађи слој, у новије време у појачању услед јаког утицаја екавске говорне и писане речи (школа, администрација, радио, телевизија).²⁷⁸ Такву структуру менталитета становника западне Србије, ослањање на "изворне" етнопсихичке особине Динараца, уз многе сличности са становништвом у окружењу, добро је уочио Цвијић. Према његовом одређењу психичких профиле динарске зоне у Србији, Драгачево би припадало севернијем, шумскопланинском појасу те зоне, на коме доминира старовлашко-ерски варијетет, разређен утицајима шумадијског варијетета.²⁷⁹ У том контексту, прокоментарисаћемо и нашу емпиријску грађу.

Као заједничко свим Динарцима, поред других особина, Цвијић је истицашо извесну занесеност природним појавама, која се надовезује на њихову маштовитост. "Динарски човек пази на небеске појаве, животињске гласове, окупиран је природом која га окружава."²⁸⁰ И Горњодрагачевац своју усмереност ка тајанственим феноменима испољава, као што смо видели, кроз фантастику у причи и кроз веровања у митска бића, против чијег је злог утицаја изградио читав систем магијских, заштитних табуа намењених не само добробити укућана већ и усевима, стоци, а посебно овци. За боље разумевање карактерних и емотивних обележја Динараца занимљиво је мишљење, по коме је расптрканост насеља, карактеристична за динарске области, подстицај не само за близку везу човека са природом већ и за истанчанију опрезност љу-

²⁷⁷ Ј. Ердељановић. *Неколике етничке особине Драгачева*, Археологија, етнологија, народна и црквена уметност, Градац, с. 13-15

²⁷⁸ П. Ђукановић, op.cit. 16

²⁷⁹ Ј. Цвијић, op.cit. 384-388

²⁸⁰ Ibid. 371-372

ди спремних на одбрану. "Да човек живи сам за се, удаљен и од најближих суседа", пише о становницима западне Србије В. Карић "потребно му је мушке одважности и велика поуздања у себе сама, јер је у свакојаким опасностима било елементарним било онима друге природе, упућен на себе самога и сопствену снагу."²⁸¹

Тако и у менталној структури Горњодрагачеваца има особина које се могу директно повезати са таквим особинама предака из завичајних динарских области. То су, на пример, чврсто држање до својих принципа и до задате речи, уздизање својих вредности богатством или школовањем деце, хвалисавост, али и напраситост, срдитост, истина без склоности ка освети (Каона). Више аутора потврђују наглост ових људи. Р. Боројевић прености мишљење Доњодупчанина о свом сусељанину, исказану овим речима: "Много му је поган темперамент. Немош' ти с њим изаћи на крај. За зло да ти скочи у трбук, за добро да ти да крв из образа".²⁸² И по Цвијићу се динарски људи поводе за првим импулсом одушевљења и срџбе, а Ердељановић особину Драгачеваца да су "на добро добри, а на зло још гори", тумачи оштрином духа и праведљивошћи.²⁸³

Можда бисмо преку нарав, осећање потребе за независносту и бунтовништво могли повезати са њиховим вишевековним статусом лакопокретљивих сточара и рабација, вечитих путника и пресељеника, увек будних према насртају сваке силе, издаји или подложништву. Такве особине Драгачеваца долазиле су до изражaja како у бунама, устанцима и ратовима у Србији у XIX и XX веку тако и у страначким борбама, по којима је Драгачево било познато, а још раније - и по хајдуковању.²⁸⁴ У којој мери је из хајдучије, које је било не само у Драгачеву већ и у Старом Влаху, проистекао специфичан начин хајдучког понашања говори у прилог анегдота о једном драгачевском страначком прваку који се одметнуо у хајдуке. Кад се једнога дана његова жена Станојка са храном и одећом приближила месту у шуми у којој се он крио, и повикала: "Ја

²⁸¹ В. Карић, *Србија - опис земље, народа и државе*, Београд 1887, с. 147

²⁸² Р. Боројевић, оп.cit. 95

²⁸³ Ј. Ердељановић, оп.cit. 14

²⁸⁴ Р. Николић, *Записи о хајдуцима*, с. 59-61; М. Протић-Гучанин, *Драгачево и његови славни синови*, Ниш 1940; Д. Тодоровић, *Горачићка буна*.

ти мало донела хране и преобуке", он јој је одговорио: "Тури ти то Станојка поред оног пања, у хајдука вере нема!" Опредност изнад свега, па и према најближем (Каона).

У одржавању војничких врлина свих Динараца, па и Горњодрагачеваца, важну је функцију имала патријархална породица. Патриотска осећања која је она развијала запазио је и М. Петровић, хроничар ратних догађаја од 1876. до 1878. године. Пролазећи и сам с војском кроз Горње Драгачево, био је задивљен понашањем мајки и сестара према синовима и браћи на боишту, што је у својим белешкама изразио на следећи начин: "Мажке и сестре беху наденосиле понуде и нудиле су своје рође... Оне ништа нису јеле, биле су засићене некаквим тајanstvenim осећањима, забринуто гледајући у лице својих војника. Мајка је често нудила сина: "Једи, дете моје, јер од тога на граници нећеш ништа имати, нити мајка може донети". А сестра је своме брату тепала: "О мој војине, једино благо своје сеје, покажи се јунак, те да се сеја има чиме поносити!"²⁸⁵ Зар нас овај текст, набијен емоцијама, не подсећа на романтично узвишене садржаје црногорских тубалица?²⁸⁶

О гостопримству као друштвеном обичају Горњодрагачеваца већ смо говорили. И у време Ердељановићевих испитивања Доњег Драгачева чувало се "старо гостопримство, а странац се примао особитом поштом".²⁸⁷ Међутим, Р. Боројевић, имајући у виду своју просветарску мисију, критички говори о нерационалном трошењу за празнике: "На укућанима се штеди", вели она, "да би се на госте расуло".²⁸⁸ Занимљиво је и Вукосављевићево гледање на "расипништво", односно на веће трошење у знак гостопримства. Гостопримство је, по њему, мање изражено кад "сеоски производи добију мало већу и прецизнију новчану вредност. Док је пољопривреда била организована за властиту потрошњу, гостопримство је била обавеза у неку руку стална", закључује Вукосављевић и до даје: "Привредни менталитет у сточара био је више расипнички него у ратара".²⁸⁹

²⁸⁵ М. Петровић, *Ратне белешке 1876, 1877, 1878*, Књига I, Чачак 1955, с. 12-13

²⁸⁶ Т. Баковић, *Depresivni optimizam Crnogoraca*, Zagreb 1985, s. 147, 157-165

²⁸⁷ Ј. Ердељановић, оп.сит., с. 14

²⁸⁸ Р. Боројевић, оп.сит. с. 67

²⁸⁹ С. Вукосављевић, оп.сит., с. 363

За Горњодрагачевце се с правом може рећи и да су радо-
знао, а пре свега разговорљив свет. Цвијић сматра да Старо-
влашанин говори и боље него Шумадинац,²⁹⁰ па су можда и
становници Горњег Драгачева по томе сличнији Старовла-
шанима. Међутим, живост духа, односно духовитост и жеља
за надмудривањем саговорника, које смо запазили код Горњо-
драгачеваца, карактеристични су за све Ере. "Кроз најтежи
рад овог народа провејава хумор. Увек воле да се шале, да пе-
вају веселе песме и да слушају већ одавно им познате шаљи-
ве приче, које увек прате смехом, као да их први пут чују",²⁹¹
описује Доњодупчане Р. Боројевић. Могли смо се и сами уве-
рити да не бирају ни место ни време за међусобне пошалице,
па и подругачице.

Неке одлике Шумадинаца, а то су: извесна суптилност и
интелигентно посматрање туђих акција, здрав разум и смисао
за реалност, а све то проткано тактичким и мудрим понаша-
њем, па и кад је у питању истеријавање правде, могу се наћи и
код Горњодрагачеваца. О томе говори и следећи исказ једног
Вичанина: "Мој отац је имао седам синова, а њих шест оже-
њених живели су у задрузи. Примети он да једна снаха узима
из домаћинства, вуче себи. Он јој ништа не говори. Кад се вр-
шило жито, вршалица ради, развејава жито и плеву, а снахе
скупљају жито на гомилу. Отац на коњу обилази, надгледа
вршај, и онако на коњу поче да разбацује то жито. Снахе гле-
дају па ће једна рећи: "Одо, зар ми скупљамо а ти разбацу-
јеш?", а он јој одговори: "Е, има једна од вас која исто разба-
цује", окрете се на коњу и оде. Он је знао која је то снаха, али
јој није хтео да каже, а знала је добро и она на коју се то од-
носило" (Вича). Још нека обележја типичнија за Шумадинце:
ведрина, дружельубивост, склоност ка песми, игри и весељу,
већ смо констатовали код Горњодрагачеваца, па их не треба
овде посебно наглашавати.²⁹²

Ових неколико суштинских црта менталитета горњодра-
гачевског становништва осветљавају одлике традиционалног
мишљења и понашања. Када се имају у виду акултурациони
процеси у XX веку, а посебно у последњих четири до пет де-
ценија, могли бисмо се запитати да ли се и у чему, уз промене
у начину живота и култури, мења и личност? Сvakако да би

²⁹⁰ Ј. Цвијић, оп.cit., с. 386

²⁹¹ Р. Боројевић, оп.cit., с. 34

²⁹² Ј. Цвијић, оп.cit., с. 379-380

прецизније одговоре на та питања могла да пруже само посебна егзактна истраживања, која одговарају тој сложеној проблематици.

У таквим истраживањима би требало поћи од већ утврђене научне истине да је економски развитак бржи од развитка карактера, па настаје раскорак између традиционалне карактерне структуре која у личности још увек постоји и нових животних услова којима те карактерне особине више не користе.²⁹³ Социолози би рекли да су економске и социјалне промене довеле до тзв. "цепања" личности, нарочито код категорије становника који су запослени у граду, а живе на селу, па их називају сељаци - индустријски радници или "полутани".²⁹⁴

И према нашем теренском искуству, ова популација представљала је 60-их и 70-их година иноваторе у својим заједничким селима. Уз малобројне стално запослене у јавним службама, индустријски радници су, уз ткаље, први почели да уносе у села новине, што је значило измену и материјалног и друштвеног статуса. "Више потребе: чистоћа, сложенији јеловник, финије одело, рубље, бољи стан, осете се прво као потреба репрезентације", како то умесно закључује С. Вукосављевић, мислећи на сложени и мучни процес претварања сељака у грађанина.²⁹⁵

Нешто се међутим мења и у менталитету оних којима је пољопривреда и даље основно занимање. Технолошки напредак и измене у односу према раду, уз нова сазнања која се стичу посредством школовања и јавног информисања, претварају, истину спорије, некадашњи "поликултурни" менталитет драгачевских сељака у менталитет техничара, истовремено и економисте (по принципу "шта је рентабилније"), на шта га подстиче тржишно привређивање.²⁹⁶ Осавремењавања у прибављању средстава за живот и начинима задовољавања егзи-

²⁹³ Е. Фром, *Бекство од слободе*, Београд 1983, с. 245

²⁹⁴ Ц. Костић, *Социологија села*, Београд 1969, с. 241-244

²⁹⁵ С. Вукосављевић, оп.cit., с. 367

²⁹⁶ Н. Мандрас, *Sociologija seoske sredine*, Sociologija I, Zagreb 1946-1966, с. 338; Драгачевац размишља шта му се исплати, па то и производи. Раније су продавали млеко, али се као корисније показало да тругују стоком. Наводимо један такав став: "Изгонио сам (im'o по пет-шест крава извучем ту млеко на колицима, предам) с сад ни то нема рачуна, скуп концентрат, скупо сено, скупо све. Кај сабереш, узмеш оловку, немаш ништа. Само без оловке ако радиш, можеш. Сад не предајемо. Бавимо се о јуницима... јунице ми гајимо док буду пре телена на једно месец дана, па се онда продају; лепом ценом то ипшло... (П. Ђукановић, оп.cit., с. 226-227).

стенцијалних потреба учинили су да и људи овог краја теже ка остварењима идеала које нуди масовна потрошачка култура. То се, поред осталог, манифестије не само у иновацијама у материјалном стандарду и напуштању некадашњег радног ритма у свакодневном животу већ и у јачању појава индивидуалитета над колективитетом. Становник Горњег Драгачева у наше време не живи више тако изоловано и усамљенички (овде мислим на средње и млађе генерације) у својим брдским селима као некада и не сматра више да његовим животом искључиво владају ирационалне силе, па све више потискује митски однос према земљи, стоци и природи која га окружује, а и према неким ранијим друштвеним ауторитетима.

Не може се, међутим, рећи да се традиционална свест не опире иновацијама. Прецизније речено, она по правилу прихвата оне утицаје урбане цивилизације које се могу уклопити у већ постојеће обрасце мишљења. Рекли бисмо да је управо традиционално у наравима ових људи (отвореност, сналајљивост, домишљатост, ведрина) омогућило да лакше одговарају захтевима времена. Овај менталитет, који садржи и наслеђено и новоприхваћено, могао би се окарактерисати као прелазнички менталитет, како је В. Велмар Јанковић означио менталитет Срба. Такав менталитет иако "поништава култни однос према традицији саображава њене садржаје о вредности новим животним интересима".²⁹⁷ Тако и становник драгачевског села које се трансформише, мада реагује на изазове савременог живота, тежи да одржи психичку равнотежу између садашњости и прошlostи, и то посредством традиције, која успешно задовољава његове основне потребе за укорењеност.²⁹⁸ Из нашег анкетног пресека ставова према друштвеним и културним променама може се закључити да Горњодрагачевац, испољавајући исконску људску потребу да припада групи, поред истицања припадности своме селу (стереотипи о "Горњанима" - Горњодрагачевцима и "Дољанима" - Доњодрагачевцима) и породици, најпре се идентификује са својим крајем. Иако има високо развијену националну свест, он је и данас пре свега Драгачевац.

²⁹⁷ Б. Јовановић, *Читање традиције*, Гласник Етнографског института САНУ XLIII, Београд 1994, с. 138

²⁹⁸ Драгослав Антонијевић, *Теоријска размишљања о народној традицији*, Гласник Етнографског института САНУ XLIII, Београд 1994, с. 33

Закључак

У завршном делу позабавићемо се сумарним пресеком постигнутих резултата проучавања, чије смо циљеве назначили на почетку текста, а то су просторно и временско идентификовање етнокултурних појава и процеса на подручју Горњег Драгачева.

У првом делу књиге пошли смо од чинилаца за које смо претпостављали да одређују основни карактер традиционалне културе становника истраживаног краја, као и од оних чинилаца који су од краја XIX и почетком XX века деловали на мењање те културе.

Зато смо се осврнули на природно-географске одлике рељефа оног дела Драгачева који је К. Јовановић антропогеографски одредио као Горње Драгачево. У питању је, као што смо видели, претежно брдско-планински крај, богат шумским покривачем, пасиштима и изворском водом, у чијим насељима се, судећи према археолошким налазима, може констатовати присуство људи почевши од преисторије. Таквим природним одликама тла, економским и друштвено-историјским разлозима може се објаснити мотивисаност досељеника да из правца југозапада вековима запоседају ове просторе. Реч је о становницима динарског порекла, навикнутим на планину као природно окружење и извориште опстанка. Многи од њих су се, на свом путу према моравској Србији, у потрази за местом сталног боравка, кретали и даље. Како рече Р. Николић добар познавалац прилика у овим крајевима "као да им је то сељакање постало аутономни луталачки мотив".

Чињеница да је Горње Драгачево прелазна зона динарских сеоба, предвођених у прошлости лако покретљивим сточарима са "влашким" правима, значајна је не само за просторну организацију насеља већ и за начин живота и схватања људи. У вези с тим, осврнули смо се на економску основу на којој се заснивала култура о којој је реч, па смо констатовали

да је становништу, уз брдску земљорадњу и неке узгредне привредне делатности (обрађа дрвета, рабацијање, камено-резаштво, занати и трговина стоком), екстензивно сточарење скоро до краја XIX века задовољавало основне егзистенцијалне потребе.

Из упоредне анализе расположиве етнографске грађе о трансформацијским процесима у традиционалној култури становника у насељима Горњег Драгачева (што чини садржину другог дела књиге), искристалисале су се три фазе тога процеса, које истовремено представљају ступњеве сложености истраживане културе.

Прва фаза у развитку културе ових становника одговарала би степену социо-културне интеграције у оквиру сеоских заједница. Припадају јој сви они културни сегменти под којима смо подразумевали старије слојеве традиционалне културе горњодрагачевског становништва, који су у највећој мери сачували своја аутентична својства. Временски бисмо их могли одредити у период до краја XIX века. Део су зоне распострањења динарског културног комплекса, територијално везаног за јужнија подручја западне Србије. Већина културних елемената из ове развојне фазе показују блиске сличности, а неки и подударности са културним садржајем суседних области (са Старим Влахом, ужичким, пожешким и косјерићким крајем), а могу се непосредно повезати и са матичним областима динарске културе. У том смислу подсећамо на старавлашки тип насеља, сточарска станишта (сибара, кулач), кућу брвнару, полубрвнару-получатмару, једноставно покућство и посуђе од материјала је пружала сама природа (дрво), прилагођено сталним кретањима сточара; у исхрани - на биљну, зрнасту храну, млечне производе и сушено месо, а у ношњи - на црвену кабаницу, динарски тип кошуље, зубун и др. Емпиријски материјал који се односи на социјални живот открива блиске међупородичне везе, пре свега орођавањем у оквиру села, затим задружну породицу са свим њеним карактеристикама насталим под окриљем норми патријархалног морала и етикеџије, као и јасно изражене и прецизно дефинисане функције села као друштвене и религијске заједнице (колективна одговорност, заједничко коришћење сеоске имовине, самопомоћ, солидарност у раду, сеоски ритуали, и др.).

Из области духовне културе овог становништва, засноване на паганско-хришћанској религијској свести и сточарско-земљорадничкој традицији, издвојили смо нека, по нама, важни-

ја веровања и ритуална понашања усмерена ка добробити појединца и заједнице, а затим и оне магијско-обредне поступке који се односе на поштовање годишњих празника и свакодневницу радног процеса у породици. У тој интеграцијској фази Горњодрагачевац је био и стваралац и корисник, по облицима и по изражajним средствима, богатог фолклорног стваралаštва. Ту, пре, свега, мислимо на епску песму и гусларску традицију, а од инструмената још и на двојнице, затим на певање "углас", а од орских игара на - шуматовац и на - чарламу.

Другу фазу социо-културне интеграције, којој се приписује национални карактер, схватили смо као почетке адаптирања становника променама у животу и култури, које је од kraja XIX i почетком XX века доносио развитак српског друштва. Ti процеси су у Горњем Драгачеву надилазили локалну, сеоску заједницу јер су били део глобалних друштвено-економских кретања, развитка робно-новчаних односа, формирања вароши и изградње националних установа (судство, администрација, домаћи новац, школство итд.)

Емпиријска грађа која се односи на ову развојну фазу наводи на закључак да су на рачун аутентичнијих одлика културе, са наглашеним утицајима "изворне" динарске културе, промене текле у правцу уједначавања културних елемената на широј територији западне Србије, и то по угледу на, условно речено, шумадијски "модел" српске националне сеоске културе. Међу облицима материјалне културе јавља се новији тип куће од чвршћег материјала, које зидају професионални мајстори. У преовлађујућој женској "шумадијској ношњи" нема више места за зубун и динарску кошуљу јер узима маха дводелна ношња, док ношња мушкараца изгубивши, на пример, црвену кабаницу (одржава се само у обредној практици) усваја и поједине делове војничке униформе.

У време о коме говоримо некада неприкосновену улогу породице подривају деобе, за које би се могли наћи и економски и социо-психолошки разлози. Дух новијег времена, који је захватио и село и породицу, документовали смо проширивањем територијалних оквира за склапање брака и почецима мењања личних имена, која смо узели као показатеље за постепено отварање породице према друштвеним токовима са стране.

И поједини фолклорни жанрови потврђују осавремењавања. Епска песма губи од своје изворности и слушаности, пропадре новије певање на бас, па све већу превагу над самоуким

свирачима у двојнице и гусле добијају професионални свирачи, вешти у свирању на "армунику", "кланет" (кларинет) и трубу. Умногоме је и њихова заслуга што је у периоду између два светска рата репертоар играчког фолклора проширен орским играма заступљеним у готово целој Србији.

Наглашавамо да су обичаји и веровања остали по страни ових промена, што се могло и очекивати. Задржали су се готово нетакнути све до средине нашега века. Као новина и утицај националног у сеоској култури, могао би се сматрати само обичај уношења заставице са српском тробојком у посмртни ритуал, што није било везано само за Горње Драгачево.

Трећа фаза социо-културне интеграције указује на виши степен сложености културног садржаја истраживаних села, у односу, на претходне фазе, што се испољава и у квантитативном и у квалитативном смислу. Национална обележја у култури делимично уступају место тенденцијама ка интеграцији село-град. Уз промену државног уређења и идеологије, на делу су индустријализација и урбанизација, процеси кроз које се, како би рекао Р. Редфилд, "народска друштва интегришу у шири социо-културни систем који се развија под дејловањима масовне културе". Тај процес и према нашим истраживањима карактеришу: промене у систему културних вредности и у односу према раду, већа покретљивост становника, промене у насељима, међугенерациска поларизација, итд. Може се, међутим, закључити да су услед особености економских и друштвених промена проузрокованих локалним приликама, трансформацијски процеси новијег датума у гор-њодрагачевским селима мањег обима и слабијег интензитета, у односу на неке друге крајеве у Србији. У прихваташњу иновација из оближњих невеликих градских центара (Лучани, Гуча), новине су продирале долином Мораве одувек посредством суседних доњодрагачевских села.

И кад говоримо о квалитету трансформација евидентно је да њихове последице имају селективно дејство, што у односу на поједине сегменте културе пружа неуједначену слику.

Овде пре свега треба имати на уму појаве извесне конзервираности наслеђених културних елемената. У неким сеоским цематима као да је живот замро, јер недостаје подмладак као су нам говорили брижни припадници старијих генерација, па се традицијски културни обрасци у тим селима одржавају, рекли бисмо, само снагом инерције. На другој страни зами-

шљене лествице о исходима промена, те промене су радикалније. Мислимо на појаве наменске редукције црквених ритуала (забрана извођења крстоноша изван црквене порте пријатено и појединачно прослављање крсне славе, свођење на минимум, крштавања и венчавања у цркви, итд.). Подаци се односе на период до 1981. године. Као еквивалент за поменуте забране, држава је иницирала увођење тзв. нових обичаја (прослављање дечјег рођендана, поласка у школу, испраћаја регрутa у војску, и др.). Ови обичаји су стекли широку примену, јер становништву надокнађују емотивну празнину услед репресије на хришћанске обреде и задовољавају његове потребе за одржавањем и ширењем међупородичних и међуљудских друштвених веза.

Те усмррене промене треба разликовати од спонтане редукције традиционалних културних елемената под условима технолошког процеса и еманципације. До ње је дошло услед несклада, како мисли Е. Сапир, "између употребе нових оруђа и типова понашања који су раније обогатили културна добра". Примере ове врсте наводили смо више пута, како говорећи о механизацији у пољопривреди и прихватању утицаја градског облачења тако и у настојањима људи за разноврснијом исхраном и хигијенским начином становаша по градским узорима. У ту категорију трансформацијских процеса могло би се свrstati делимично или потпуно ишчезавање оних магијско-религијских поступака (о рођењу, против грађиносних облака, и др.), за којима је практично престала потреба да се упражњавају.

За судбину традиционалних културних феномена на овом ни-воју социо-културне интеграције веома су значајне промене у функцијама тих феномена, о чему је такође предочавано у књизи. Мењање функција културе могло би се протумачити и као гаранција традиционалног континуитета. Овде мислимо на оне форме и појаве у култури које су своју практичну улогу замениле репрезентативном и симболичном. То се, пре свега, може рећи за ношњу, ишчезлу из свакодневног живота овог становништва, која онога који је носи означава друштвено и национално. Исто тако, село, редукујући раније примарне функције као и породица, изгубивши производно-потрошачку, а делом и васпитну улогу, задржали су интегративне функције. Додајемо и чињеницу да трају они културни елементи који одговарају основној људској потреби одржавања, а то су у нашем случају породични ритуали vezani за

живот и смрт појединца, па их је санкционисало и савремено друштво.

Овим смо се приближили још једној последичној појави трансформацијског процеса у традиционалној култури горњо-драгачевских села, а то је упоредно трајање и наслеђеног и преузетог. На то смо указивали говорећи, на пример, о савременој кући, која је у овом крају задржала просторију одређену само за госта ("сала"), затим истичући очување традиционалне структуре сватова и обредне свадбене песме и поред новокомпоноване музике, или, пак, кад смо описивали божићни обред, у коме и данас неке породице уводе животињског положеника, а при сахрани изводе обичај тзв. откупљивања.

Осим прилагођавања традиције иновацијама, из резултата ових истраживања назире се и обратни процес - адаптирање традицији, из којег могу да настану и нови ентитети. Тако се могу објаснити новоустановљени сабор жена у Доњем Дубцу, а и "Драгачевска труба" у Гучи, који су произашли из симбиозе традиције и савремености.

До сада смо говорили о томе да поједини феномени колективне народне традиције реагују на иновације повлачењем од непознатог, тежећи да им се одупру, док код других долази до делимичног или потпуног прихватања новина, али и до формирања нових културних образаца, који се више или мање ослањају на традицију, па је, као што смо видели, и обнављају.

У средишту свих тих збивања у традиционалној култури налази се личност, представник културе која се мења. У одељку о менталитету приказали смо неке психичке црте Горњо-драгачеваца, идентификујући их са особинама старовлашког-ерског и шумадијског варијетета динарског психичког типа. Према ономе како смо их описали, произлази да су те психичке црте биле усклађене са културом којој су биле иманентне, па је, самим тим, њихова функција и била да ту културу одрже. У контексту трансформацијских процеса који воде ка уједначавању културе под савременим условима, и становник Горњег Драгачева потискује у себи нека наслеђена схватања и мења обрасце понашања научене у патријархалној породици традиционалног села.

Како се, међутим, менталитет спорије преображава од културе у оквиру које се формира, могло би се закључити да се личност у истраживаним насељима налази у прелазној фази свога прилагођавања. Под тим, у суштини противуречним

процесом, подразумевамо: свесно усклађивање те личности са захтевима средине која се мења, али и очување оног склопа вредности који је у искуству те личности наталожен несвесно, садржавајући и елементе менталитета претходних генерација.

И, на крају, проучавањима Горњег Драгачева настојали смо да у оквиру правилности културних промена на српском селу за протеклих стотину година, истакнемо и специфичности у смењивању културних слојева који се могу везати искључиво за горњодрагачевска села. Резултати до којих смо дошли говоре у прилог оправданости начела вишелинијске еволуције која, трагајући за законима општег развитка култура, открива и међукултурне сличности и разлике које до приносе утврђивању обележја појединачних култура. Према томе, иако се та појединачна култура мења уз прилагођавање и њене личности променама, као што је и код нас случај, архетипско у тој личности ипак остаје као идентитетски знак само те културе.

Gornje Dragačevo

Ethnological Research of the Cultural Changes

The book is an attempt of complex, monographic description of the past and present of the rural inhabitants' culture of the hilly-mountainous region of Dragačevo (in western Serbia). Field work research, added by statistical, archival and memorial data, as well as by other sources are resulted in this book.

The aims of the research, which are stated in the introduction, are spacial and time identification of ethno-cultural events and processes in that part of Serbia during the past hundred years, i.e. starting from the eighties of the nineteenth century until the eighties of the twentieth century.

The author approached the research under the premises that the character of traditional culture of the inhabitants of Gornje Dragačevo, its continuity and changing, depend a great deal on the environmental factors, historical background of the area, the origin and structure of the inhabitants, as well as on socially-economical factors and civilized streams. These issues are discussed in the first part of the book.

The second part of the book is devoted to the traditional culture, to the older, authentic and younger, transformed aspects of expressing. Interchanging and pervading of cultural layers are observed by available ethnographic material, on tree levels of socially-cultural integration, which respond to time phases of cultural evolution and the degree of complexity of studied cultural content.

The first phase of socio-cultural integration responds to the level of rural community, including the whole nineteenth century and twenty years of this century. Archaic elements of culture are involved which have their origin in the original areas of the cultural complex of the Dinarska area, and its cultural complex (Montenegro, Hercegovina), and analogically to neighboring areas (Stari Vlah among all, villages of Donje Dragačevo and Užice, etc). The features of the Dinarska area are observed in following: the type of the house (log cabin) and settlement, in folk costume, within a village (social relations and institutions) and collective, patriarchal families. The world of spiritual culture, represented in belief in mythological beings, and ritual praxis, belongs to the cattle raisers-agriculture's tradition of the inhabitants of the Dinarska area, as well as folk creativity (the gusle, epic poems, singing "in one voice", etc) and the mentality (sta-rovlaško-erski variety of the psychological type of the Dinarska area).

The second phase of the socio-cultural integration is marked by the influences of the national culture, which to the detriment of regional cultural features led to equalizing of cultural elements according to the model of the culture of Šumadija. These changes are observed in the period between the First and the Second World War, and they are explained by the influence of Serbian civilian society and state on rural culture. In this evolutionary phase some segments of the material culture were changed, (a house, folk costume) as well as the institutions of marriage and family (parting of collective families), partly some aspects of folk creativity (singing "in one voice" is changed by "in bas", instead of the

gusle, the trumpet, the accordion and the clarinet are used) whereas the beliefs, ritual-magical rites and mentality remained almost the same.

The third phase of socio-cultural integration includes the changes in traditional culture in the second part of the nineteenth century, caused by industrialization and urbanization, with a tendency of lessening the changes between a town and a village with stressed influence of the mass, consumption culture. These changes in the villages of Gornje Dragačevo are seen as changed educated and professional structure of the inhabitants, and breaking through of the new system of value which initiates more contemporary manners of behavior in a village and within a family. It is stressed that these changes, compared to other parts of Serbia, are slower and of less intensity, which is described by local circumstances of studying settlements, among which are spacial isolation, hilly-mountainous ground, lack of communication, etc.

The final part of the book represents the study of transformations in the rural culture of the inhabitants of Gornje Dragačevo, which are classified in several categories. These are:

- Conservation of inherited cultural elements in depopulated, mountain settlements,
- Intended reduction of cultural elements (until the nineties), as a result of state's prohibitions,
- Spontaneous reduction of cultural elements under the conditions of technological progress and emancipation,
- Change of functions of cultural elements (extinguishing of the practical and religious function, strengthening of socio-integration and symbolical function),
- Adapting and permeating of traditional and contemporary cultural elements.

Based on these changes, it is concluded that some features and phenomena of the traditional culture react to innovations retreating from unknown, trying to go back by inertia, whereas the others accept the new partly and form new cultural forms, which more or less rely on the tradition and rebuild it.

In this context the author analyses the typical personality traits (which were imminent to traditional culture) its deliberate harmony with environment which is changing, keeping whole values, piled up unconsciously by experience of previous generations.

According to all these facts, the results which have been approached during the study of cultural changes in Gornje Dragačevo are in favour of justifying multi-line evolution, which searching for regularities of general development of the culture, reveals intercultural similarities and differences, which contribute to consolidation of the features of certain cultures.

ПРИЛОЗИ

Табеле

Табела I

Активно становништво према делатности 1953. године

Насеље	Укупно	Индустрија и рударство	Польопривреда и шумарство	Грађевинарство	Саобраћај	Занатство	Остало
Дони Дубац	581	-	547	-	-	5	29
Горњи Дубац	431	-	417	-	-	1	13
Горачини	1 352	4	1 239	11	-	5	93
Губервци	804	1	760	1	-	1	41
Живица	280	-	257	-	1	7	15
Гуча	306	-	28	1	5	37	235
Рти	635	5	600	1	1	5	23
Гуча-село	1 127	11	953	9	1	42	111
Каона	392	-	350	-	-	-	42
Милатовићи	599	-	555	-	-	1	43
Властелице	293	1	278	-	-	1	13
Бели Камен	405	-	370	-	-	11	24
Котрака	517	-	457	1	1	9	49
Пшаник	257	-	233	1	-	2	21
Вујковица	353	-	314	-	-	8	31
Кривача	140	1	129	2	-	2	6
Вича	1 130	2	1 022	-	1	18	87
Укупно	9 602	25	8 509	27	10	155	876

С3C, Попис становништва 1953. Основни подаци о становништву кн. XIV, Београд 1958.
године

Табела II

Активно становништво према делатности 1971. године

Насеље	Укупно	Индустирија и рударство	Польопривреда и шумарство	Грађевинарство	Саобраћај	Занатство	Остало
Бели Камен	367	4	334	3	1	4	21
Вича	931	17	812	7	3	16	76
Влаштељице	347	2	327	1	2	1	14
Вучковица	400	2	365	—	3	5	25
Горачини	1 177	62	1 028	8	4	10	64
Горњи Дубац	441	1	405	3	3	1	28
Губеревци	895	10	844	1	1	5	34
Гуча-варош	629	138	70	6	26	36	353
Гуча-село	1 086	143	804	4	4	27	104
Доњи Дубац	56	1	508	—	2	7	18
Живила	292	15	266	1	—	—	10
Каона	466	16	395	2	2	4	47
Котражак	619	7	541	1	2	14	54
Кривача	127	10	112	—	—	—	5
Милатовићи	693	11	632	3	1	8	38
Планик	221	5	203	1	3	—	9
Рти	595	17	534	4	1	7	32
Укупно	9 812	461	8 181	45	58	135	932

Табела III

Број трактора у домаћинствима 1981. године

Насеље	Број домаћинстава	Број трактора	Учешће домаћинства са тракторима, у %
Бели Камен	146	15	10,3
Доњи Дубац	191	19	9,9
Горачини	487	48	9,9
Горњи Дубац	149	21	14,0
Губеревци	348	28	8,0
Гуча-село	550	34	6,2
Гуча-варош	584	1	0,2
Каона	201	18	9,0
Котража	283	20	7,1
Кривача	60	5	8,3
Милатовини	277	24	8,7
Пшаник	94	3	3,2
Рти	199	6	3,0
Вича	452	38	8,4
Властелице	129	16	12,4
Вучковица	155	28	18,1
Живица	117	12	10,3
Укупно	4 422	336	8,64

СЗС, СФРЈ, Попис становништва, домаћинства и станова у 1981., II 195, Становништво, популаривредни фондови домаћинства, Београд 1984, с. 1154-1156

Табела IV

Попривредни фондови домаћинства 1971. године

Насеље	Домаћинства	Говеда	%	Свиње	%	Овце	%	Живина	%
Бели Камен	146	376	2,6	440	3,0	805	5,5	2 945	20,2
Доњи Дубац	191	590	3,1	669	3,5	2 040	10,7	2 203	11,5
Горачини	487	1 286	2,6	1 349	2,8	1 775	3,6	6 029	12,4
Горњи Дубац	149	488	3,3	351	2,4	1 358	9,1	1 780	11,9
Губеревци	348	983	2,8	1 027	3,0	1 522	4,4	4 993	14,3
Гуча—село	550	971	1,8	1 036	1,9	1 442	2,6	8 136	14,8
Гуча—варош	584	36	0,1	67	0,1	56	0,1	696	1,2
Каона	201	525	2,6	433	2,2	1 116	5,6	2 493	12,4
Котражак	283	546	1,9	814	2,9	1 312	4,6	4 114	14,5
Кривача	60	168	3,1	186	3,1	217	3,6	1 030	17,2
Милатовићи	277	901	3,3	858	3,1	1 126	4,1	3 875	14,0
Планинци	94	231	2,6	210	2,2	507	5,4	1 427	15,2
Рти	199	475	2,4	669	3,4	765	3,8	4 015	20,2
Влаштељице	129	450	3,5	374	2,9	690	5,5	1 686	13,1
Вучковица	155	384	2,5	545	3,5	895	5,8	2 216	14,3
Живица	117	284	2,4	293	2,5	534	4,6	1 732	14,9
Вича	452	1 162	2,6	1 320	2,9	2 587	5,7	7 415	16,4
Укупно	4 422	9 864	2,2	10 641	2,4	18 747	4,2	56 785	12,8

СЗС, СФРЈ, Попис становништва, домаћинства и станова у 1981, II 195, Становништво, популарнији фондови домаћинства, Београд 1984, с. 1154-1156

Табела V

Становништво према писмености 1900. године

Насеља	Укупно становништво	Писмена лица					
		Свега		Мушки		Женска	
		Број	%	Број	%	Број	%
Горачани	1822	213	11,7	196	92,0	17	8,0
Губервци	1192	83	7,0	80	96,4	3	3,6
Вича	1408	211	15,0	197	93,4	14	6,6
Гуч-вароши	228	141	61,8	99	70,2	42	29,8
Гуча-село	1495	364	24,3	347	95,4	17	4,6
Живице	354	24	6,8	23	95,8	1	4,2
Кривача	124	23	18,5	22	95,7	1	4,3
Рти	732	48	6,6	48	100,0	-	0,0
Властельица	381	41	10,8	38	92,7	3	7,3
Горњи Дубац	876	53	6,1	52	98,1	1	1,9
Доњи Дубац	578	19	3,3	19	100,0	-	0,0
Каона	625	83	13,3	80	96,4	3	3,6
Милатовићи	748	81	10,8	74	91,4	7	8,6
Бели Камен	569	71	12,5	69	97,2	2	2,8
Вучковица	593	74	12,5	73	98,6	1	1,4
Котрака	193	28	14,5	23	82,1	5	7,9
Планик	120	18	15,0	18	100,0	-	0,0
Укупно	12038	1575	13,1	1458	92,6	117	7,4

Статистика Краљевине Србије, Попис становништва у Краљевини Србији 31. децембра 1900.

прави део, Београд 1903, кн. ХХIII, с. 504, 510

Табела V а

Школска спрема становништва 1961. године

Насеља	Укупно становништво	Становништво по школској спреми					
		Без школске спреме	4 разреда основне школе и основна школа	Школа за високо квалифициране раднике	Средња школа	Висша школа и факултет	Непознато
Бели Камен	561	294	254	3	8	1	1
Доњи Дубац	743	455	286	-	2	-	-
Горачини	1920	878	1006	14	20	1	1
Горњи Дубац	559	344	209	1	2	-	3
Губеревци	1281	685	578	-	6	1	11
Гуча-село	1551	708	789	38	11	4	1
Гуча-варопшица	734	140	435	65	57	37	-
Каона	709	355	333	5	12	4	-
Котражка	911	490	392	5	16	6	2
Кривача	212	107	102	1	2	-	-
Милатовићи	1036	540	481	4	10	-	1
Планик	356	199	156	-	-	-	1
Рти	752	396	346	4	5	1	-
Вича	1681	917	736	6	16	5	1
Властельница	494	252	231	6	1	1	3
Вучковица	599	335	255	5	4	-	-
Живица	419	235	282	1	1	-	-
Укупно	14518	7330	6771	158 1.1%	173 1.2%	61 0.4%	25 0,2%
Укупно %		50,1%	46,6%				

СЗС, Попис становништва 1961. Школска спрема и писменост, кн. XIII, СЗС, Београд 1965.
године

Табела VI

Бројно кретање становништва 1948–1981. године

Насеље	Број становника по попису				
	1948	1953	1961	1971	1981
Бели Камен	676	720	745	658	579
Вича	2 101	2 172	2 100	1 900	1 685
Влаштејце	581	601	613	566	485
Вујковица	743	811	769	731	587
Горачићи	2 679	2 598	2 308	2 061	1 784
Горњи Дубац	666	704	723	675	568
Губеревци	1 619	1 670	1 597	1 437	1 234
Гуча-варош	601	754	932	1 378	1 852
Гуча-село	2 032	2 060	1 900	1 800	1 907
Доњи Дубац	843	932	972	906	807
Каона	882	881	890	797	650
Котраже	1 053	1 130	1 174	1 113	1 048
Кривача	249	256	270	241	229
Милатовићи	1 193	1 257	1 275	1 189	1 082
Пшаник	501	494	433	380	340
Рти	998	997	955	869	749
Живица	510	534	534	486	439
Укупно	17 927	18 471	18 190	17 187	16 025

С3С. Попис становништва и станова 1978 године, Становништво књ. VII, Београд 1978, с. 311.

312; С3С. Попис становништва, домаћинства и станова, 1981. Стално становништво, становништво у земљи по месту сталног станована 194, Београд 1984, с. 619-620

Табела VII

Активна лица на привременом раду у иностранству 1971. године

Насеље	Укупно активних лица	Активна лица на привремено раду у иностранству	
		Број	Учешће у %
Бели Камен	367	9	2,5
Вича	931	32	3,4
Влаштельице	347	7	2,3
Вучковица	400	12	3,0
Горачини	1 177	19	1,6
Горњи Дубац	441	18	4,1
Губеревци	895	17	1,9
Гуча-варош	629	6	1,0
Гуча-село	1 086	15	1,4
Донji Дубац	536	6	1,1
Живица	292	2	0,7
Каона	466	12	2,6
Котражка	619	11	1,8
Кривача	127	2	1,6
Милатовићи	693	17	2,5
Планик	221	3	1,4
Рти	595	11	1,8
Укупно	9 822	199	2,04

Табела VIII

Становни према години изградње по попису 1971. године

Насеље	Укупно становака	Година изградње становка			Година изградње становка	
		Година до 1918	1919-1945	1945-1960	После 1960	
Бели Камен	149	18	47	55	29	
Вича	541	37	229	147	101	
Влаштељце	136	4	24	46	62	
Вучковица	175	10	69	62	30	
Горачини	495	62	189	127	116	
Горњи Дубац	155	4	35	73	42	
Губеревци	360	47	91	127	95	
Гуча-варошица	382	55	70	79	159	
Гуча-село	455	64	136	141	106	
Доњи Дубац	184	1	37	85	59	
Живица	114	8	43	32	25	
Каона	215	14	57	84	56	
Котрежа	265	26	100	78	59	
Кривача	70	9	23	18	19	
Милатовићи	311	5	79	140	83	
Пашаник	91	5	34	29	21	
Рти	242	21	116	66	38	
Укупно	4 338	390	1 379	1 386	1 200	

СЗС. Попис становништва и становка 1971. Становни и станова изградње и квалитет кн. III,
Београд 1972, с. 310-311

Табела IX

Станови према квалитету 1971. године. Опремљеност станова инсталацијама

Насеља	Укупно станова	Електрична струја и водовод	Само електрична струја	Без инсталација	Стан са купатилом	Зграда од гврдог матер.	Отворено отњиле	Под од земље
Бели Камен	149	11	126	12	6	142	—	11
Вича	541	39	424	78	5	510	1	56
Влаштельце	136	8	124	4	5	121	—	21
Вучковица	175	13	144	18	5	170	—	31
Горани	493	19	416	57	7	444	—	117
Горњи Дубац	155	—	121	34	—	108	—	33
Губеревци	360	8	307	45	4	343	—	59
Гуча-варошица	382	175	206	1	158	378	—	1
Гуча-село	455	21	392	41	9	424	—	65
Доњи Дубац	184	7	143	33	2	168	—	58
Живина	114	2	101	11	—	111	—	9
Каона	215	23	163	29	3	126	—	67
Котраж	265	17	226	22	11	240	—	32
Кривача	70	4	57	9	2	67	—	10
Милатовићи	311	14	266	31	6	299	—	59
Планик	91	3	78	10	2	90	—	12
Рти	242	6	202	34	1	239	—	39
Укупно	4 338	370	3 496	469	226	3 490	1	680

СЗС. Попис становништва и станова 1971, Станови, година изградње и квалитет кв. III,
Београд 1972, с. 310-311

Табела X

Број становника и домаова 1844. године

Насеља са засеоцима	Број становника	Број домаова	Просечно чланова по дому у %
Вича	1 008	145	7,0
Брезовица (са засеоцима Каона и Влаштешице)	607	82	7,4
Горачини	839	123	6,8
Губеревци са засеком Милатовићи	1 009	148	6,8
Котраже	1 257	177	7,1
Гучча-село са засеоцима Турица и Кривата	1 351	209	6,5
Вучковица	647	95	6,8
Живица	220	32	6,9
Пшаник	231	35	6,6
Рти (са засеком Краварина Горња)	699	98	7,1
Дубац Дони	303	51	5,9
Дубац Горњи	131	18	7,3
Укупно	8 302	1 213	6,8

Ј. Гавриловић, Речник географијско-статистични, 1846, Београд 1994, с. 31, 36, 40, 44-45, 50, 53,
58, 85, 138, 143

Табела XI

Прородичне задруге 1900. године

Насеља	Број становника	Број задруга	Број задруга према броју чланова							преко 30
			1-5	6-10	11-15	16-20	20-25	26-30		
Горачини	1.822	275	108	132	31	2	2	—	—	—
Губеревци	1.192	185	76	90	18	—	1	—	—	—
Вича	1.408	219	101	98	13	2	3	1	1	1
Гуча	228	47	37	10	—	—	—	—	—	—
Живина	354	52	18	24	7	3	—	—	—	—
Кривача	124	22	10	10	2	—	—	—	—	—
Рти	732	100	30	62	9	2	—	—	—	—
Властелице	381	68	36	29	2	1	—	—	—	—
Горњи Дубац	876	134	45	76	12	—	1	—	—	—
Доњи Дубац	578	97	41	51	4	1	—	—	—	—
Каона	625	106	53	44	8	1	—	—	—	—
Малатовини	748	128	66	55	4	2	—	1	—	—
Бели Камен	569	103	48	52	2	1	—	—	—	—
Вучковица	593	103	51	46	5	1	—	—	—	—
Котражак	193	35	20	14	1	—	—	—	—	—
Планик	120	16	3	10	3	—	—	—	—	—
Укупно	10.443	1.693	743	803	121	16	7	2	1	0,06%
		100,00	44%	47%	7,1%	0,9%	0,4%	0,1%		

Табела XII
Домаћинства 1931. године

Општина	Број становника	Број домаћинстава	Просечно чланова по домаћинству у %
Горачини	3 892	668	5,8
Горњи Дубац	1 720	291	5,9
Гуча	3 874	673	5,8
Каона	2 278	406	5,6
Котрака	2 419	421	5,7
Вича	1 894	316	6,0
Укупно	16 077	2 775	5,8

Дефинитивни резултати пописа становништва, број кућа и домаћинстава, Београд 1931, с. 6

Табела XIII

Просечно чланова по домаћинству 1948–1981. године

Насеља	Просечно чланова по домаћинству по попису				
	1948	1953	1961	1971	1981
Бели Камен	5,5	5,4	5,0	4,4	4,0
Вича	6,2	6,1	5,2	4,4	3,7
Влаштељице	5,8	5,8	5,3	4,5	3,8
Вучковица	6,4	7,1	5,3	4,8	3,8
Горачићи	5,8	5,7	4,8	4,2	3,7
Горњи Дубац	5,7	5,7	4,9	4,4	3,8
Губеревци	6,0	5,9	4,8	4,1	3,5
Гуча-варош	2,7	2,9	2,8	3,0	3,2
Гуча-село	5,9	5,5	4,4	4,0	3,5
Доњи Дубац	6,3	6,6	5,7	5,0	4,2
Живица	5,8	6,0	5,5	4,4	3,8
Каона	5,6	4,8	4,4	3,8	3,2
Когражак	5,9	5,9	5,2	4,1	3,7
Крича	5,8	6,4	5,0	3,8	3,8
Милатовићи	5,7	5,6	4,9	4,3	3,9
Планик	6,8	6,8	5,6	4,4	3,6
Рије	6,8	6,5	5,4	4,4	3,8
Укупно		5,8	5,8	5,0	4,2
					3,8

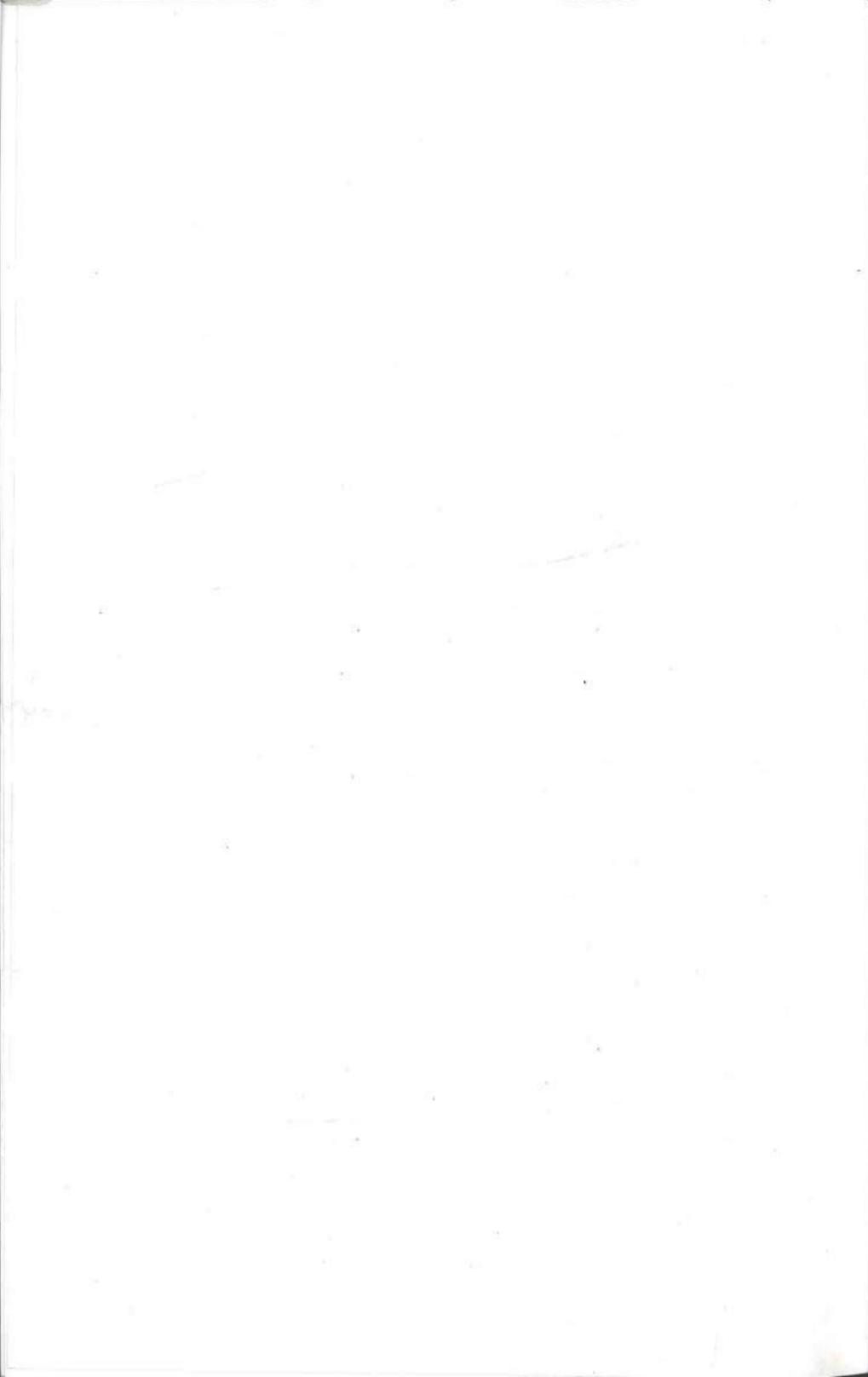
С3C. Попис становништва и станова 1971. Становништво VII, Београд 1975, с. 311-312; С3C. Домаћинства и польoprивредни формови домаћинства 1989, Београд, с. 1154-1156

Табела XIV

Бројно кретање домаћинстава 1948–1981. године

Насеља	Број домаћинстава по попису				
	1948	1953	1961	1971	1981
Бели Камен	122	134	148	149	146
Вича	337	359	405	436	452
Влаштељице	100	104	116	125	129
Вујковица	116	115	145	152	155
Горачини	461	456	478	485	487
Горњи Дубац	117	123	147	154	149
Губеревци	279	284	329	348	348
Гуча-варош	221	259	332	467	584
Гуча-село	344	372	434	445	550
Донji Дубац	134	142	170	181	191
Живина	88	89	97	111	117
Каона	158	182	202	209	201
Котража	178	192	227	269	283
Кривача	43	40	54	64	60
Милатовићи	208	223	261	274	277
Пшаник	74	73	78	86	94
Рти	146	153	178	198	199
Укупно	3 126	3 309	3 821	4 133	4 422

СЗС. Попис становништва и станова 1971, Становништво VII, Београд 1975, с. 311-312; СЗС.
Домаћинства и полнопривредни фондови домаћинстава 1989, Београд, с. 1154-1156

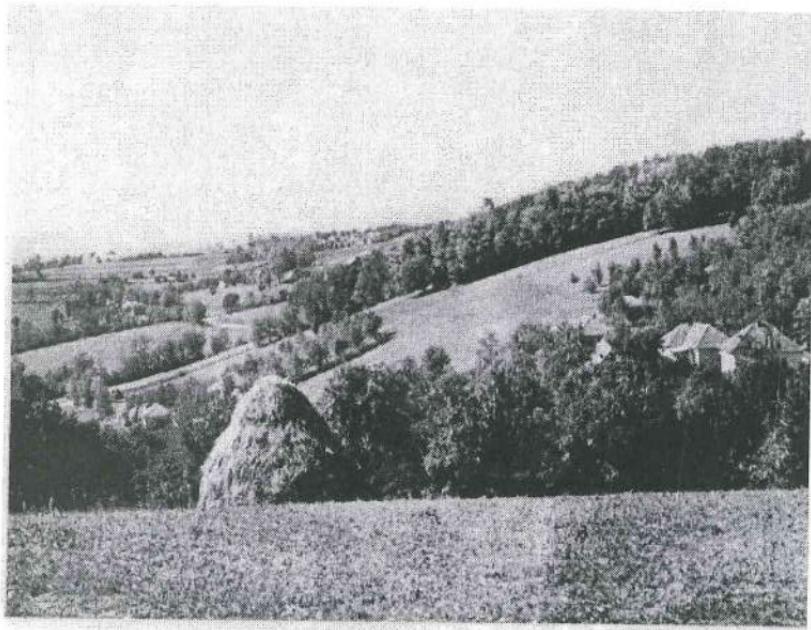

Илustrације

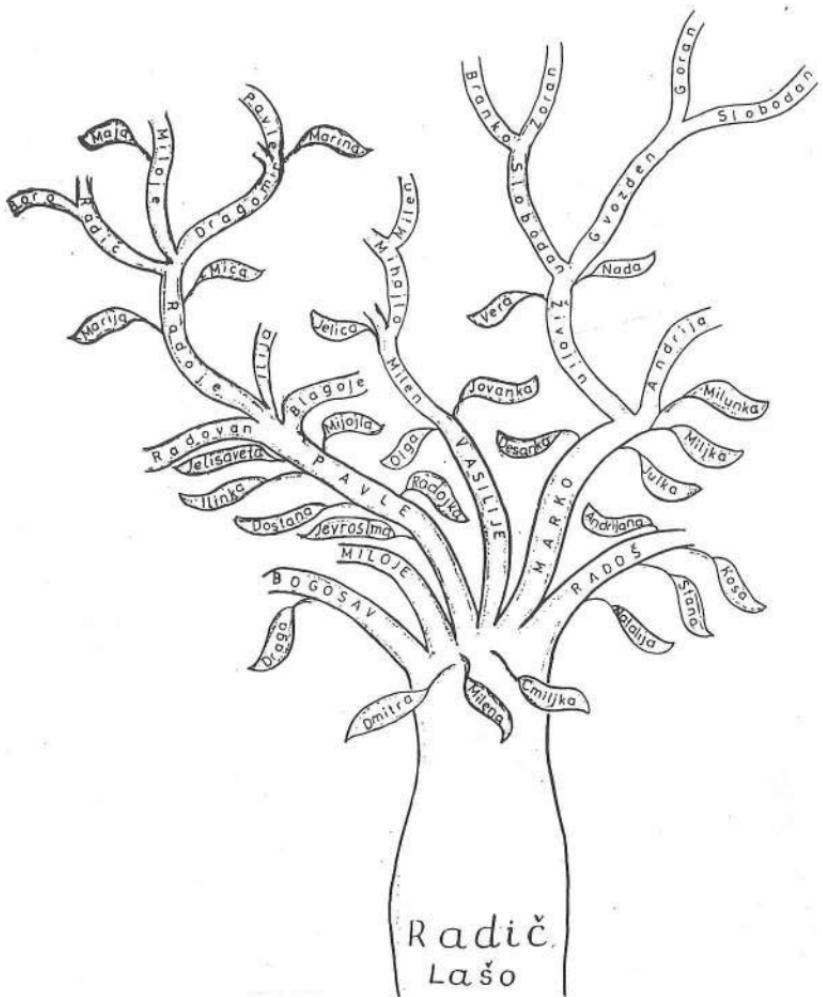

Цећар "чаришија" у Каони 60-их година XX века
(Својина М. Радичевића)

Заселак Расовац у Горачићима 1986. године
(Фото Н. Бојовић, Народни музеј Чачак)

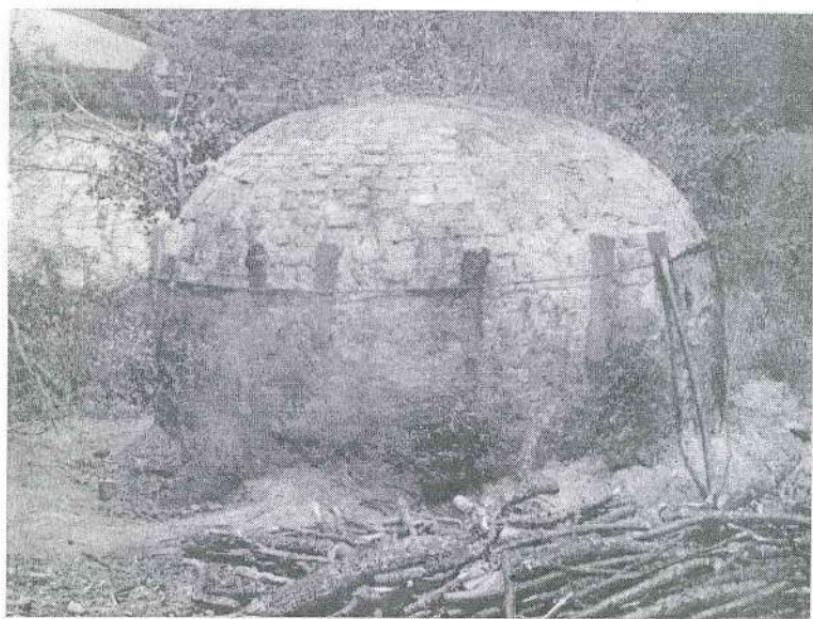

Родослов Јородиџе Радичевић из Каоне

(Izradila Milana Jerkov, svojina M. Radičevi)

Прелаз ћреко реке Ђелице, Доњи Дубац 1976 године
(Фото Д. Николић, Етнографски институт САНУ)

Ћумурана, ћећ за израду ћумура, Вича 1984
(Фото Н. Бојовић, Народни музеј Чачак)

Брвнара, Доњи Дубац 1974.
(Фото Д. Николић, Етнографски институт САНУ)

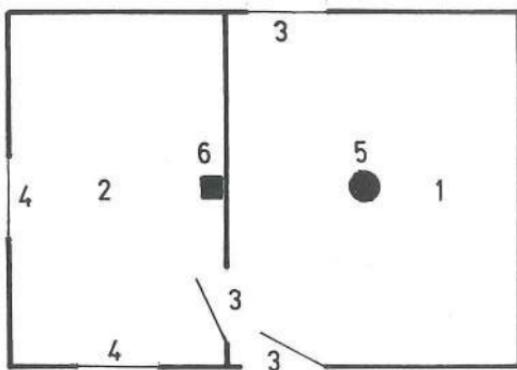

Полубрвнара-йолучаймара, Каона
(Својина М. Радичевић)

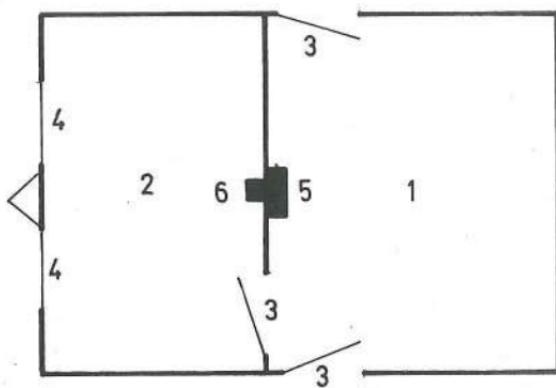

Зидана кућа са привредним зградама, Вучковица 1986.
(Фото Н. Бојовић, Народни музеј Чачак)

ХОРИЗОНТАЛНИ ПРЕСЕК БРВНАРЕ

ХОРИЗОНТАЛНИ ПРЕСЕК ПОЛУБРВНАРЕ-ПОЛУЧАТМАРЕ

Хоризонтални пресек брвнаре и полубрвнаре-получатмаре
 (К. Јовановић, Горње Драгачево, СЕЗб СКА XI, Насеља српских земаља V,
 Београд 1908, с. 343-344)

Качара за иљиве и "ламек" са "шабарком" за йечење ракије,

Доњи Дубац 1976.

(Фото Д. Николић, Етнографски институт САНУ)

Породична фотографија из 30-их година XX века, Каона

(Својина М. Радичевић)

Предње кудеље, Кривача 1986.

(Фото Н. Бојовић, Народни музеј Чачак)

Предс^тава ношње на надгробном споменику, Рићи 1906.
(Фото Н. Бојовић, Народни музеј Чачак)

Женска свечана ношња из 30-их година XX века
(Својина породице Кнежевић из Влаштељица)

Мушки свакодневна ношња 70-их година XX века
(Својина М. Радичевић)

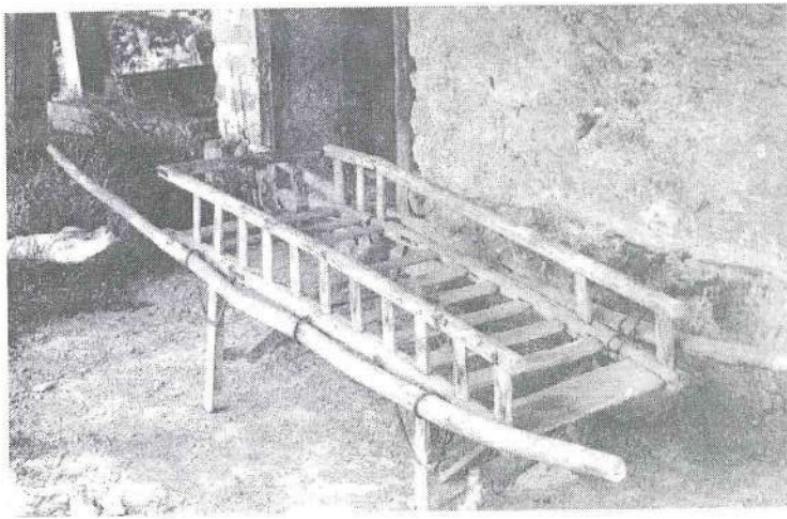
"Позајмица" койања 60-их година XX века, Властелице
(Својина породице Кнежевић из Властелица)

"Млада" у свекрвином крилу 70-их година XX века, Каона
(Својина породице Зечевић)

*Свадба - Војвода на крову, Власићељиће 1962.
(Својина породице Кнеђевић)*

Носиљка за ношење ћокојника, Рије 70-те године XX века
(Фото Н. Бојовић, Народни музеј Чачак)

Гробље у Каони 1978
(Фото Д. Николић, Етнографски институт САНУ)

Манифесћација "Расијевано Драгачево", Вича 1972.
(Својина Музеја у Гучи)

Ношење "невестинског рува", XVIII Сабор "Драгачевска Труба,
Гуча 1979.

"Свадбена" њоворка, XVII сабор "Драгачевска шруба", Гуча 1978.
(Својина Музеја у Гучи)

СИР - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, - Београд

39 (497.11)

НИКОЛИЋ, Десанка

Горње Драгачево : етнолошко проучавање културних промена / Десанка Николић ; [превод резимеа Марина Цветковић]. - Београд : Етнографски институт САНУ, 1996 (Београд : Интерпринт). - 192 стр.. : граф. прикази ; 20 sm. - (Посебна издања / Српска академија наука и уметности, Етнографски институт ; књ. 41)

На спор. насл. стр. : Горње Драгачево / Десанка Николић. - Тираж 600. - Белешке уз текст. - Summary.

а) Етнографија - Горње Драгачево

ИД= 507356228

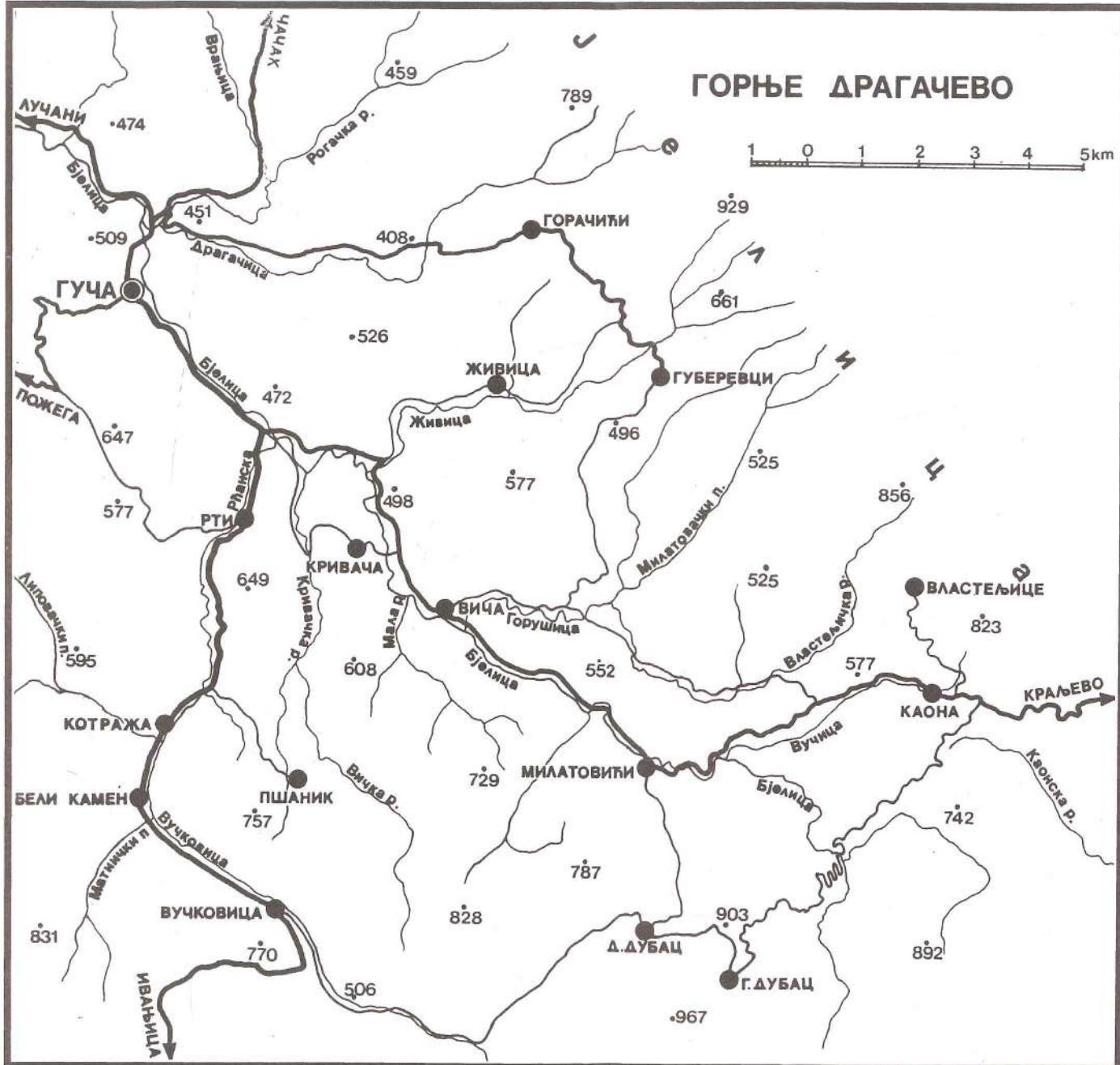

ИСПРАВКЕ

стр.	стоји	треба
5	Верованња	Веровања
6	циклус	циклуса
15	село Каона	село Гуча
34	само	сами
35	познајући	познавајући
50	XIX	XIX
52	масовној	масовнијој
56	остао	остајао
62	ове ношње	ову ношњу
68	друштво	друштвено
72	међутим	Међутим
77	долазе	долази
79	одвијало	одвија
88	на	за
91	имају	има
141	одређују	одређује
таб. IX	отворено огњиште:	отворено огњиште:
	Вича 1, укупно 1	Вича 1, Рти 1, укупно 2

ГОРЊЕ ДРАГАЧЕВО

1 0 1 2 3 4 5km

Десанка Николић, етнолог - научни саветник Етнографског института САНУ, докторирала је на Филозофском факултету у Београду 1965. године.

Од 1952. године радила је у Војном музеју у Београду, да би се 1973. године запослила у Етнографском институту САНУ, где руководи темом "Етничке и етношопске одлике становника Србије" у оквиру пројекта "Етнологија српског народа и Србије".

Научни опус Д. Николић је широк и разноврстан. Вишегодишњи рад на проучавању одевања резултирао је књигом "*Одевање граничара Војне Крајине у XVIII и XIX столећу*". Поред стручних чланака публикованих у музејским часописима, објавила је преко 80 научних прилога из домена акултурацијских процеса у Србији, који обухватају разне сегменте традиционалне културе и менталитет.

Резултате својих истраживања презентовала је на преко 30 стручних и научних скупова у земљи и иностранству.

